

De Nederlandse economie
1997

Verantwoording

Met *De Nederlandse economie* beoogt het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) op prettig leesbare wijze een breed en samenhangend overzicht te geven van de economie van Nederland. Behalve financieel-economische ontwikkelingen komen ook de arbeidsmarkt, bevolking, welzijn, milieu en regionale onderwerpen aan de orde. Door Nederland te spiegelen aan het buitenland wordt bovendien de internationale positie van ons land belicht.

In vergelijking met vorig jaar is de opzet op enkele punten gewijzigd, onder andere naar aanleiding van suggesties uit het onderwijs. Zo is er meer aandacht voor monetaire onderwerpen en worden verbanden beter aangegeven. Verder is de begrippenlijst uitgebreid en het trefwoordenregister verbeterd, onder andere door het opnemen van verwijzingen naar pagina- in plaats van paragraafnummers. Ten slotte is *De Nederlandse economie* nu ook vertegenwoordigd op de CBS-site met onder andere de begrippenlijst, het macro-economisch overzicht en geactualiseerde versies van kaders uit eerdere afleveringen. De CBS-site is te vinden op www.cbs.nl.

De Directeur-Generaal
van de Statistiek

Prof. dr. A.P.J. Abrahamse

Voorburg/Heerlen, september 1998

Colofon

Samenstelling

Divisie Presentatie en Integratie
Sector Nationale Rekeningen

Informatie

De redactie: Herman Boer, Gert Buiten, Ivo Gorissen en Ron van der Werf
Telefoon (070) 337 47 78
E-mail: GBTN@cbs.nl

Productie

Vormgeving: CBS - Bureau Vormgeving
Opmaak en Druk: Hofstad Druktechniek, Zoetermeer

CBS Voorburg

Prinses Beatrixlaan 428
Postbus 4000, 2270 JM Voorburg
Telefoon: (070) 337 38 00
Fax: (070) 337 74 29

CBS Heerlen

Kloosterweg 1
Postbus 4481, 6401 CZ Heerlen
Telefoon: (045) 570 60 00
Fax: (045) 572 74 40

E-mail: infoserv@cbs.nl
Internet: www.cbs.nl

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 1998.
Bronvermelding is verplicht. Verveelvoudiging voor eigen of intern gebruik is toegestaan.

Bestelinformatie

Verkrijgbaar bij het Centraal Bureau voor de Statistiek, Sector Marketing en Verkoop, Heerlen.

Prijzen zijn exclusief administratie- en verzendkosten.

Abonnementsprijs f 28,50

Losse nummers f 32,50

Kengetal: P-19/1998

ISSN 1386-1042

ISBN 903572754 1

Verklaring der tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
x	= geheim
-	= nihil
-	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid
Niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
1996-1997	= 1996 tot en met 1997
1996/1997	= het gemiddelde over de jaren 1996 tot en met 1997

In geval van afronding kan het voorkomen, dat de totalen niet geheel overeenstemmen met de som der opgetelde getallen.

Verbeterde cijfers in staten en tabellen zijn niet als zodanig gekenmerkt.

Inhoud

Lijst van gebruikte afkortingen	9
Chronologisch overzicht 1997	10
1. Macro-economisch overzicht	13
2. De vraag	29
2.1 Uitvoer	30
2.2 Consumptie	34
2.3 Investerings	40
2.4 Achtergronden van de groei van het wegverkeer 1985-1997	42
3. Het aanbod	49
3.1 Invoer	50
3.2 Ontwikkelingen per bedrijfstak	52
3.3 Het succes van de supermarkten	79
4. Inkomensverdeling en financiering	83
4.1 Ontwikkelingen per sector	85
4.2 Rente en dividend	102
4.3 Belastingen, premies en uitkeringen	106
4.4 Financiering	109
4.5 Vorderingen en schulden van huishoudens	112
4.6 De beurs hausse	117
4.7 De inkomensontwikkeling van huishoudens	122
5. Productiefactoren	127
5.1 Ondernemerschap	127
5.2 Arbeid	128
5.3 Kapitaal en kennis	134
5.4 Werkgelegenheids- en werkloosheidsbegrippen	136
6. Bevolking, welzijn, milieu en regio	141
6.1 Bevolking	141
6.2 Welzijn	144
6.3 Milieu	149
6.4 Regio	153
6.5 Ruimtegebruik	156

7. Internationale vergelijkingen	161
7.1 Productie	161
7.2 Bestedingen	162
7.3 Arbeidsmarkt	165
7.4 De Economische en Monetaire Unie	170
8. Tot besluit	173
Statistische bijlage	175
Lijst van gebruikte begrippen	183
Trefwoordenregister	195
Voor meer informatie	201
Enkele aanverwante publicaties	202

Lijst van gebruikte afkortingen

AAW	: algemene arbeidsongeschiktheidswet
ANW	: algemene nabestaandenwet
AOW	: algemene ouderdomswet
AWBZ	: algemene wet bijzondere ziektekosten
BBP	: bruto binnenlands product
BNP	: bruto nationaal product
BO	: basisonderwijs
BRP	: bruto regionaal product
BTW	: belasting op de toegevoegde waarde
CAO	: collectieve arbeidsovereenkomst
CIF	: cost, insurance, freight
COROP	: Coördinatiecommissie Regionaal Onderzoeksprogramma
EMU	: Economische en Monetaire Unie
EU	: Europese Unie
FOB	: free on board
GBA	: gemeentelijke basisadministratie persoonsgegevens
GWW	: grond-, weg- en waterbouwkundige werken
HBO	: hoger beroepsonderwijs
JWG	: jeugd werk garantieplan
LBO	: lager beroepsonderwijs
LISV	: landelijk instituut sociale verzekeringen
MBO	: middelbaar beroepsonderwijs
NAMEA	: National Accounting Matrix including Environmental Accounts
NNI	: netto nationaal inkomen
OESO	: Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPL	: overige publiekrechtelijke lichamen
R&D	: research and development
RWW	: rijksgroepsregeling werkloze werknemers
VINEX	: vierde nota ruimtelijke ordening extra
VK	: Verenigd Koninkrijk
VS	: Verenigde Staten van Amerika
VUT	: vervroegde uittreding
WAO	: wet op de arbeidsongeschiktheid
WO	: wetenschappelijk onderwijs
WW	: werkloosheidswet
ZW	: ziektewet

Chronologisch overzicht 1997

Een overzicht van de belangrijkste economische gebeurtenissen.

De Wet waardering onroerende zaken (WOZ) wordt per 1 januari 1997 van kracht. Op basis van de WOZ-waarde zullen vanaf dit moment de omslagen, heffingen en belastingen betreffende een onroerend goed (zoals onroerende-zaakbelasting, huurwaarde en dergelijke) worden berekend.

Op 1 januari 1997 wordt de nieuwe Financiële-verhoudingswet (FVW) van kracht. Deze wet moet door nieuwe verdeelsleutels een betere verdeling van de uitkering uit het Gemeentefonds over de gemeenten mogelijk maken. Nadrukkelijker dan voorheen wordt rekening gehouden met de eigen inkomstencapaciteit van een gemeente, zoals onder meer de opbrengst van de onroerende-zaakbelasting (OZB). Als gevolg hiervan ontvangen vooral de grote steden een hogere uitkering dan voorheen.

Vanaf 1 januari 1997 wordt de werkweek voor overheidspersoneel (exclusief defensie en onderwijs) verkort tot 36 uur.

Vanaf 1 januari 1997 moeten ziekenfondsverzekerden een eigen bijdrage betalen als zij een beroep doen op de gezondheidszorg (behalve huisarts en tandarts) of op de ziekenhuiszorg.

De inkomensgrens voor ouderen in de ziekenfondsverzekering is per 1 januari 1997 verhoogd, waardoor 200000 particulier verzekerde ouderen met een klein aanvullend pensioen toegelaten kunnen worden tot deze verzekering.

Op 4 februari 1997 komt uit het Noord-Brabantse Venhorst de eerste melding van varkenspest. Vanaf dit moment worden vervoers- en exportverboden van kracht, die het gehele jaar 1997 blijven gelden. De economische gevolgen voor de varkenssector zijn groot.

Op 3 maart 1997 bereikt de effectenbeurs van Thailand het diepste punt in vijf jaar en markeert hiermee het begin van de Azië-crisis. Aanleiding is de aanval van valutahandelaren op de vaste wisselkoersverhouding tussen de Thaise bath en de dollar na de snelle stijging van de Amerikaanse munt.

Per 1 april 1997 gaat een nieuw systeem van flexibel pensioen en uittreden (fpu) de VUT-regeling voor overheids- en onderwijspersoneel vervangen. Werknemers kunnen op hun 62ste stoppen met werken en krijgen in dat geval bij veertig dienstjaren 70% van het laatst verdiende loon. Eerder uittreden (vanaf 55 jaar) wordt mogelijk maar leidt tot een lager pensioen. Langer doorwerken (tot maximaal 65 jaar) wordt met een bonus beloond.

PTT Telecom heeft per 1 juli 1997 ook het laatste monopolie verloren: het alleenrecht op telefonie via kabels in de grond. Daarmee is het gehele binnenlandse telecommunicatieverkeer geliberaliseerd.

Per 1 juli 1997 wordt de accijns op autobrandstoffen extra verhoogd. De additionele opbrengst wordt teruggesluisd via een lagere motorrijtuigenbelasting.

Met ingang van 1 juli 1997 wordt de koopkracht van ouderen met alleen AOW of een klein aanvullend pensioen verbeterd door de belastingaftrek voor ouderen (die in het kader van de Armoedenota per 1998 zou ingaan) nu reeds voor de helft door te voeren.

De huurverhoging van 1 juli 1997 komt uit op gemiddeld 3,8%. Het jaar daarvoor stegen de huren gemiddeld met 4,1%. Het huren van een woning is in 1997 gemiddeld 42% duurder dan in 1990.

De luchthaven Schiphol kondigt in de zomer van 1997 aan dat jaar geen nachtvluchten voor charters meer toe te staan. Deze maatregel is nodig omdat de toegestane norm voor geluidsoverlast overschreden dreigt te worden. Na protesten uit met name de reiswereld besluit de politiek tot een soepeler nalevingsbeleid ten opzichte van de aan Schiphol gestelde milieueisen.

In het derde kwartaal van 1997 bereiken de beleggingen van de pensioenfondsen en de zeven grootste verzekeraars voor het eerst een waarde van meer dan één biljoen gulden.

In Hongkong dalen op 23 oktober 1997 (Zwarte Donderdag) de aandelen met het historische record van 14%. De Azië-crisis lijkt zich hiermee uit te breiden.

Voor het zesde opeenvolgende jaar heeft de Amsterdamse effectenbeurs beter gepresteerd dan het wereldgemiddelde. Het rendement op Nederlandse aandelen over 1997 bedraagt 45% (CBS-herbeleggingsindex), terwijl de MSCI-wereldherbeleggingsindex met 36% is gestegen.

De uurloonstijging op basis van de afgesloten CAO's bedraagt gemiddeld 2,0% in 1997, in 1996 was dit 1,7%.

In 1997 is door particulieren voor een recordbedrag van 106 miljard gulden aan nieuwe woninghypotheken ingeschreven. De gemiddelde hypotheekrente bedroeg 5,8%, het laagste niveau sinds 1965.

Kerncijfers

1.1 Economische en sociale kernindicatoren voor Nederland

	Einheid	1990/1994 ¹⁾	1995	1996*	1997*
Macro-economische kerncijfers					
Netto nationaal inkomen per hoofd van de bevolking (reële verandering)	%	1,7	2,1	3,4	3,9
Consumentenprijs (verandering)	%	2,8	2,0	2,0	2,2
Werkloze beroepsbevolking	% beroepsbevolking	7,2	8,1	7,4	6,4
Saldo lopende transacties met het buitenland	% BBP	4,1	5,5	6,2	6,9
Inkomensongelijkheid tussen individuele huishoudens	Gini-coëfficiënt	0,319	0,316	0,320	.
Druk op het milieu					
Verandering emissies die bijdragen aan:					
broeikaseneffect	%	-1	1	3	-3
ozonlaagaantasting	%	-27	-27	-15	-15
verzuring	%	-3	-6	-3	-5
vermesting	%	-3	-2	-1	.
gestort afval	%	-3	-3	-4	.
Sociale aspecten					
Gemiddelde leeftijd bij overlijden	jaren	74,1	74,6	74,7	.
Bevolking met (zeer) goede gezondheid	% totale bevolking	81,1	81,2	81,5	81,3
Personen met hbo/wo als hoogste onderwijsniveau	% bevolking 15-64 jr	17,3	19,4	19,8	20,3
Aantal geweldsdelicten ¹⁾	per 100 v.d. bevolking >14 jr	7,4	6,8	5,8	.
Demografie bevolking					
Gemiddelde omvang bevolking	x 1000	15174	15460	15523	15605
Migratie-overschot	% totale bevolking	0,37	0,21	0,28	0,31
Gemiddelde huishoudensgrootte	personen	2,38	2,34	2,31	2,30
Demografie bedrijven					
Faillissementen		4342	4783	4534	4413
Oprichtingen		27100	32500	33600	30600
Arbeid					
Totale arbeidsvolume (verandering)	%	0,9	1,4	2,0	2,6
Loosomquote vennootschappen (excl. delfstoffenwinning)	%	70,1	68,6	68,7	67,8
Betaalde uren per gemiddelde baan per jaar		1438	1406	1396	1387
Arbeidsvolume	% totale bevolking	34,8	34,8	35,3	36,1
Werkzame beroepsbevolking	% bevolking 15-64 jr	56,3	57,8	58,8	60,6
Productie					
Bruto binnenlands product (volumeverandering)	%	2,5	2,3	3,1	3,6
Bezettingsgraad industrie	%	83,5	84,4	83,9	84,8
Arbeidsproductiviteitsverandering (op jaarbasis)	%	1,5	0,8	0,7	1,2
Inkomen, bestedingen en besparingen					
Netto beschikbaar inkomen van huishoudens (reële verandering)	%	2,0	2,1	2,8	2,6
Consumptieve bestedingen (volumeverandering)	%	2,4	1,8	2,4	2,7
Investerings in vaste activa (volumeverandering)	%	0,3	4,8	5,4	6,8
Netto nationale besparingen	% netto beschikbaar inkomen	14,7	15,2	16,3	17,8
Overheid					
Vorderingentekort overheid ²⁾³⁾	% BBP	3,8	4,0	2,0	0,9
Belasting- en premiedruk	% BBP	46,6	44,7	44,5	45,3
Bruto overheidsschuld (ultimo) ³⁾	% BBP	79,4	78,9	77,0	71,4
Wisselkoers en rentestand					
Effectieve koers t.o.v. concurrenten (verandering)	%	2,4	6,7	-1,8	-5,3
Effectieve koers t.o.v. leveranciers (verandering)	%	2,0	5,6	-1,3	-5,3
Lange rente	%	7,8	6,5	5,6	5,2

Bron: CBS; voor effectieve wisselkoersen CPB.

¹⁾ Voor oprichtingen de gemiddelde jaarlijkse cijfers 1992/1994.

²⁾ In 1995 exclusief het afkopen van de jaarlijkse exploitatiesubsidies aan de woningcorporaties.

³⁾ Op basis van de geharmoniseerde BBP-cijfers die bepalend zijn voor de EMU (zie kader 7.c).

1. Macro-economisch overzicht

De Nederlandse economie presteerde in 1997 goed. De economische groei (3,6%) lag ruim boven die van de Europese Unie (EU) als geheel (2,6%), ondanks de nadelige gevolgen van de varkenspest. Van de economische crisis in Azië ondervond de Nederlandse economie eveneens weinig hinder. Omdat Nederland voldeed aan de criteria werd positief besloten over de Nederlandse toetreding tot de Economische en Monetaire Unie (EMU), die op 1 januari 1999 van start gaat met elf Europese landen.

Naast het bruto binnenlands product (BBP) zette ook een aantal andere welvaarts-indicatoren de positieve ontwikkeling van de laatste jaren voort, waarbij vooral de verdere daling van de werkloosheid van belang is.

Mogelijke knelpunten voor een voortgezette groei dienen zich aan, vooral in de vorm van de krapte die in enkele segmenten van de arbeidsmarkt zichtbaar wordt. In de loop van 1997 liep het aantal vacatures op van 70 000 tot 106 000. Juist enkele snelgroeiende bedrijfstakken ondervonden hiervan hinder.

1997 in een notendop

In 1997 nam het nationaal inkomen per Nederlander reëel met 3,9% toe. Behalve met de volumegroei van het BBP van 3,6% hing dit samen met een ruilvoetwinst van 1,5 miljard gulden en de stijging van het saldo van de lopende transacties met het buitenland met 7,7 miljard gulden. Het saldo liep op tot 6,9% van het BBP, het hoogste niveau na 1952. Het groeitempo van de Nederlandse economie liep verder op. Het hogere groeicijfer in 1997 ging gepaard met een licht oplopende prijsstijging, met name bij de overheidsconsumptie en de uitvoer. De prijsstijging voor consumenten bleef bescheiden (2,2%).

1.2 Samenstelling van de economische groei ¹⁾

	1995	1996*	1997*
<i>in procentpunten van de volumegroei van het BBP</i>			
Consumptieve bestedingen van huishoudens	0,5	1,1	0,8
Consumptieve bestedingen van de overheid	0,1	0,1	0,2
Investerings in vaste activa (bruto)	0,4	0,5	0,7
Veranderingen in voorraden	0,0	0,0	0,1
Uitvoer	1,3	1,4	1,8
Bruto binnenlands product	2,3	3,1	3,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

¹⁾ De invoer is toegerekend aan de bestedingscategorieën waarvoor de geïmporteerde producten bestemd zijn.

In 1996 kwam de versnelling van de groei vooral voor rekening van de flink hogere stijging van de gezinsconsumptie. In 1997 nam met name de groeibijdrage van de uitvoer toe. Vooral de uitvoer naar de Verenigde Staten en Oost-Europa floreerde.

Toch was de volumetoename van de gezinsconsumptie (3,0%) de hoogste in de afgelopen zes jaar. In het bijzonder de consumptie van woninginrichting, huishoudelijke apparaten en andere duurzame consumptiegoederen, vervoers- en communicatiediensten en financiële en zakelijke diensten nam fors toe.

De toename van de bedrijfsinvesteringen in vaste activa zorgde voor ongeveer een vijfde deel van de totale economische groei. Deze stijging van de investeringen was de hoogste sinds 1986. Het bedrijfsleven investeerde in 1997 met name meer in vervoermiddelen en grond-, weg- en waterbouwkundige werken. Vooral bij de delfstoffenwinning, de handel en horeca en de vervoer- en communicatiebedrijven werd de productiecapaciteit uitgebreid. De investeringen in woningen kenden een volumegroei van 7%, na twee jaren met een groei van rond de 1%. Het aanbod reageerde dus vertraagd op de sterke toename van de vraag naar woningen in de afgelopen jaren, onder andere door de lengte van de bouwtijd van woningen en van de procedures voor het aanpassen van bestemmingsplannen en dergelijke.

De overheidsconsumptie groeide iets sneller dan in voorgaande jaren. Dit hing onder andere samen met het licht toegenomen arbeidsvolume bij politie, justitie en belastingdienst en de groei van het aantal Melkert-banen. De groei bleef evenwel achter bij die van het BBP, zodat de omvang van de overheidsconsumptie afnam tot 13,7% van het BBP. De overheidsinvesteringen bleven nagenoeg gelijk aan die van 1996.

De computerservicebureaus vormden de bedrijfstak die het meest profiteerden van de economische groei, met een voor prijsveranderingen geschoonde toegevoegde waardegroei van ongeveer 23%. Ook de uitzendbureaus, verzekeraars, pensioenfondsen, financiële hulpactiviteiten en communicatiebedrijven deden goede zaken en groeiden met 10% of meer. De delfstoffenwinning kampte met een volumedaling van bijna 10%, doordat de winter zachter was dan in 1996. Ook de energiebedrijven ondervonden daarvan hinder. Verder kenden defensie en de aardolie-industrie volumedalingen van de toegevoegde waarde.

Als gevolg van de aanhoudende loonmatiging kon het exploitatiesaldo van bedrijven sterk toenemen. Het inkomen van zelfstandigen steeg met 8% duidelijk harder dan de waardeestijging van het BBP van 6%. Bij vennootschappen namen de winsten voor belastingen met ruim 11% toe. Hun belasting- en premiedruk bleef vrijwel stabiel, terwijl de dividenduitkeringen met zo'n 8% stegen. Daardoor nam ook de ingehouden winst van vennootschappen met meer dan 11% toe. De stijging van hun binnenlandse investeringsuitgaven (7%) bleef daarbij achter.

Het vorderingentekort van de overheid daalde sterk, van 2,0% tot 0,9% van het geharmoniseerde BBP, vooral door hogere belasting- en premie-inkomsten en lagere rentelasten en verminderde uitgaven aan WW-, WAO- en ANW-uitkeringen. Ook de schuld van de overheid nam fors af, van 77% van het BBP in 1996 tot iets meer dan 71% in 1997.

Bij de huishoudens nam het reële beschikbaar inkomen voor het tweede achtereenvolgende jaar behoorlijk sterk toe, in 1997 met 2,6%. Dit kwam hoofdzakelijk door de werkgelegenheidsgroei; het gemiddelde reële loon per arbeidsjaar is al vier jaar lang amper gestegen. De inkomensgroei werd grotendeels gebruikt voor extra consumptie. De volumetoename van de gezinsconsumptie overtrof hierdoor de reële groei van het beschikbaar inkomen. De besparingen door huishoudens namen slechts licht toe, omdat de stijging van de besparingen via pensioenfondsen en levensverzekeraars gepaard ging met een ontsparing bij andere spaarvormen.

De welvaart is niet alleen afhankelijk van een toename van inkomens en consumptie. Een andere positieve ontwikkeling was allereerst de voortgaande verbetering van de situatie op de arbeidsmarkt. De werkgelegenheid nam toe met 143000 arbeidsjaren. Anders dan in voorgaande jaren bestond de toename in 1997 vooral uit voltijdbanen. De jarenlange trend van een teruggang van het aantal voltijdbanen lijkt daarmee op z'n minst tijdelijk tot staan gebracht. Onder invloed van deze werkgelegenheidsgroei zette de daling van de werkloosheid door. Zowel mannen als vrouwen profiteerden hiervan. Net als in 1996, was de daling niet geconcentreerd bij autochtonen; ook onder allochtonen nam de werkloosheid af. De werkgelegenheidstoename was niet gelijkmatig gespreid over regio's. In Flevoland en Zeeland bleef het werkloosheidspercentage constant en in de andere provincies daalde het. In Groningen was de daling duidelijk meer dan gemiddeld, van 12% naar 9%. De werkloosheid bleef hier evenwel de hoogste van alle provincies.

Het aantal gewerkte arbeidsjaren nam opnieuw meer toe dan de totale bevolking. De grondslag voor de heffing van sociale premies werd hierdoor verbreed, waardoor het economische draagvlak van de verzorgingsstaat verder werd vergroot. In 1997 werden op iedere honderd ingezetenen 36,1 arbeidsjaren gewerkt (zie tabel 1.1), een stijging van 0,8 ten opzichte van 1996.

Ook indicatoren over de gezondheidstoestand, het opleidingsniveau en de veiligheid gaven een gunstige ontwikkeling te zien. Ondanks de toegenomen werkgelegenheid nam het aantal minima echter nauwelijks af, terwijl de inkomensongelijkheid tussen huishoudens de laatste jaren weer enigszins toeneemt. De uitstoot van stoffen die bijdragen aan de ozonlaagaantasting en de verzuring zetten in 1997 de dalende trend voort. Ook de uitstoot van broeikasgassen vertoonde een daling, voor het eerst sinds 1994. Desondanks lag de emissie van broeikasgassen amper onder het niveau van 1990.

Kader 1.a

Aantal miljonairs neemt drastisch af Nederland in euro's

De vervanging van de gulden door de euro zal ook aan de statistiek niet ongemerkt voorbijgaan. Bij een omrekenfactor van bijvoorbeeld 2,25 gulden voor 1 euro zullen veel statistische cijfers min of meer worden gehalveerd. De 96 000 huishoudens die in 1996 een vermogen hadden van tussen de 1 en de 2 miljoen gulden zouden dus in één klap miljonair-af geweest zijn.

Ontwikkelingen in procenten blijven echter hetzelfde, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de toename van de besparingen in beide munteenheden. Ook verhoudingsgetallen worden niet aangetast, zoals het overheidstekort in procenten van het bruto binnenlands product (BBP). Ten slotte blijven afzonderlijke volume- en prijsontwikkelingen eveneens ongewijzigd, ongeacht of ze nu op euro's of guldens worden gebaseerd.

Enkele economische kerncijfers in guldens en euro's, 1997

	Eenheid	Gebaseerd op	
		guldens	euro's
Beschikbaar nationaal inkomen	<i>miljard</i>	708,3	314,8
Nationaal inkomen per hoofd van de bevolking	<i>duizend</i>	40,8	18,1
Gezinsconsumptie per hoofd van de bevolking	<i>duizend</i>	26,9	11,9
Uitvoer	<i>miljard</i>	396,7	176,3
Toename besparingen	%	11,2	11,2
Inflatie	%	2,2	2,2
Volumegroei BBP	%	3,6	3,6
Vorderingentekort overheid	% BBP	0,9	0,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

De euro lijkt veel op de tot nog toe in Europa gehanteerde ecu, maar heeft een wezenlijk ander karakter. De ecu is een afgeleide munteenheid, die gebaseerd is op het gewogen gemiddelde van een aantal Europese munten. De waarde ervan ten opzichte van de gulden kan dan ook jaarlijks veranderen. De euro daarentegen is een echte nieuwe munt, waarin een aantal Europese munten zullen opgaan tegen een voor alle jaren vaste omrekenfactor.

De economische groei internationaal vergeleken: Nederland boven EU-gemiddelde

De Nederlandse groei lag in 1997 ruim boven het gemiddelde van de EU (zie tabel 1.3). Binnen de EU kenden alleen Ierland en Finland een hogere groei. Zowel in Nederland als in de EU als geheel lag het groeitempo hoger dan in 1996. Voor Nederland was vooral de aantrekkende groei in Duitsland, België en Luxemburg, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk (VK) van belang, omdat daar meer dan 60% van onze goederenuitvoer naar toe gaat. In deze landen nam de groei met ongeveer 1 procentpunt toe.

De groei in ons land evenaarde bijna de BBP-toename van 3,8% in de Verenigde Staten (VS). In Japan werd het vorig jaar ingezette herstel abrupt afgebroken, met name als gevolg van de Azië-crisis. De groei in Japan kwam daardoor op amper 0,5% uit.

De relaties met het buitenland: opnieuw recordsaldo lopende transacties

Het saldo van de lopende transacties met het buitenland van 49 miljard is het hoogste ooit behaald in Nederland. Ook in verhouding tot het BBP was sprake van een stijging, tot 6,9%. Het positieve saldo hangt voor een groot deel samen met het omvangrijke uitvoeroverschot van Nederland. De toename van het uitvoersaldo droeg echter maar voor 60% bij aan de stijging van het saldo van de lopende transacties. De rest kwam grotendeels voor rekening van de sterke stijging van de rente en winstuitkeringen die per saldo uit het buitenland zijn ontvangen. De jarenlange netto uitstroom van kapitaal naar het buitenland (bijvoorbeeld investeringen en beleggingen) begint zijn vruchten af te werpen. Het saldo van uit het buitenland ontvangen en aan het buitenland betaalde rente nam in 1997 met maar liefst 46% toe, tot meer dan 4,5 miljard gulden. De per saldo ontvangen winstuitkeringen uit het buitenland stegen met 43%, tot ruim 4 miljard gulden. De stijgende trend van de per saldo aan het buitenland betaalde inkomensoverdrachten kwam in 1997 tot stilstand door de steun van de EU in het kader van de varkenspest. Het saldo stabiliseerde zich op -8,9 miljard gulden. In 1988 was dit nog -1,5 miljard gulden. De stijging in de jaren negentig werd vooral veroorzaakt door dalende ontvangsten van voedselsubsidies van de Europese Unie.

Omdat de uitvoerprijzen gemiddeld sneller stegen dan de invoerprijzen ontstond een ruilvoetwinst, in 1997 ter waarde van 1,5 miljard gulden. Mede hierdoor viel de reële groei van het netto nationaal inkomen (4,4%) hoger uit dan de volumegroei van het BBP (3,6%).

De landen van de Europese Unie zijn de belangrijkste afzetmarkt voor de Nederlandse export. Van de goederenuitvoer wordt ongeveer drie kwart in de EU afgezet. De aantrekkende groei in de EU als geheel vertaalde zich ook in een duidelijk hoger groeicijfer voor de invoer door alle EU-landen tezamen. Toch nam de Nederlandse uitvoergroei minder sterk toe dan op grond hiervan verwacht had kunnen worden. Dit lijkt vooral te wijten aan de samenstelling van het Nederlandse exportpakket, dat relatief veel landbouwproducten, voedingsmiddelen en industriële bulkproducten bevat (zie ook paragraaf 7.2).

Van de uitvoer was 5,3% bestemd voor de Aziatische landen. De exportgroei naar deze regio werd nog niet beïnvloed door de economische crisis daar, zodat het aandeel van deze landen in de totale export zelfs licht opliep.

Binnen het exportpakket groeide de uitvoer van goederen iets sneller dan die van diensten, opnieuw als gevolg van een sterke volumestijging van de wederuitvoer van goederen (14,2%). Dit wijst op een versterking van de positie van Nederland als distributieland. Daar staat echter tegenover dat het aandeel van de vervoers- en communicatiediensten in de totale uitvoer de laatste jaren wat lager ligt dan in de periode 1992-1994.

1.3 Kernindicatoren relatie Nederland met het buitenland

	Eenheid	1994	1995	1996*	1997*
BBP EU-landen (volumemutatie)	%	2,9	2,5	1,7	2,6
BBP Verenigde Staten (volumemutatie)	%	3,7	2,4	2,8	3,8
BBP Japan (volumemutatie)	%	0,6	1,5	3,9	0,5
BBP Nederland (volumemutatie)	%	3,2	2,3	3,1	3,6
Totale invoer EU-landen (volumemutatie)	%	7,8	7,2	4,1	8,3
Nederlandse uitvoer (volumemutatie)	%	6,7	6,7	5,2	6,7
w.v. goederen (volumemutatie)	%	7,3	7,2	5,3	6,5
Aandeel goederen	% uitvoer	81,3	81,9	81,9	81,6
w.v. wederuitvoer	% uitvoer	19,8	21,2	22,1	23,5
w.v. naar Azië	% uitvoer	5,9	5,4	5,2	5,5
Aandeel vervoers- en communicatiebedrijven	% uitvoer	8,1	7,7	7,6	7,7
Uitvoer/productiewaarde landbouw en nijverheid	%	40,9	41,3	41,1	41,8
Uitvoer/productiewaarde diensten	%	7,6	7,7	7,8	8,1
Nederlandse invoer (volumemutatie)	%	6,7	7,5	5,3	7,1
Aandeel goederen	% invoer	84,4	84,6	85,0	85,3
w.v. voor investeringen in vaste activa	% invoer	9,2	9,3	9,2	8,9
Verhouding invoer/ totale aanbod	% vraag	19,4	19,8	19,9	20,5
Saldo lopende transacties met het buitenland	% BBP	5,4	5,5	6,2	6,9
Ruilvoetwinst	mld gld	1,3	3,0	-0,4	1,5

Bron: CBS; voor EU-landen Eurostat-gegevens; voor de VS en Japan OESO-gegevens.

De ontwikkeling van de buitenlandse vraag is vooral van belang voor de landbouw en nijverheid, die voor meer dan 40% van hun afzet afhankelijk zijn van de uitvoer. Dit percentage liep in 1997 verder op. Daarmee wordt de trend voortgezet dat deze bedrijfstakken in toenemende mate op buitenlandse markten zijn aangevoerd.

Het productieproces: eerste knelpunten zichtbaar op arbeidsmarkt

De groei van het BBP van 3,6% ging gepaard met veranderingen in het productieproces en in de inzet van productiefactoren. Zo zijn er aanwijzingen dat in de huidige fase van hoogconjunctuur het proces van flexibilisering van de arbeid enigszins stopt. Verder beginnen bepaalde segmenten van de arbeidsmarkt de eerste tekenen van krapte te vertonen. Met name onder technisch geschoolden met een mbo- of hbo-diploma en hbo'ers met een economische opleiding was de werkloosheid met 3% erg laag. Snelgroeiende bedrijfstakken binnen de zakelijke dienstverlening ondervonden hiervan hinder. Vooral de bedrijven in de informatietechnologie (IT) hadden moeite met het vinden van geschikt personeel. Er was vooral veel vraag naar automatiseerders, onder meer ten behoeve van het verhelpen van het 'millennium-probleem' in oude software en de voorbereiding voor de invoering van de euro. De mogelijkheden voor het vergroten van het aanbod van technisch en economisch opgeleiden op mbo- en hbo-niveau zijn op een termijn van één tot

twee jaar nogal beperkt (zie paragraaf 5.2 en kader 5.c). Overigens nam het opleidingsniveau van de potentiële beroepsbevolking verder toe: in 1997 had 20,3% een hoger onderwijsdiploma behaald.

In 1997 was het aantal starters lager dan in 1996. Dit lag niet aan een verslechtering van de vooruitzichten: in het algemeen waren de perspectieven voor bedrijven goed, gezien de toenemende winsten en het dalende aantal uitgesproken faillissementen. Wellicht is het animo voor het ondernemerschap enigszins teruggelopen nu de perspectieven op de banenmarkt weer wat florissant zijn. Dit blijkt eveneens uit het feit dat de toename van het aantal arbeidsjaren bij zelfstandigen voor het eerst sinds 1993 lager lag dan die van werknemers.

De laatste jaren loopt het percentage bedrijven in de landbouw en visserij duidelijk terug, terwijl er relatief veel bedrijven in de bouwnijverheid en de zakelijke dienstverlening bijkomen. In totaal waren er op 1 januari 1997 ruim 646260 bedrijven, wat overeenkomt met ongeveer één bedrijf op iedere elf werkzame personen en iedere negen arbeidsjaren.

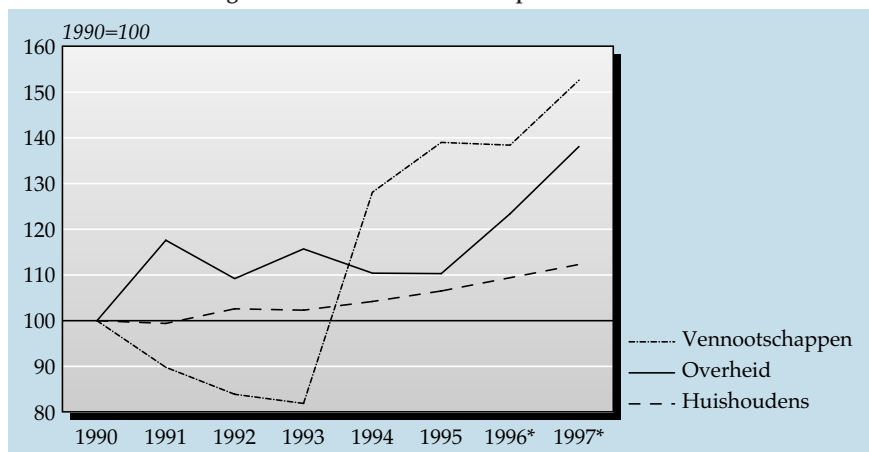
De productiegroei ging net als in 1995 en 1996 gepaard met een stijgende inzet van arbeid. De werkgelegenheid steeg met 143000 arbeidsjaren, de grootste toename in tientallen jaren. De groei van het arbeidsvolume was toch nog geringer dan de volumetoename van de toegevoegde waarde. De arbeidsproductiviteit per arbeidsjaar bleef zodoende stijgen, zelfs iets sneller dan de voorgaande jaren. Door de arbeidstijdverkorting nam het aantal uren per arbeidsjaar overigens licht af, zodat de arbeidsproductiviteit per uur iets sterker steeg.

Het aantal banen steeg met 190000 en groeide daarmee sneller dan de werkgelegenheid in arbeidsjaren omdat ook de hoeveelheid deeltijdbanen bleef toenemen. Toch nam het aantal voltijdbanen in 1997 voor het eerst sinds jaren weer sterk toe. Het aantal flexibele arbeidscontracten nam ook in 1997 toe, maar de stijging lag beduidend onder die in de afgelopen jaren. Tegelijkertijd nam het aantal arbeidsuren per baan met 0,6% af, na dalingen van 0,7% in 1996 en 1,1% in 1995. Deze geringere daling is opmerkelijk, gezien de invoering van de 36-urige werkweek bij de overheid (exclusief defensie en onderwijs) in 1997. Kennelijk remt de conjuncturele hausse de dalende trend van het aantal uren per baan.

Inkomensverdeling en financiering: winstquote vennootschappen stijgt verder

Het in het productieproces gevormde inkomen wordt door middel van lonen, rente en winstuitkeringen verdeeld en via belastingen, premies en uitkeringen nog eens herverdeeld over vennootschappen, huishoudens (inclusief zelfstandigen) en de overheid. Geschoond voor prijsveranderingen hebben in 1997 met name de vennootschappen en de overheid geprofiteerd van de groei (zie grafiek 1.4). De reële inkomensgroei bij huishoudens bleef achter, onder andere door de gematigde loonontwikkeling.

1.4 Reële ontwikkeling netto beschikbaar inkomen per sector

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Naast de reële ontwikkelingen kan ook worden gekeken naar de gang van zaken in 'klinkende munt'. De waarde van het netto beschikbaar nationaal inkomen steeg in 1997 met 6,7%. Per hoofd van de bevolking kwam dit inkomen uit op 40240 gulden. Ongeveer een kwart van dit inkomen komt evenwel terecht bij ondernemingen en de overheid. Het gemiddelde netto beschikbaar huishoudinkomen steeg in 1997 met 4,6% tot 30285 gulden per hoofd van de bevolking. Hoewel de consumptiestijging van overheid en huishoudens hoog was in vergelijking met eerdere jaren, bleef deze achter bij die van het beschikbaar inkomen. De nationale spaarquote nam opnieuw toe, vooral door hogere besparingen bij ondernemingen. Bovendien waren de besparingen van de overheid voor het eerst sinds 1985 weer positief. Met 17,8% ligt de spaarquote voor Nederland als geheel inmiddels maar liefst 3 procentpunten boven het gemiddelde niveau van de jaren 1990/1994.

De vennootschappen slaagden erin om hun sterke positie uit 1996 nog te verbeteren. De netto winst vóór belasting steeg met ruim 11%. De belastingafdrachten stegen iets sneller dan de winst vóór belasting en de winstuitkeringen iets langzamer. Daardoor nam ook de ingehouden winst (het beschikbaar inkomen) met 11% toe. De netto winstquote voor belasting nam zodoende toe van 17,2% van het BBP in 1996 tot 18,1% in 1997. De ingehouden winst liep op van 6,8% van het BBP tot 7,1%.

De winstquote bevindt zich nu al enkele jaren op een relatief hoog niveau en stijgt zelfs nog. Het is opvallend dat dit samenvalt met een periode van hoge volumegroei van de consumptieve bestedingen van huishoudens en van sterke werkgelegenheids groei. In de jaren zeventig ging de hoge consumptiegroei juist gepaard met een dalende winstquote en werd in het productieproces arbeid op grote schaal vervangen door machines en andere kapitaalgoederen. Er kan een aantal moge-

lijke oorzaken voor deze uiteenlopende economische ontwikkelingen in beide perioden worden genoemd.

Allereerst zorgde recentelijk de relatief lage inflatie voor beperkte looneisen ter compensatie van de gestegen kosten van het levensonderhoud. In het midden van de jaren zeventig kwamen prijsstijgingen van meer dan 10% voor, die in het kader van de 'automatische prijscompensatie' rechtstreeks tot hogere lonen leidden. In de tweede plaats stonden in de jaren zeventig winsten en investeringen onder druk als gevolg van de hoge rentelasten. In de derde plaats heeft er de afgelopen jaren een daling van de belasting- en premiedruk voor werkgevers en -nemers plaatsgevonden. In de jaren zeventig liep de belasting- en premiedruk juist snel op, waardoor de loonkosten voor werkgevers extra hard stegen. Ten vierde kwam de groei van het beschikbaar inkomen van huishoudens de afgelopen jaren vooral tot stand door een uitbreiding van de werkgelegenheid, terwijl de CAO-lonen maar beperkt stegen. In de jaren zeventig stegen de CAO-lonen veel sneller, terwijl de werkgelegenheid juist afnam. Ten slotte kreeg de consumptiegroei de afgelopen jaren een extra impuls door de lage rentestand en het consumptief gebruik van woninghypotheken.

Uit een analyse van de beurs hausse en de achtergronden daarvan blijkt dat vennootschappen de afgelopen jaren een deel van de ingehouden winsten hebben gebruikt voor investeringen in het buitenland (zie paragraaf 4.6). Ook een deel van het vermogen dat door aandelenemissies werd verworven is gebruikt voor overnames van buitenlandse bedrijven en het financieren van dochterondernemingen in het buitenland. Daar staat tegenover dat de winsten uit het buitenland een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de winstgroei van Nederlandse vennootschappen. Verder komt naar voren dat beursgenoteerde bedrijven de afgelopen jaren een belangrijkere plaats zijn gaan innemen in de Nederlandse economie: hun aandeel in de totale toegevoegde waarde is gestegen. Dit kwam onder andere door de privatisering van KPN en andere overheidsbedrijven en de beursgang van familiebedrijven, eenmanszaken en dergelijke. Bij dit laatste ging het vooral om bedrijven in de zakelijke dienstverlening en de automatisering.

In 1997 bleef de stijging van het netto beschikbaar inkomen van huishoudens (4,6%) iets achter bij die van Nederland als geheel (6,7%). Slechts 53% van de inkomensgroei kwam bij huishoudens terecht, terwijl hun totale aandeel in het inkomen 75% is.

De salarissen, rente, dividend en andere inkomens uit het productieproces bedroegen 472 miljard gulden in 1997. Daarnaast ontvingen de huishoudens ook andere inkomsten. Daarvan waren allereerst pensioen- en levensverzekeringssuitkeringen belangrijk, met een omvang van 39 miljard gulden in 1997. De laatste jaren wordt bovendien de financiering met leningen belangrijker, vooral met hypotheekleningen. In 1997 werd een recordbedrag aan hypotheekleningen opgenomen, waarmee huiseigenaren een deel van de waardevermeerdering van hun woningen verzilverden. Net als in de

jaren 1993 tot en met 1996 werd slechts een deel hiervan geïnvesteerd in woningen, waardoor netto een extra impuls voor de consumptieve bestedingen en voor beleggingen ontstond van ongeveer 30 miljard gulden.

De toegenomen consumptieve bestedingsruimte werd door huishoudens niet volledig gebruikt voor extra consumptieve bestedingen. Daardoor stegen de gezinsbesparingen met bijna 1%. De besparingen via pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen namen met 4,8 miljard gulden toe. De overige besparingen waren daarentegen negatief: er werd 2,3 miljard gulden meer aan spaarrekeningen en dergelijke onttrokken dan er op werd bijgeschreven. Dit hing vooral samen met de financiering van een deel van de consumptieve uitgaven met leningen. Overigens hebben huishoudens tegelijkertijd aanzienlijke vermogenswinsten geboekt op een aantal van hun bezittingen, zoals aandelen en huizen. Deze vermogenswinsten worden evenwel niet tot de besparingen gerekend.

Overheidsfinanciën: vorderingentekort onder de 1%

Een relatief groot deel van de inkomenstoename kwam bij de overheid terecht: 32%. Het aandeel van de overheid in het netto beschikbaar inkomen liep daardoor op van 15% naar 16%.

De overheid gebruikte de inkomenstoename vooral voor het terugdringen van het vorderingentekort. Dit tekort daalde van 2,0% van het BBP in 1996 tot 0,9% in 1997. De totale schuld van de collectieve sector daalde eveneens fors, tot iets boven de 71% van het BBP.

De belasting- en premie-ontvangsten van de overheid, uitgedrukt als percentage van het BBP, zijn in 1997 voor het eerst sinds drie jaar weer gestegen. Dit is echter vooral een gevolg van een wijziging in de financieringswijze van de bejaardenzorg (zie paragraaf 4.3). Indien het effect daarvan buiten beschouwing wordt gelaten, stagneerde de dalende trend bij de belasting- en premiedruk. Aan de uitgavenkant lieten vooral de rentebetalingen en de WW-, WAO- en ANW-uitkeringen in procenten van het BBP een daling zien.

Welvaart: arbeidsparticipatie gestegen

De bevolkingsomvang nam in 1997 toe met 0,5%. Bijna 60% van deze groei werd veroorzaakt door het migratie-overschot, dat wil zeggen het aantal immigranten minus emigranten. Het aantal huishoudens groeide iets sneller dan de bevolking. Daardoor nam de omvang van het gemiddelde huishouden af tot 2,30 personen. Ter vergelijking: in 1960 telde een huishouden nog gemiddeld 3,56 personen, in 1970 gemiddeld 3,21. De groei van het aantal huishoudens was het sterkst bij de eenpersoonshuishoudens.

De bevolkingsgroei valt samen met een voortgaande ontgroening en vergrijzing van de bevolking. Omdat ouderen relatief vaak alleenstaand worden, vormt de vergrijzing tevens een belangrijke factor bij de groei van het aantal eenpersoonshuishoudens.

Kader 1.b

Welvaart en BBP

Indicatoren voor het meten van de welvaart

Het BBP is een goede maatstaf voor het meten van de economische prestaties van een land, voorzover het gaat om activiteiten die in geld uitgedrukt worden. De berekeningswijze van het BBP is in internationale richtlijnen vastgelegd, waardoor het vergelijken van landen mogelijk is. Productiegroei geeft evenwel een onvolledig beeld van de ontwikkeling van de welvaart. Voor de welvaart zijn bijvoorbeeld ook vrije tijd, milieu, werkgelegenheid, veiligheid, gezondheid en de inkomensverdeling van belang. Daarom wordt het BBP in de praktijk bijna altijd in combinatie met andere indicatoren gebruikt. Een overzicht van economische en sociale kernindicatoren is opgenomen in de eerste tabel van deze publicatie.

De economische groei overtrof in 1997 de toename van de bevolking en het aantal huishoudens in ons land. Hierdoor nam het nationaal inkomen zowel per hoofd van de bevolking als per huishouden toe. De toename van het gemiddelde inkomen is echter slechts één facet van de welvaartsverandering in ons land. Een verschuiving in de verdeling van dat inkomen, de ontwikkeling van de armoede en van een aantal andere welvaartsaspecten zijn daarvoor eveneens van belang.

Niet iedereen genoot dezelfde inkomensgroei. De inkomensongelijkheid tussen huishoudens nam de afgelopen jaren licht toe, zoals in tabel 1.1 blijkt uit de stijging van de Gini-coëfficiënt.

Uit een analyse van de verschillende koopkrachtbegrippen blijkt dat veranderingen in de persoonlijke sfeer (zoals gaan samenwonen, scheiden en pensionering) een grote invloed hebben op de koopkrachtontwikkeling (zie paragraaf 4.7). Daarnaast heeft vooral het krijgen van (ander) werk of het kwijtraken van een baan een groot effect. Voor bijvoorbeeld bijstandsmoeders en AOW'ers zonder aanvullend pensioen is de toegang tot de arbeidsmarkt echter moeizaam of zelfs afgesneden. Mede daardoor profiteerden de minima de laatste jaren slechts in beperkte mate van de economische groei. De laagste inkomensgroepen kenden in 1997 overigens voor het eerst sinds jaren een relatief hoge koopkrachttoename, terwijl het aantal langdurige minima iets afnam. Toch moest in 1996 nog steeds meer dan 10% van de huishoudens rondkomen van een inkomen van maximaal 105% van het sociale minimum. Dit aandeel is sinds 1990 nauwelijks veranderd.

Het hebben van werk is niet alleen van belang voor de individuele inkomenspositie, maar ook voor de individuele ontplooiingsmogelijkheden. In 1997 nam het aantal werklozen duidelijk verder af, tot 438.000. Alle groepen in de beroepsbevolking profiteerden van deze daling: mannen en vrouwen, allochtonen en autochtonen, jongeren en ouderen. De langdurige werkloosheid zette daardoor de dalende trend voort. Er kan echter ook een ruimere definitie van werkloosheid worden gehanteerd, waarbij ook de mensen die niet actief naar werk zoeken of niet direct zouden kunnen beginnen worden meegeteld (zie ook paragraaf 5.4). Volgens die definitie

waren er in Nederland in 1997 meer dan een miljoen (1020000) mensen zonder werk. Het aantal werklozen in brede zin nam in 1997 met 8,7% (97000 mensen) naar verhouding minder sterk af dan het aantal volgens de strikte definitie (-11,3%, oftewel 56000 personen).

Mede door deze ontwikkelingen op de arbeidsmarkt nam de arbeidsparticipatie verder toe. Thans is 60,6% van de potentiële beroepsbevolking (personen tussen 15 en 65 jaar oud) daadwerkelijk werkzaam voor twaalf uur per week of meer. Bij de leeftijdsgroep 25-54-jarigen is dit zelfs 73%. In de afgelopen tien jaar is het aandeel van de werkenden in de potentiële beroepsbevolking langzaam maar zeker gestegen, van 53,2% tot 60,6%. Dit hangt vooral samen met een stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen. Inmiddels heeft bijna de helft van alle vrouwen tussen de 15 en 65 jaar betaald werk voor minstens twaalf uur per week.

De gemiddelde leeftijd bij overlijden bleef trendmatig stijgen, tot 74,7 jaar in 1996. Dat was meer dan één jaar hoger dan eind jaren tachtig. Ook bleef meer dan vier vijfde deel van de bevolking zich gezond voelen. Het aantal geweldsslachtoffers nam verder af tot minder dan 6 per 100 inwoners van 15 jaar of ouder in 1996; in 1992 waren dat er nog 8. Ook het aantal personen met onveiligheidsgevoelens kende de afgelopen jaren een dalende trend. Het opleidingsniveau van de potentiële beroepsbevolking zette de stijgende lijn voort. In 1997 had meer dan 20% een hoger onderwijsdiploma behaald. In 1990 was dit nog minder dan 16%.

Het produceren en consumeren van goederen leidt nog steeds tot milieuvervuiling, waardoor een negatief effect op de welvaart ontstaat. De afgelopen jaren was er sprake van een zekere 'ontkoppeling' van economische groei en milieuvervuiling. Vooral de uitstoot van ozonlaagaantastende stoffen is in de loop der jaren sterk gedaald. In 1997 ging de groei van het BBP met meer dan 3% opnieuw gepaard met een daling van de uitstoot van een aantal belangrijke milieubelastende stoffen. Bij de uitstoot van broeikasgassen echter was het de eerste daling sinds 1994. De emissie van broeikasgassen lag daardoor amper onder het niveau van 1990.

Overigens verslechtert de toestand van het milieu nog steeds zolang de uitstoot niet is teruggebracht tot een duurzaam niveau. Voor zover nu bekend gaan alle belangrijke emissies dit duurzame niveau nog steeds te boven.

Uit een analyse van de mobiliteitsontwikkeling van personen komt naar voren dat in de periode 1985-1997 het aantal afgelegde kilometers voor sport en ontspanning het sterkst is gestegen. Het woon-werkverkeer nam minder snel toe en volgde in feite de werkgelegenheidsgroei. Wel nam hier de gemiddeld afgelegde afstand wat toe. Het aantal reizigerskilometers per trein groeide harder dan de per auto afgelegde kilometers, onder andere door de introductie van de OV-jaarkaart voor studenten. Het goederenvervoer ging min of meer gelijk op met de volume-ontwikkeling van het BBP, waarbij een verschuiving plaatsvond van binnenvaart en spoorwegvervoer naar wegvervoer. De 'vrachtwagen-intensiteit' van het BBP nam hierdoor toe.

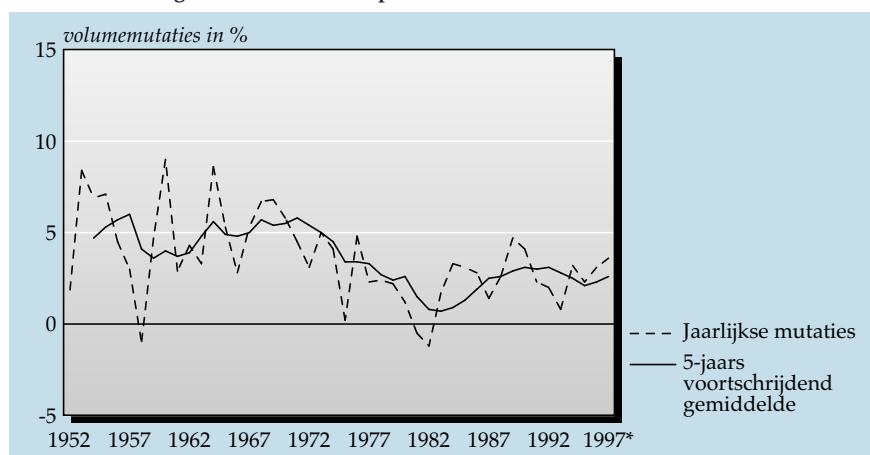
Economische groei per regio: in het centrum en zuiden het hoogst

De economische groei vond de afgelopen jaren vooral in het midden en zuiden van het land plaats. In de periode 1992-1996 kenden de provincies Flevoland (4,4%), Utrecht (2,8%), Noord-Brabant (3,0%) en Limburg (2,7%) groeicijfers die boven het Nederlandse gemiddelde van 2,2% lagen. In Flevoland en Utrecht waren het vooral de handel en de dienstverlening die zorgden voor de verhoudingsgewijs sterke groei. In Noord-Brabant en Limburg was vooral de zakelijke dienstverlening de belangrijkste groeier.

Aan de andere kant van de schaal bleven Zeeland (1,5%), Groningen (1,4%), Friesland (1,1%) en Drenthe (0,9%) duidelijk achter bij het gemiddelde. Noord-Holland en Gelderland vormden met een groei van gemiddeld 2,1% duidelijk middenmoters. Opvallend is de matige groei van Zuid-Holland (1,5%) in de laatste jaren. Net als in Flevoland en Utrecht zijn hier de dienstverlenende bedrijven immers sterk vertegenwoordigd. Zowel bij de horeca als bij de overheid was de groei in Zuid-Holland echter relatief laag.

De inkomensverschillen tussen regio's zijn overigens aanmerkelijk geringer dan de verschillen in het bruto regionaal product (de inkomens gevormd in de productie per provincie). Dit komt met name door forensenverkeer, belastingheffing en uitkeringen (zie paragraaf 6.4).

1.5 Ontwikkeling bruto binnenlands product

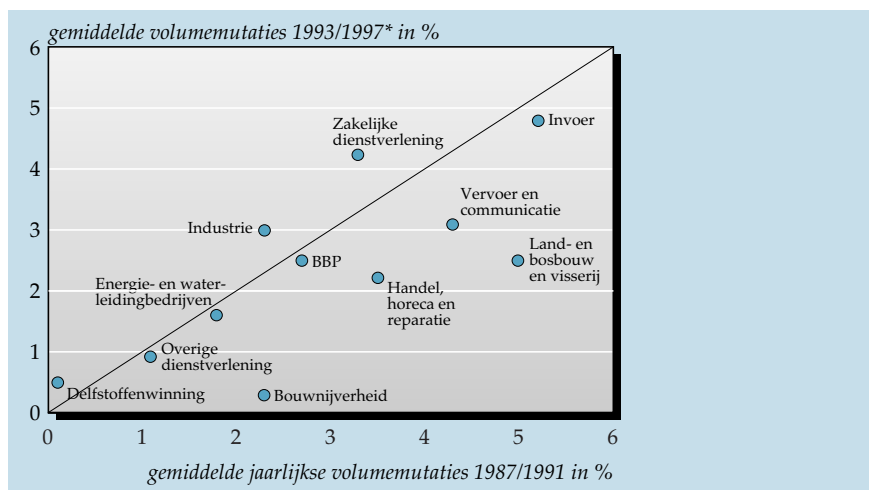
Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

De economische groei in historisch perspectief: industrie laatste jaren belangrijker

Het structurele groeitempo is de afgelopen jaren opgelopen, maar lag in 1997 met 2,6% nog altijd duidelijk lager dan in de jaren rondom 1990, toen de structurele groei een niveau van 3,1% bereikte. Dit blijkt uit grafiek 1.5, die het 5-jaars voortschrijdend gemiddelde van de economische groei laat zien. Hierin vallen conjuncturele ups en downs min of meer tegen elkaar weg, zodat zicht ontstaat op de structurele groei. De groei in de gehele jaren negentig bevindt zich weliswaar op

een lager niveau dan in de jaren vijftig en zestig, maar het is de vraag of de 'groeicapaciteit' van de huidige diensteneconomie zinvol vergeleken kan worden met die van de meer industriële economie tijdens de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog. In de industrie zijn de mogelijkheden voor het vergroten van de arbeidsproductiviteit, bijvoorbeeld door mechanisatie, immers tot nog toe groter gebleken dan in de dienstverlening.

1.6 Vergelijking volumemutaties 1987/1991 en 1993/1997*: de aanbodzijde

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

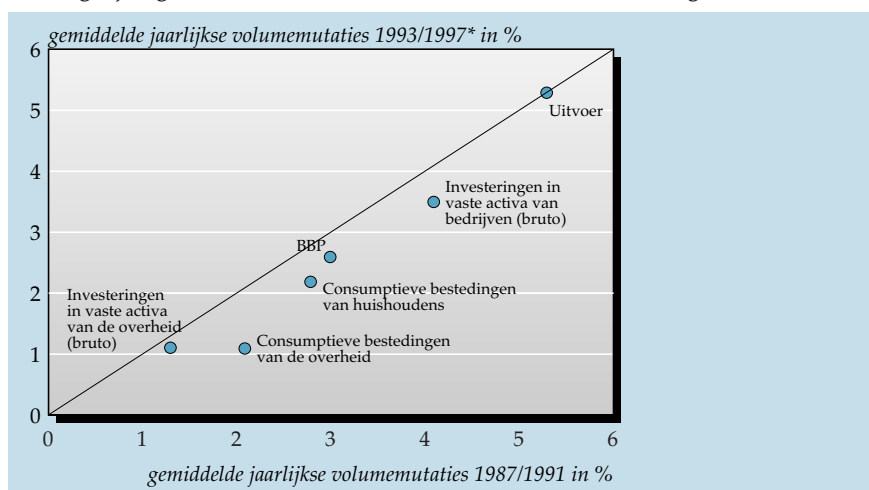
Na een moeizame periode van herstructurering en lage groei begin jaren negentig is de industrie op de weg terug. Het is één van de weinige bedrijfstakken waarvan de volumegroei van de toegevoegde waarde in de jaren 1993/1997 hoger ligt dan in 1987/1991, de eerste vijf jaar na het dieptepunt van de vorige conjunctuurcyclus (zie grafiek 1.6). De meeste bedrijfstakken en de economie als geheel kenden de laatste jaren juist een lager groeitempo. Overigens verdween tussen 1993 en 1995 zo'n 10% van de directe werkgelegenheid in de industrie. Tegelijkertijd werden meer uitzendkrachten ingezet en tal van taken uitbesteed aan vooral dienstverlenende bedrijven.

Ook bij de zakelijke dienstverlening lag de groei de laatste jaren duidelijk hoger. De vrij sterke stijging van de laatste jaren bij de vervoers- en communicatiebedrijven blijkt daarentegen achter te blijven bij de nog sterkere groei in de jaren 1987/1991. Relatief het sterkst is de groeivertraging bij de landbouw en visserij en de bouwnijverheid: meer dan een halvering ten opzichte van het einde van de jaren tachtig.

Bij de bestedingen is de uitvoer de enige bestedingscategorie die de afgelopen jaren een zelfde volumegroei kende als in de vergelijkbare vorige conjunctuurpe-

riode (zie grafiek 1.7). Voor de andere bestedingscategorieën en de economie als geheel ligt het groeitempo in 1993/1997 onder dat van de jaren 1987/1991. Vooral de groei van de overheidsconsumptie was lager. Zoals gewoonlijk, waren de consumptieve bestedingen van huishoudens de meest stabiele factor aan de bestedingenkant.

1.7 Vergelijking volumemutaties 1987/1991 en 1993/1997*: de bestedingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

2. De vraag

De veranderingen in de vraag naar goederen en diensten in 1997 bevestigen het beeld dat de Nederlandse economie zich in een fase van hoogconjunctuur bevindt. Vrijwel alle componenten van de vraag lieten behoorlijke groeicijfers zien. De volumegroei was het grootst bij de investeringen door het bedrijfsleven. Dit weer spiegelt het heersende optimisme bij de ondernemers. De groei van de uitvoer nam na een kleine groeivertraging in 1996 weer toe, waaruit blijkt dat ook bij onze belangrijkste handelspartners de economische situatie verbeterde. Hiermee leverde de uitvoer de belangrijkste bijdrage aan de groeiversnelling van de Nederlandse economie. Ook de relatief sterke groei van de gezinsconsumptie, die de grootste stijging sinds 1991 vertoonde, was een gunstige factor. Het vertrouwen van de consument in de Nederlandse economie was hoger dan ooit en uitte zich in een toenemende koopbereidheid en een positieve waardering van de eigen financiële situatie. De werkgelegenheidsgroei zorgde er bovendien voor dat voor een grote groep consumenten de bestedingsmogelijkheden fors verruimd werden.

2.1 De vraagzijde van de economie, 1997*

	Verandering t.o.v. 1996*	Waarde in 1997*	Aandelen in % van de totale vraag	Waarde- mutatie	Prijs- mutatie	Volume- mutatie
	<i>mld gld</i>		%			
Intermediair verbruik	39	636	37,6	6,5	2,4	4,0
Finale bestedingen w.v.	71	1056	62,4	7,2	2,4	4,7
uitvoer	36	397	23,4	10,0	3,1	6,7
consumptieve bestedingen	23	516	30,5	4,8	2,0	2,7
door huishoudens	20	419	24,8	5,1	2,0	3,0
door de overheid	3	97	5,7	3,3	1,8	1,5
investerings in vaste activa	11	142	8,4	8,6	1,7	6,8
door bedrijven	11	124	7,3	9,6	1,7	7,8
door de overheid	0	18	1,1	2,1	2,0	0,1
veranderingen in voorraden	0	1	0,1	.	.	.
Totale vraag	110	1692	100,0	6,9	2,4	4,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

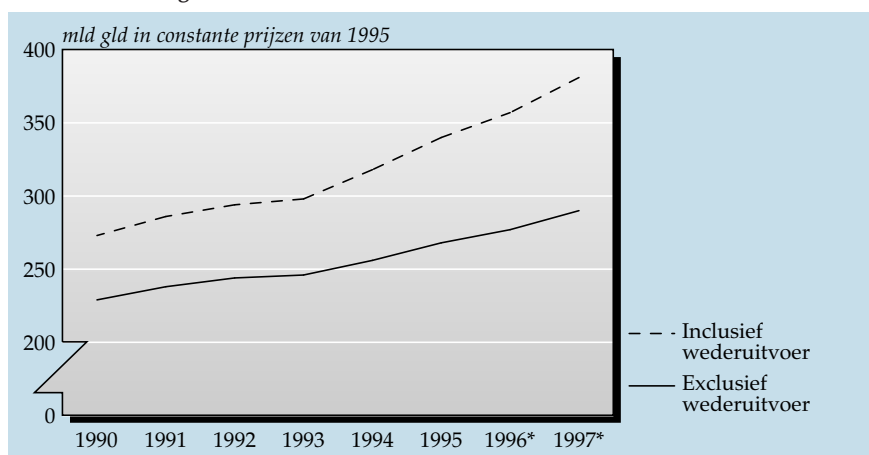
Uit een analyse van de mobiliteitsontwikkeling in ons land blijkt dat de groei van het binnenlandse goederenvervoer de economische groei op de voet volgt. Verder blijkt dat met de groei van het reële beschikbare inkomen van huishoudens ook het aantal afgelegde kilometers ten behoeve van sport en ontspanning toenam. De toename van het woon/werk-verkeer stemt echter veel meer overeen met de ontwikkeling van de werkgelegenheid.

2.1 Uitvoer

Binnen de finale bestedingen had de uitvoer in 1997 een aandeel van 37,6%. Dit aandeel was ten tijde van de dip in 1993 slechts 34,9%, maar nam sindsdien gestaag toe; de toename van 1997 ten opzichte van 1996 was zelfs 1 procentpunt.

De goederen nemen met een aandeel van 82% de belangrijkste plaats in binnen de totale export. De belangrijkste exporteurs zijn: de metaalindustrie, de voedings- en genotmiddelenindustrie en de chemische, rubber- en kunststofverwerkende industrie. Het aandeel van de diensten ligt vanaf 1994 rond het niveau van 18%. De laatste jaren zijn vooral de uitvoer van chemische en metaalproducten en de wederuitvoer sterk gestegen.

2.2 Ontwikkeling uitvoer

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

De wederuitvoer betreft de export door Nederlandse handelaars of distributeurs van ingevoerde goederen die tussentijds geen industriële bewerking ondergaan. Wanneer deze goederen ons land binnenkomen is de bestemming (binnenland of buitenland) echter nog niet bekend. Mocht op het moment van importeren wel het buitenland als de uiteindelijke bestemming bekend zijn, dan is er sprake van doorvoer, een goederenstroom die niet in de in- en uitvoerstatistieken opgenomen wordt. Bij wederuitvoer gaat het voor een belangrijk deel om elektronica (voorna-

melijk computers) en chemische producten. De wederuitvoer is één van de snelst groeiende onderdelen van de Nederlandse uitvoer met een aandeel in de totale exportwaarde dat van 14% in 1986 opliep naar meer dan 23% in 1997. De groei van de wederuitvoer was de laatste twee jaren iets minder uitbundig dan in de daaraan voorafgaande twee jaren. Daar de wederuitvoer uitsluitend uit goederen bestaat bleef de volumemutatie van de uitvoer van goederen (6,5%) in 1997 iets achter bij die van diensten (7,7%).

2.3 Uitvoer naar herkomst, 1997*

	Waarde	Aandeel in % van de totale uitvoer	Mutaties	
			waarde	volume
	<i>mld gld</i>	%		
Goederen	324	81,6	9,7	6,5
w.v.				
Landbouw, bosbouw en visserij	20	5,0	-0,9	-4,9
Delfstoffenwinning	9	2,2	3,3	-11,0
Industrie	194	49,0	8,6	5,7
Energie- en waterleidingbedrijven	0	0,0	-16,7	.
Bouwnijverheid	1	0,1	11,3	.
Handel, horeca en reparatie	4	1,1	5,5	.
Vervoer, opslag en communicatie	0	0,0	.	.
Overige dienstverlening	0	0,1	0,0	.
Wederuitvoer	93	23,5	16,8	14,2
Consumptie door niet-ingezetenen	1	0,3	-12,4	.
Overig	1	0,3	-22,4	.
Diensten	73	18,4	11,5	7,7
w.v.				
Landbouw, bosbouw en visserij	0	0,0	.	.
Delfstoffenwinning	1	0,3	-1,9	.
Industrie	7	1,8	9,4	.
Energie- en waterleidingbedrijven	0	0,0	.	.
Bouwnijverheid	3	0,8	14,4	.
Handel, horeca en reparatie	7	1,9	5,5	.
Vervoer, opslag en communicatie	30	7,7	11,3	.
Overige dienstverlening	15	3,7	13,3	.
Consumptie door niet-ingezetenen	9	2,3	18,2	.
Totaal	397	100,0	10,0	6,7

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

De uitvoerontwikkeling van land- en tuinbouwproducten liet in 1997 een daling zien, als gevolg van het uitbreken van de varkenspest en het hierdoor uitgevaardigde exportverbod voor varkens. De uitvoer van varkens nam daardoor af met maar liefst 82,8%.

Ook de uitvoer van delfstoffen nam in 1997 af, met 11%. In dit geval volgde de daling echter op een stijging van 16% in 1996, die vooral te danken was aan de

koude beginmaanden en de relatief lage temperaturen in dat jaar. Daardoor was er toen veel vraag uit het buitenland naar aardgas.

De tegenvallende economische situatie in Duitsland zorgde in 1996 nog voor een zeer lage volumegroei van de uitvoer van chemische basisproducten en een volumedaling van de uitvoer van basismetaal. Daar de situatie in Duitsland aanmerkelijk verbeterde, kenden deze groepen in 1997 weer een groei van ongeveer 7%.

De uitvoerontwikkeling van elektrotechnische apparaten (13%) bleef ver boven het gemiddelde. Het betrof hier voornamelijk wederuitvoer en geen binnenlands vervaardigde elektronica. Exclusief wederuitvoer groeide de uitvoer van deze producten met 9%.

Het faillissement van Fokker had uiteraard grote gevolgen voor de export van vliegtuigen. In 1996 nam het uitvoervolume hiervan met 70% af. Deze uitvoer daalde in 1997 nog verder met 73%.

2.4 Uitvoer van goederen naar bestemming

	1990	1995	1997*
	<i>aandelen in % van het totaal</i>		
Europese Unie (15)	80,4	79,4	78,5
w.v.			
Frankrijk	11,2	11,1	10,6
België en Luxemburg	14,6	12,9	12,8
Duitsland	27,7	28,6	27,4
Italië	6,6	5,5	5,8
Verenigd Koninkrijk	10,2	9,7	10,1
Overige landen EU (15)	10,1	11,6	11,8
Overig West-Europa	4,1	3,5	3,4
Oost-Europa	1,0	2,8	3,4
Afrika	2,3	1,7	1,6
Noord-Amerika	4,5	3,7	4,0
Midden- en Zuid-Amerika	1,0	1,4	1,4
Azië	5,5	6,6	6,7
Australië en overig	1,2	0,9	1,0
Totaal	100,0	100,0	100,0

Bron: CBS, Statistisch bulletin, verschillende afleveringen.

Goederenuitvoer: ondanks integratie loopt aandeel EU-landen terug

West-Europa is verreweg het belangrijkste afzetgebied voor de Nederlandse goederenuitvoer, met een aandeel van meer dan 80%. Toch loopt dit aandeel langzaam terug, vooral door een achterblijvende groei van de goederenuitvoer naar België, Frankrijk en Luxemburg. Vooral de export naar Oost-Europa nam in belang toe. In mindere mate geldt dit ook voor Azië.

Duitsland is en blijft voor exporterend Nederland de voornaamste handelspartner,

met een aandeel van meer dan een kwart in de totale uitvoer van goederen. De uitvoer naar Duitsland bestaat daarbij voor meer dan de helft uit landbouwproducten, voedings- en genotmiddelen en metaalproducten. Delfstoffen (aardgas) en chemische producten vormen ieder ongeveer 15% van het exportpakket naar Duitsland. Ongeveer één achtste van de goederenuitvoer gaat naar België en Luxemburg, waarbij het accent ligt op chemische en metaalproducten (samen 53% van de invoerwaarde uit Nederland in 1997). Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk nemen tezamen ongeveer één vijfde van de Nederlandse export voor hun rekening. Deze landen voeren vooral landbouwproducten, voedingsmiddelen en chemische en metaalproducten in (in beide landen ongeveer 80% van de invoer uit Nederland).

Voor delfstoffen is de uitvoer sterk geconcentreerd bij onze zuider- en oosterburen: België neemt bijna 20% en Duitsland meer dan 50% af van de totale uitvoer van delfstoffen.

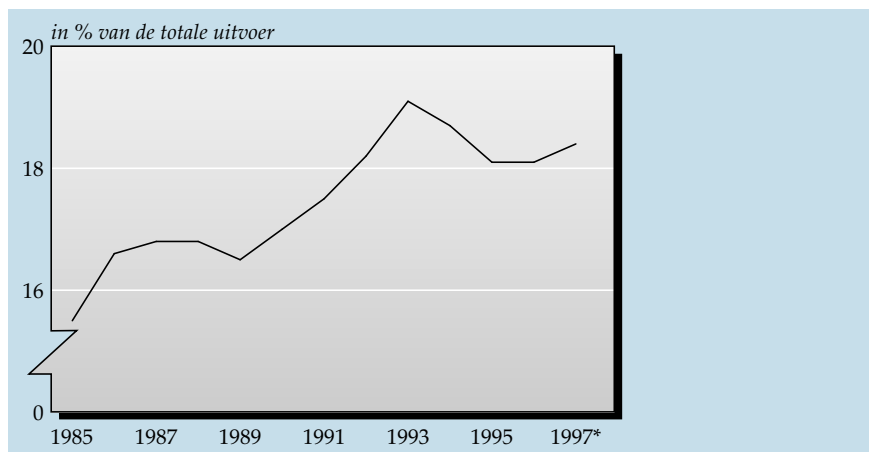
De Oost-Europese landen importeren vooral landbouwproducten, voedings- en genotmiddelen en metaalproducten uit Nederland. Delfstoffen spelen in hun importpakket nauwelijks een rol. Alleen bij landbouwproducten, voedings- en genotmiddelen, textiel en lederwaren nemen deze landen meer dan 5% van de uitvoerwaarde van ons land voor hun rekening.

Gezien het geringe aandeel van Azië, nog geen 7%, in onze goederenexport is duidelijk dat de huidige crisis in die regio nauwelijks van invloed is op de totale Nederlandse economie. Hetzelfde geldt voor de Europese Unie als geheel. De Nederlandse goederenuitvoer naar Azië bestond in 1997 voor 23% uit chemische producten en voor 44% uit metaalproducten (waaronder ook veel elektronica). Van beide productgroepen ging bijna 8% van de uitvoer naar Azië. Toch is het twijfelachtig of zelfs deze bedrijfstakken direct last van de crisis daar zullen ondervinden, omdat het hier voornamelijk veredelingsuitvoer betreft. De uitgevoerde artikelen blijven in dit geval eigendom van de Nederlandse opdrachtgever die deze artikelen, na een bewerking in het buitenland, ook weer invoert. Door de Azië-crisis wordt het zelfs aantrekkelijker om artikelen ter veredeling naar deze regio te sturen, zodat de crisis per saldo zelfs een positief effect op de uitvoer kan hebben.

Dienstenuitvoer: vooral luchtvaart in de lift

Bij de uitvoer van diensten was de luchtvaart een snelle groeier, met een waarde-stijging van bijna 30%. Ondanks een forse prijsstijging van uitgevoerde luchtvaart-diensten, met 17%, kon het volume toenemen met 10%. Ook computerservice-, marktonderzoek-, reclame- en economisch adviesbureaus zagen hun buitenlandse omzet stijgen met 30% of meer. De uitvoer van de zakelijke dienstverlening als geheel groeide minder uitbundig, omdat de uitvoer door accountantskantoren en ingenieurs- en architectenbureaus nauwelijks steeg of zelfs daalde.

2.5 Uitvoer van diensten

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Berekeningen van De Nederlandsche Bank wijzen erop dat bijna 60% van de uitvoer van diensten bestemd is voor de landen van de Europese Unie. Ongeveer 30% hiervan gaat naar Duitsland. Van de landen buiten de Europese Unie is de Verenigde Staten onze grootste afnemer van diensten met een aandeel van bijna 15%. Dit aandeel is ruim drie keer zo hoog als het aandeel van de VS in onze goederenexport.

2.2 Consumptie

De totale consumptieve bestedingen in ons land bedroegen 516 miljard gulden in 1997. Ongeveer 80% daarvan bestond uit consumptie door huishoudens, 20% was overheidsconsumptie. De volumegroei van 2,7% in 1997 kwam vooral voor rekening van de huishoudens.

Gezinsconsumptie opnieuw sterk gegroeid

Het volume van de consumptieve bestedingen door gezinnen nam in 1997 voor het tweede achtereenvolgende jaar fors toe (3,0%). De krachtige groei van de consumptieve bestedingen hangt deels samen met de sterke toename van de werkgelegenheid. Verder werd de kooplust gestimuleerd door de positieve vermogens-effecten van de afgelopen jaren, zoals de waardevermeerdering van de eigen woning en van het aandelenbezit.

De Nederlandse ingezetenen spendeerden in 1997 gezamenlijk 419 miljard gulden aan goederen en diensten. Van dit bedrag ging iets meer dan 14% op aan voedings- en genotmiddelen. Dit aandeel is het laagste van alle EU-lidstaten (zie verder kader 7.a).

De laatste drie jaar is de deflator van de totale gezinsconsumptie licht opgelopen, tot 2,0% in 1997. Nederland kent daarmee een beheerste ontwikkeling van de consumentenprijzen. In 1997 stegen vooral de prijzen van motorbrandstoffen en tabak (vanwege accijnsverhogingen), huisvesting, water, elektra en gas. Prijzdalingen deden zich voor bij een aantal duurzame goederen.

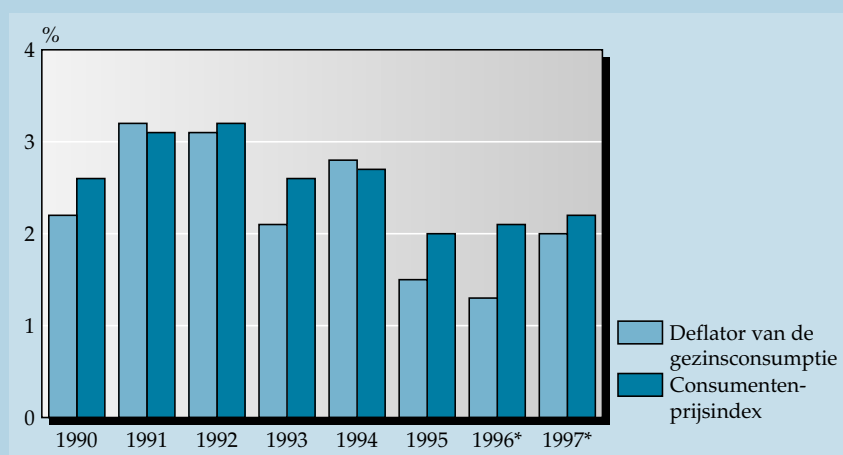
Kader 2.a

Prijsbewust

De deflator van de gezinsconsumptie en de Consumentenprijsindex

De waarde­stijging van de consumptieve bestedingen door huishoudens in 1997 bedroeg 5,1%, terwijl het volume 3,0% hoger uitkwam dan een jaar eerder. Dit impliceert een prijs­stijging (ofwel een deflator) van 2,0%. Tegelijkertijd kwam de Consumenten­prijsindex (CPI) uit op een stijging van 2,2%.

Prijsmutaties consumptieve bestedingen van huishoudens

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997 en Maandstatistiek van de Prijzen.

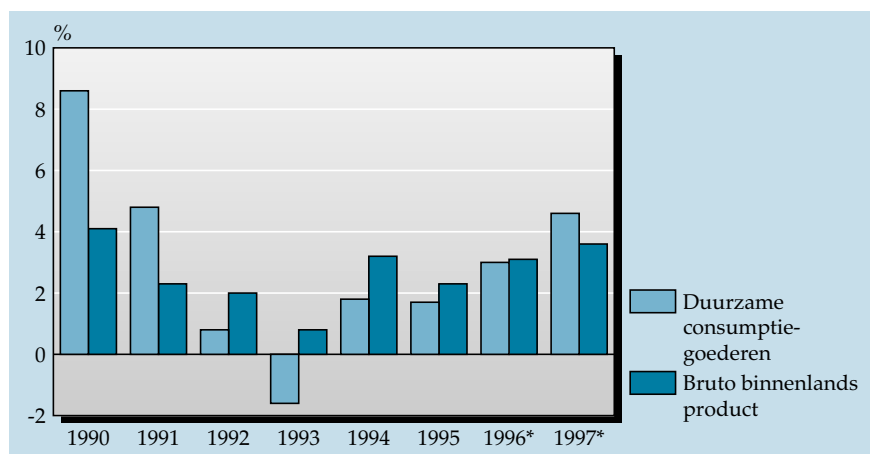
Voor het defleren van de waarde-ontwikkeling van de consumptieve bestedingen in de Nationale rekeningen wordt in belangrijke mate gebruik gemaakt van de gegevens waaruit ook de CPI wordt samengesteld. Tussen de ontwikkeling van de CPI en de deflator van de gezinsconsumptie bestaan echter een paar conceptuele verschillen. Zo spelen in de CPI ook lokale overheidsheffingen een rol en deze worden in de Nationale rekeningen niet als gezinsconsumptie aangemerkt. Verder wordt de prijsontwikkeling van medische, financiële en zakelijke diensten in de Nationale rekeningen anders berekend dan in de CPI. Tenslotte kunnen ook wegingsverschillen van invloed zijn op de uitkomsten. In afwijking van de CPI, die gebruik maakt van een wegings­schema uit een vast basisjaar (1995), wordt bij het defleren van de consumptieve bestedingen in de Nationale rekeningen een jaarlijks geactualiseerd schema gebruikt.

De uitgaven van buitenlanders in ons land namen in 1997 sneller toe (11,6%) dan de uitgaven van Nederlanders in het buitenland (3,6%). Dit betekent dat de toch al hoge groei van de gezinsconsumptie (3,0%) in dat jaar nog overtroffen werd door de groei (3,2%) van de binnenlandse consumptieve bestedingen. De bespreking van de onderscheiden consumptie­categorieën is gebaseerd op dit laatste consumptie­begrip.

Duurzame goederen: in trek

In 1997 namen de uitgaven aan duurzame consumptiegoederen met 4,6% in volume toe; dit is het hoogste groeicijfer sinds 1991. Bijna één vijfde van de binnenlandse consumptieve bestedingen gaat op aan deze goederen. Van de onderscheiden categorieën is die van de duurzame goederen het meest gevoelig voor schommelingen in de conjunctuur. De ontwikkeling van de bestedingen aan duurzame goederen en de volumetoename van het BBP tonen vanaf 1990 globaal hetzelfde beeld; zie grafiek 2.6.

2.6 Volumegroei bestedingen aan duurzame consumptiegoederen en bruto binnenlands product

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

De sterkste volumegroei deed zich in 1997 voor bij computers, waaraan de uitgaven verdubbelden. Ook doe-het-zelf-artikelen, hout en bouwmaterialen werden fors meer gekocht. Een derde artikelgroep waarbij het volume van de uitgaven sterk toenam is die van de huishoudelijke apparaten. De stijging van 8,6% betrof vooral audio- en videoapparatuur en kleine huishoudelijke apparaten. Bij de woninginrichtingsartikelen kwam de grootste bijdrage aan de volumegroei van 3,7% voor rekening van meubelen, bedden en beddengoed. Aan huishoudelijke artikelen, waaronder potten, pannen, serviezen en bestek, werd in volume slechts drie kwart procent meer besteed dan een jaar eerder.

Bij kleding en textiel valt op dat de consument vooral meer besteedde aan kleding, terwijl de uitgaven aan textielproducten, garens en stoffen daalden. Zowel herenbovenkleding als onder- en nachtmode waren gewild. Ook de uitgaven aan lederwaren en andere mode-artikelen herstelden zich in 1997, na een aantal mindere jaren. De toename van de bestedingen aan schoeisel was echter bescheiden van omvang.

De verkoop van brom-, snor- en gewone fietsen aan consumenten kende een stijging. De aankoop van personenauto's door particulieren stond daarentegen onder druk. Hieraan werd nog geen 0,5% meer uitgegeven. Deze ontwikkeling contrasteert scherp met de investeringen in bedrijfsmatig gebruikte personenauto's, die in 1997 juist sterk aantrokken. Naar het zich laat aanzien zorgt de toenemende populariteit van de 'auto van de zaak' ervoor dat de privé aanschaf van personenauto's achter blijft.

Voedings- en genotmiddelen: achterblijvende consumptiegroei

Het volume van de bestedingen aan voedings- en genotmiddelen in 1997 was 1,4% groter dan een jaar eerder. Als aankoopplaats was vooral de supermarkt populair. Dit ging ten koste van andere levensmiddelenaanbieders zoals de markt en speciaalzaken.

Bij twee assortimentsgroepen deed zich in 1997 een daling van het bestedingsvolume voor, namelijk bij tabak en bij vlees, vleeswaren en vleesconserven.

De verkoop van tabaksartikelen had te lijden van een accijnsverhoging. In zijn algemeenheid wordt de regelgeving van de overheid ten aanzien van het roken steeds strikter: naast accijnsverhoging gaat het om verdergaande beperkingen van de tabaksreclame, een voorstel voor de invoering van een minimumleeftijd voor kopers van tabaksproducten, en de instelling van rookverboden in (delen van) overheidsgebouwen. Ook het bedrijfsleven hanteert steeds vaker beperkende maatregelen, zoals een rookverbod tijdens vluchten van luchtvaartmaatschappijen. Het percentage rokers onder de bevolking van 16 jaar en ouder stabiliseert zich desalniettemin al enkele jaren rond de 36%.

Ten aanzien van vlees, vleeswaren en vleesconserven werd de aandacht van de consument bij voortduring gevestigd op de problemen met dierziekten waarmee de veehouderij geconfronteerd werd. De uitbraak van varkenspest zorgde niet alleen voor negatieve mediaberichtgeving maar ook voor fors hogere prijzen voor varkensvlees, terwijl daarnaast de runderziekte BSE (gekke-koeienziekte) volop in de belangstelling stond. De consument bleef doorgaans wel vlees eten. Zo deed zich een duidelijke toename voor van de bestedingen aan pluimveevlees. Deze stijging was echter niet voldoende om de daling van de consumptie van varkens- en rundvlees te compenseren. Mogelijk verklaren de perikelen in de veehouderij deels de sterke volumegroei van de visconsumptie. Daarbij speelde overigens ook een rol dat vis sinds kort in ruimere mate verkrijgbaar is bij de supermarkt, de plaats waar de consument het leeuwendeel van zijn levensmiddelen koopt. Overigens is het aandeel van vis in de totale bestedingen nog steeds betrekkelijk gering, zeker in vergelijking met de vleesconsumptie.

Afgezien van vis, was de grootste volumetoename bij de bestedingen aan voedings- en genotmiddelen weggelegd voor brood en broodproducten en kruidenierswaren. Van de kruidenierswaren vielen met name de kant-en-klaar-maaltijden in de smaak.

Diensten en overige goederen: mobiel bellen rukt op

De bestedingen aan diensten en overige goederen, veruit de grootste consumptie-categorie, kenden in 1997 een volumegroei van 3,2%.

De uitgaven aan horecadiensten, aan vervoer en communicatie en aan financiële en zakelijke diensten stegen zelfs meer dan 5% in volume.

Opmerkelijk is dat alle branches in de horeca profiteerden van de aantrekkende consumentenbestedingen. Naast de hotels, café's en restaurants mochten in 1997 ook de cafetaria's, lunchrooms en fastfood-restaurants zich in de toenemende belangstelling van de consument verheugen. In 1995 en 1996 maakten met name de cafetaria's een moeilijke tijd door. Medio 1996 zorgde de verruiming van de winkelopeningstijden voor extra concurrentie vanuit de levensmiddelenbranche. Voortaan kon men ook daar nog na zessen terecht voor een (kant-en-klare) maaltijd.

De grootste volumestijgingen bij de vervoers- en communicatiediensten deden zich voor bij de luchtvaart en de telecommunicatie. De komst van nieuwe aanbieders op de markt van het mobiele bellen zorgde ervoor dat de consumentenprijzen daalden. Na de zakelijke markt maakt nu ook de consument op steeds grotere schaal gebruik van de mobiele telefoon.

Een gematigde volumetoename deed zich voor bij de bestedingen aan medische diensten, cultuur en recreatie, woningdiensten en motorbrandstoffen. Van invloed op de bestedingen van motorbrandstoffen was de accijnsverhoging van medio 1997. De accijns op benzine ging met dertien cent omhoog en die op diesel met zes cent. De totale accijns inclusief BTW op Euro loodvrij werd (in centen per liter) 152,2 en op dieselolie 89,8. De prijsverschillen van benzine tussen de verschillende Europese landen wordt voor een groot deel bepaald door de accijnzen. In Duitsland en België waren de accijnzen op Euro loodvrij respectievelijk 129,1 en 137,6 centen per liter (inclusief BTW), waardoor 'tanken over de grens' lucratiever werd.

De zachte weersomstandigheden in vergelijking met 1996 leidden tot een daling van het verbruik van 'verwarming, verlichting en water' met ruim 5%.

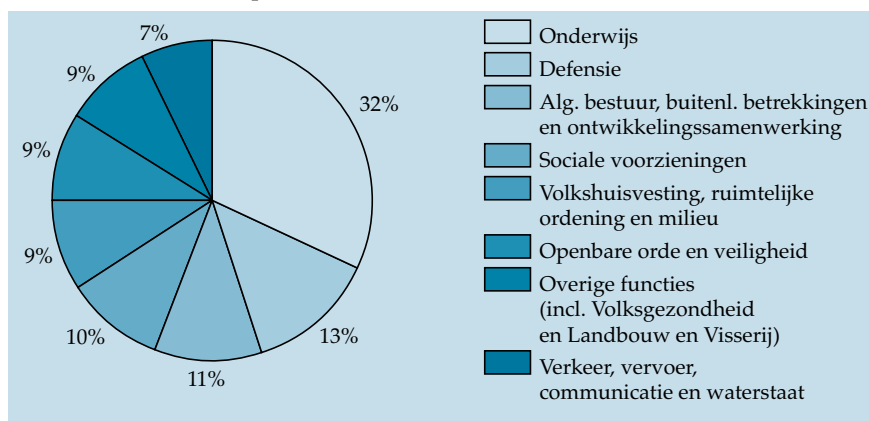
Overheidsconsumptie: in procenten BBP opnieuw gedaald

In 1997 steeg de consumptie van de overheid in volume met 1,5% tot bijna 97 miljard gulden. Als gevolg van deze relatief bescheiden toename daalde de overheidsconsumptie als percentage van het BBP verder tot 13,7%. In 1987 was dit nog 15,9%.

De overheidsconsumptie kan worden ingedeeld naar beleidsterreinen (functies). Onderwijs is veruit het grootste en verantwoordelijk voor ruim 30% van de overheidsconsumptie. In 1997 ging het daarbij om 31 miljard gulden. Vervolgens komen Defensie, Algemeen bestuur, Sociale voorzieningen, Openbare orde en Volkshuisvesting en milieu, die ieder 9% tot 13% van de overheidsconsumptie voor hun rekening namen.

In 1997 groeiden vooral de uitgaven voor Algemeen bestuur, Openbare Orde, Verkeer en vervoer en Landbouw en visserij. De uitgaven aan Landbouw en visserij namen het meest toe; als gevolg het uitbreken van varkenspest was er een extra uitgave van 600 miljoen gulden voor de ruiming van varkens en de uitvoering van de betreffende opkoopregeling.

2.7 De overheidsconsumptie naar functies verdeeld, 1997*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

De overheidsconsumptie komt deels rechtstreeks ten goede aan individuele huishoudens (bijvoorbeeld onderwijs en gezondheidszorg) en is deels niet toe te wijzen aan specifieke groepen in de samenleving (bijvoorbeeld defensie en openbare orde). De eerste categorie wordt de individuele consumptie van de overheid genoemd en de laatste categorie de collectieve consumptie.

In 1997 bedroeg de individuele consumptie van de overheid ruim 30 miljard gulden. Dat is minder dan 30% van de totale overheidsconsumptie. Doorgaans is het aandeel van deze overheidsbestedingen vrij klein in vergelijking met de bestedingen van de huishoudens zelf. Dit geldt bijvoorbeeld voor de uitgaven aan cultuur en recreatie (20%) en gezondheidszorg (3%). De enige uitzondering betreft onderwijs. In 1997 bedroeg de individualiseerbare overheidsconsumptie aan onderwijs ruim 27 miljard gulden, terwijl de huishoudens ruim 3 miljard gulden uitgaven aan opleidingen; dit is inclusief bijna één miljard gulden aan schoolgelden voor onderwijs van de overheid.

De invloed van de overheid op de gezinsconsumptie is evenwel groter dan blijkt uit de bovenstaande getallen. Zo worden de uitgaven van huishoudens aan gezondheidszorg in belangrijke mate gefinancierd via sociale verzekering (de AWBZ of het Ziekenfonds) of sociale voorziening (bijvoorbeeld Wet voorziening gehandicapten). In 1997 ging het daarbij om meer dan 50 miljard gulden. Ook verstrekt de overheid individuele huursubsidies, heft lagere BTW-tarieven op voedingsmiddelen en financiert treinkaartjes gedeeltelijk door subsidies en investeringsbijdragen aan de NS. Daarentegen worden door het heffen van accijnzen en invoerrechten andere goederen en diensten duurder voor consumenten. Het gaat hier bijvoorbeeld om benzine, alcoholhoudende dranken en tabak.

2.3 Investerings

2.8 Investerings in vaste activa (bruto) naar type van activa

	Volumemutaties			Waarde	Aandeel
	1995	1996*	1997*	1997*	1997*
	%			mld	%
Woningen	1,2	0,8	7,0	37	26
Gebouwen voor bedrijven en overheid	0,2	1,4	6,1	21	15
Grond-, weg- en waterbouwkundige werken	1,6	7,6	7,4	17	12
Externe vervoermiddelen	13,3	-0,4	10,6	17	12
Toeneming veestapel (gebruiksvee)					
Machines en werktuigen	7,7	9,6	5,5	47	33
Overdrachtskosten	1,0	19,2	7,8	7	5
Af: verkoop van gebruikte vaste activa	-5,1	-7,2	4,7	4	3
Investerings in vaste activa (bruto)	4,8	5,4	6,8	142	100

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

De volumegroei van de investeringen in vaste activa kwam in 1997 uit op 6,8%. Dit is nog hoger dan het voorafgaande jaar (5,4%). Met name de bedrijfsinvesteringen floreerden (+7,8%). In de periode 1991-1993 namen de investeringen door bedrijven nog af, maar daarna werd de volumestijging ieder jaar hoger. De investeringen door de overheid groeiden echter vrijwel niet in 1997 (0,1%). Ook 1996 werd gekenmerkt door een sterk achterblijvende groei van de overheidsinvesteringen.

De groei van de investeringen in machines lag in 1997 iets onder het gemiddelde. Dit had deels te maken met het in gebruik nemen van grote projecten in 1996, ter waarde van ongeveer 4,5 miljard gulden, waardoor het investeringsniveau toen erg hoog lag. Alleen al het operationeel worden van de Eemscentrale zorgde in dat jaar voor een investering van circa 3,5 miljard gulden. In 1997 kwam voor 4,3 mil-

jard gulden aan grote projecten gereed, waaronder een warmtekrachtcentrale, twee huisvuilcentrales en de onderaardse aardgasopslagplaatsen in Langelo en Grijpskerk. De grootste investering (circa 3 miljard gulden) betrof het PER⁺-project van Shell met onder andere een hydrokraker en een olievergassingsinstallatie.

Kader 2.b

Uit voorraad leverbaar

Het begrip 'veranderingen in voorraden'

Samen met de investeringen in vaste activa vormen de voorraadveranderingen de totale investeringen. In de Nationale rekeningen wordt de economische groei beïnvloed door de toename van de productie en niet door die van de omzet. Goederen die in het betreffende jaar (gedeeltelijk) zijn geproduceerd maar nog niet verkocht, tellen mee in het BBP. Ze worden gezien als investeringen in voorraden, zoals voorraden van grond- en hulpstoffen, goederen die nog in bewerking zijn, halffabrikaten, eindproducten en handelswaar. Op het moment dat er iets uit de voorraden geleverd wordt, vindt een desinvestering plaats en worden de voorraden verlaagd. Dit heeft dus een drukkend effect op het BBP.

Een bijzondere categorie voorraden betreft langlopende investeringsprojecten. Gedurende de looptijd van deze projecten worden ze gezien als investeringen in voorraden. Op het moment van oplevering worden de voorraden verlaagd met de tot dan toe gecumuleerde waarde van het project, terwijl de investeringen in vaste activa verhoogd worden met de totale waarde van het project. Op deze wijze telt dus alleen de jaarlijkse productie mee in het BBP, terwijl de investeringen in vaste activa het geredkomen van nieuwe productiecapaciteit weergeven.

De investeringen in externe vervoermiddelen (personenauto's, bedrijfswagens, treinen, trams, schepen en vliegtuigen) kenden in 1997 een forse volumestijging (11%), na een daling in het voorgaande jaar. De groei van deze investeringen verloopt zeer ongelijkmatig. Dit wordt met name veroorzaakt door schepen en vliegtuigen, die productietijden kennen van meer dan een jaar. Bovendien wordt de luchtvloot van een maatschappij niet jaarlijks vernieuwd maar meestal in zijn geheel na een aantal jaren. Daardoor ontstaan er haperingen in de aankopen en komen deze transportmiddelen op onregelmatige momenten beschikbaar. Een deel van de investeringstoename in 1997 kwam dan ook op naam van ingevoerde vliegtuigen. De verkopen van bestelauto's bleven voor het derde achtereenvolgende jaar op een hoog niveau; 1995: 22%, 1996: 32% en 1997: 20%. Verder is het opvallend dat er eveneens een stijging is van de investeringen in personenauto's (ruim 12%). De opmars van de 'auto-van-de-zaak' had in 1997 zelfs een remmend effect op de groei van autoverkopen aan consumenten.

De groei van de investeringen in grond-, weg- en waterbouwkundige werken lag, net als in het voorgaande jaar, hoog op ruim 7%. Iets meer dan de helft van deze investeringen wordt gedaan door de overheid. Toch was de groei te danken aan het bedrijfsleven (+27%) en niet aan de overheid (-2%). Deze enorme toename van de bedrijfsmatige investeringen in infrastructuur betrof vooral de uitbreiding van de spoorwegcapaciteit.

De investeringen in woningen groeiden met 7%. Meer dan 92000 nieuwe woningen werden in 1997 opgeleverd, ruim 3000 meer dan in 1996. Het gestegen aanbod van woningen bleef echter in 1997 nog achter bij de vraag, gezien de voortgaande stijging van de huizenprijzen. De volumegroei van de investeringen in bedrijfsgebouwen lag fors hoger dan die in de vijf voorgaande jaren.

De productiecapaciteit nam vooral toe bij de delfstoffenwinning (ondergrondse gasopslag), de chemie (het PER⁺-project) en de spoorwegen (Havenspoorlijn). Bij de energieproductie en -distributiebedrijven daalden de investeringen, omdat er, na de oplevering van de Eemscentrale in 1996, in 1997 geen grote projecten gereed kwamen.

Investeringen en conjunctuur: vooral de bouw is conjunctuurgevoelig

De investeringen in vaste activa spelen een belangrijke rol in de conjuncturele schommelingen van de economie, omdat vooral de bedrijfsinvesteringen de verwachtingen weerspiegelen die ondernemers hebben over de toekomstige ontwikkeling van hun bedrijf en branche. Zien ze de toekomst zonnig in, dan wordt er meer geïnvesteerd. De investeringsbeslissingen hebben een lange- en een kortetermijneffect op de rest van de economie. Op de lange termijn breiden ze de productiecapaciteit uit en kunnen bijvoorbeeld tot meer welvaart, maar ook tot overcapaciteit leiden. Op de korte termijn leveren de bestellingen van investeringsgoederen elders in de economie werk en inkomen op, mits deze goederen in ons land gefabriceerd worden. In 1997 was dit het geval voor bijna 80% van de investeringen in vaste activa.

Bouwwerken worden vanzelfsprekend voor bijna 100% in Nederland zelf gemaakt, waardoor de bouwnijverheid het gevoeligst is voor conjunctuurschommelingen bij de investeringen. Bij schepen is de doorwerking op de rest van de economie echter ook vrij groot: bijna 90% van de schepen kwam uit eigen land. Van de investeringen in machines kwam ongeveer de helft van eigen bodem. Onze economie profiteerde naar verhouding het minst van investeringen bij personenauto's, treinen en vliegtuigen. Deze waren voor meer dan 80% afkomstig uit invoer.

2.4 Achtergronden van de groei van het wegverkeer 1985-1997

Het wegennet lijkt steeds verder dicht te slibben. De indexcijfers van de verkeersintensiteit laten zien dat het sinds 1986 op de Nederlandse wegen anderhalf keer zo druk is geworden. Ondanks het feit dat er de afgelopen jaren veel is geïnvesteerd, overtrof de stijging van de vraag de uitbreiding van de infrastructuur. Het spitsuur levert in Nederland immers nog altijd lange files op.

Ondanks een relatief sterke toename van het gebruik van het openbaar vervoer hing het toegenomen wegverkeer om te beginnen samen met het gestegen perso-

nenautovervoer. Gedeeltelijk ging het daarbij om meer zakelijk en woon/werk-verkeer, voor een ander deel werden er juist meer kilometers gemaakt voor recreatieve doeleinden. Daarnaast kende het binnenlandse goederenvervoer over de weg een sterke groei. Er werd minder per spoor getransporteerd en het vervoer door de binnenvaart stagneerde. Tenslotte gaf ook het internationale goederenvervoer een sterke groei te zien, mede als gevolg van het feit dat zowel de Nederlandse invoer als de uitvoer sneller zijn gegroeid dan de economie als geheel.

Mobiliteit van personen

In 1997 legde de Nederlandse bevolking (inclusief personen jonger dan 12 jaar) in eigen land 193 miljard kilometers af. Drie kwart van het totaal aantal reizigerskilometers werd in 1997 afgelegd met de auto. Het aandeel van het openbaar vervoer bedroeg in 1997 bijna 14%. De overige vervoermiddelen hadden een aandeel van 12%. Circa twee vijfde van de reizigers-kilometers werd afgelegd om economische redenen en circa drie vijfde om sociaal-recreatieve redenen.

2.9 Groei van het aantal reizigerskilometers van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder naar vervoerwijze en motief, 1985 - 1997

	Economische motieven			Sociaal-recreatieve motieven			Totaal	
	woon/werk en zakelijk	onderwijs	totaal	winkelen	ontspanning/ sport	overig	totaal	
<i>in procentpunten van de totale mutatie in reizigerskilometers</i>								
Vervoerwijze								
auto	6	-1	5	1	5	6	11	16
openbaar vervoer	2	1	3	0	1	2	3	6
overig	0	-1	-1	0	1	0	0	0
totaal	7	0	7	1	6	7	15	22

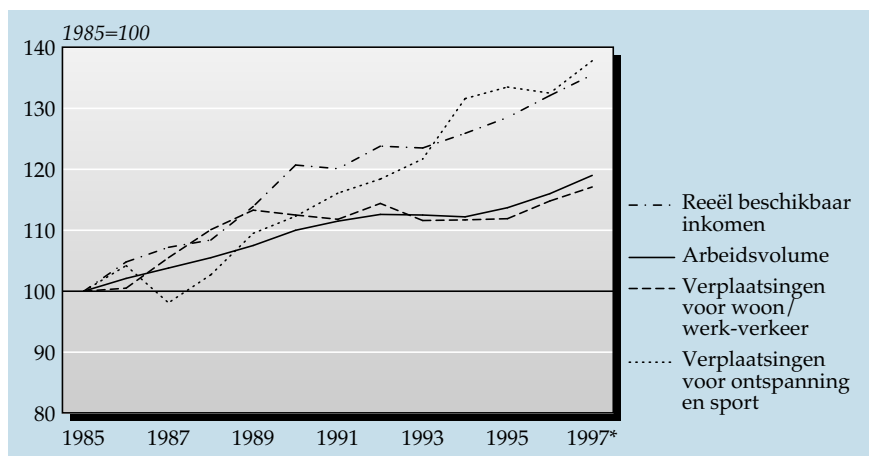
Bron: CBS, De mobiliteit van de Nederlandse bevolking in 1997.

De mobiliteitsgroei tussen 1985 en 1997 is het gevolg van de bevolkingsgroei (8%), een toename van het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon (2%) en een stijging van de gemiddelde afstand per verplaatsing (17%). Wanneer gekeken wordt naar vervoermiddel kwam voor personen van 12 jaar en ouder het grootste deel van de totale stijging van het aantal reizigerskilometers op naam van de auto: bijna drie kwart. Het openbaar vervoer groeide weliswaar sneller, maar kon door zijn kleinere omvang toch niet meer dan ruim een kwart van de groei voor zijn rekening nemen. De overige vervoermiddelen, zoals de fiets en de benenwagen, kenden per saldo geen groei.

De toename van het autoverkeer werd voor ongeveer één derde veroorzaakt door het zakelijk en woon/werk-verkeer. De rest kwam vooral op naam van 'pretkilometers', zoals ritten voor visites, ontspanning en sport. Het autoverkeer naar school of universiteit kende een kleine daling, vooral onder invloed van de invoering van de Studenten OV-kaart. Ook voor toertochtjes werden iets minder kilometers gemaakt.

Het openbaar vervoer werd onder andere meer gebruikt voor het zakelijk en woon/werk-verkeer. Verder reisden scholieren en studenten vaker per trein of bus, alweer in verband met hun OV-kaart. Daarnaast werden meer treinkilometers gemaakt voor visites en voor sport- en ontspanningsbestemmingen.

2.10 Ontwikkeling reëel beschikbaar inkomen van huishoudens, arbeidsvolume en verplaatsingen van personen naar motief

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997 en De mobiliteit van de Nederlandse bevolking in 1997.

Wanneer we de groei van het aantal verplaatsingen van personen van 12 jaar en ouder per motief relateren aan de groei van het reële beschikbare inkomen van huishoudens en de werkgelegenheid, zien we dat er een sterke samenhang is tussen de toename van het aantal verplaatsingen voor ontspanning en sport en de groei van het reële beschikbare inkomen van huishoudens. De inkomensstijging als gevolg van de gunstige ontwikkeling van de economie heeft met name in de afgelopen jaren geleid tot een toename van het aantal verplaatsingen voor ontspanning en sport. De groei van het aantal verplaatsingen voor woon/werk-verkeer lijkt sterk samen te hangen met de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Verplaatsingen die om andere redenen dan de bovengenoemde worden gedaan, lijken minder gevoelig voor veranderingen in het beschikbare inkomen en/of veranderingen in de werkgelegenheid.

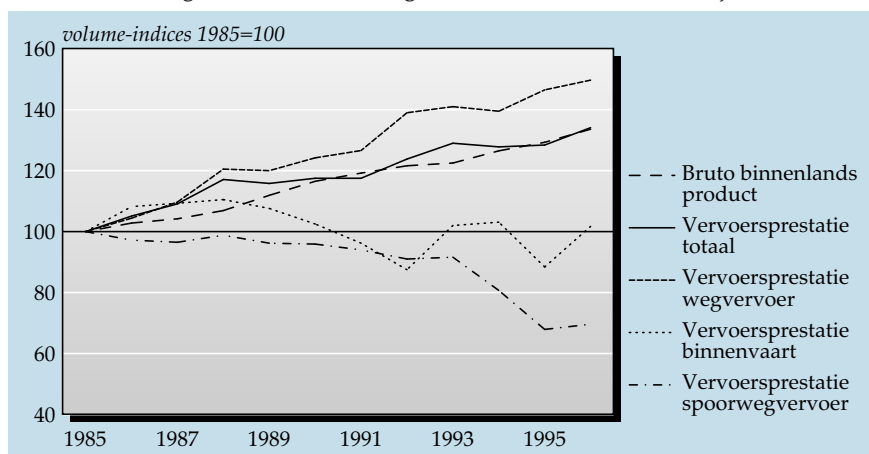
De gemiddelde afstand per verplaatsing is over de periode 1985-1997 met 17% toegenomen (9,0 km in 1985 en 10,5 km in 1997). Vooral de afstanden die werden afgelegd om economische redenen stegen sterk (25%), met onderwijs als uitschieter naar boven (31%). Ook hier laat de Studenten OV-jaarkaart zijn invloed gelden. De afstand tussen woning en werk nam gemiddeld met 24% toe. Opvallend hierbij is dat de groei van de gemiddelde woon-werkafstand met de auto gelijk was aan die met het openbaar vervoer. Ook voor sociale en recreatieve doeleinden werden

gemiddeld grotere afstanden afgelegd. De groei bedroeg 15%, waarbij de gemiddelde afstand voor ontspanning en sport met 26% het sterkst toenam. Met name per trein en bus (49%) werden hier aanzienlijke grotere afstanden afgelegd dan met de auto (10%).

Goederenvervoer

Ook het goederenvervoer is de afgelopen tien jaar flink toegenomen. In 1996 werd 480 miljoen ton aan goederen vervoerd voor binnenlandse doeleinden, waarvan ruim 386 miljoen ton over de weg. In de binnenvaart werd bijna 90 miljoen ton aan goederen vervoerd, en over het spoor slechts 4 miljoen ton. De vervoersprestatie van het binnenlands goederenvervoer bedroeg daarmee in totaal 35 miljard tonkilometers. Ten opzichte van 1985 is dit een groei van 34%. Vooral het aantal afgelegde kilometers heeft hieraan bijgedragen; het vervoerde gewicht nam toe met 13%.

2.11 Ontwikkeling BBP en binnenlands goederenvervoer naar vervoerwijze

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997 en Statistiek van het binnenlands goederenvervoer 1985-1996.

Uit de grafiek blijkt dat de vervoersprestatie van het binnenlandse goederenvervoer de groei van de economie op de voet volgt. Er is wel een verschuiving opgetreden in de vervoerwijze. Het wegvervoer heeft meer geprofiteerd van de economische groei dan de binnenvaart en het spoorwegvervoer. Het aandeel van het wegvervoer in de totale vervoersprestatie nam dan ook toe van 70% naar 78%.

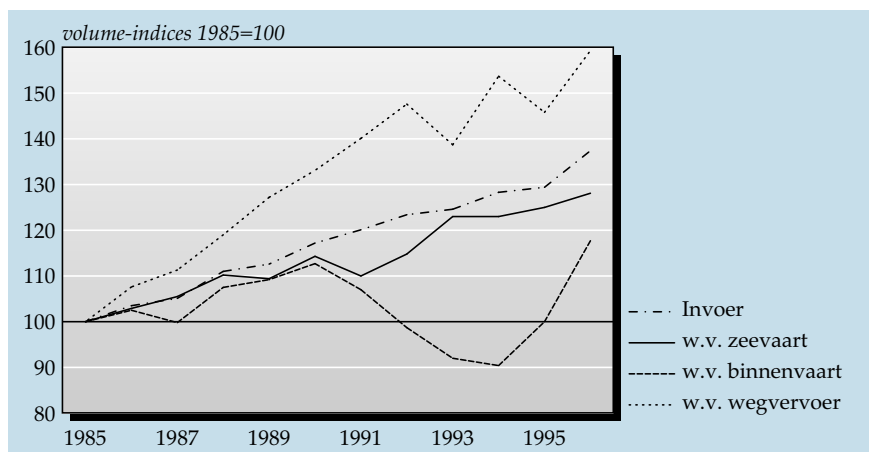
Nederland vervult een duidelijke distributiefunctie, vooral in Europa. In 1996 werd 394 miljoen ton goederen aangevoerd en 346 miljoen ton goederen afgevoerd. Deze internationale goederenstroom van en naar Nederland kan worden gesplitst in feitelijke in- en uitvoer, aanvoer naar en afvoer uit een entrepot-opslag en louter doorvoer met een overlading. De aanvoer bestond in 1996 voor 61% uit invoer, 18% uit een aanvoer ten behoeve van een entrepot-opslag en 21% uit door-

voer. De afvoer betrof voor 61% uitvoer, voor 16% een afvoer uit een entrepot-opslag en voor 23% doorvoer. De gegevens over doorvoer betreffen overigens alleen goederen met een oorsprong of een bestemming buiten Europa.

Een groot deel van de aanvoer van goederen van buiten de Europese Unie naar Nederland vindt plaats over zee. In 1996 was dit aandeel 67%. Hiervan komt 80% aan in Rotterdam, dat terecht wel de 'Mainport of Europe' wordt genoemd. Het aandeel van het wegvervoer en de binnenvaart was respectievelijk 17% en 11%. Een klein deel van de aanvoer van buiten de EU vindt plaats via een pijpleiding, over het spoor en door de lucht.

Met betrekking tot de afvoer van goederen met een oorsprong of bestemming buiten de EU speelt de binnenvaart een belangrijke rol met een aandeel van 29% in 1996. Daarnaast verliet 26% van deze goederen ons land via een pijpleiding, en nam het wegvervoer 23% voor haar rekening. Over zee werd 20% afgevoerd, waarvan 69% vanuit de havens van Rotterdam. De overige afvoer vond plaats door de lucht.

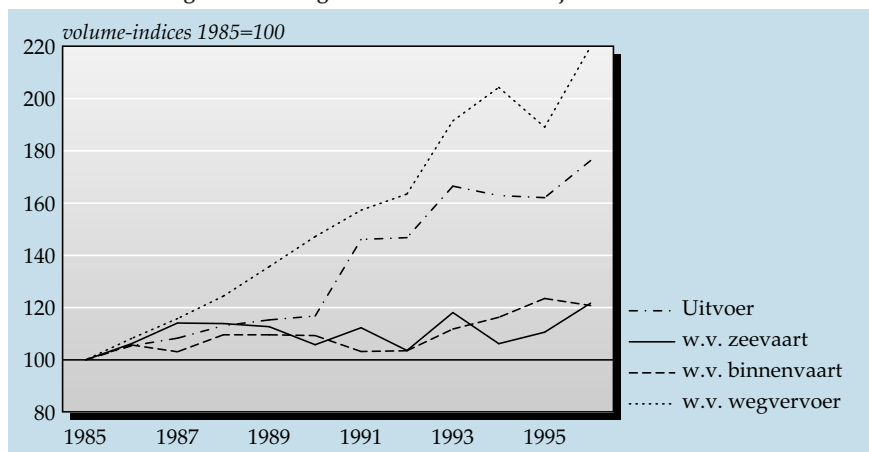
2.12 Ontwikkeling invoer van goederen naar vervoerwijze

Bron: CBS, Statistiek van de aan-, af- en doorvoer 1985-1996.

Het binnenlandse- en het internationale goederenwegtransport kende de afgelopen jaren een enorme groei. De populariteit van het wegvervoer heeft te maken met de snelle en gerichte wijze van transport. Het exploitatieoverschot van het weg- en spoorwegvervoer groeide tussen 1987 en 1996 dan ook met 47%, terwijl het exploitatie-overschot van de binnenvaart met 20% groeide. Om het dichtslibben van het wegennet tegen te gaan en de milieuverontreiniging als gevolg van het toenemende wegvervoer te verminderen, wordt getracht het gebruik van minder milieubelastende vervoerwijzen te stimuleren. Een voorbeeld hiervan is de aanleg van de Betuwelijn.

2.13 Ontwikkeling uitvoer van goederen naar vervoerwijze

Bron: CBS, Statistiek van de aan-, af- en doorvoer 1985-1986.

Milieu-effecten

Negatieve effecten van de groei van het personen- en goederenvervoer zijn de toename van het energie-verbruik, de geluidsoverlast en de milieuverontreiniging. Bijvoorbeeld de uitstoot van CO₂ van het vervoer steeg tussen 1985 en 1996 met 30%. Van de totale uitstoot van CO₂ door het verkeer komt maar liefst 85% voor rekening van het wegvervoer. Het personenvervoer over de weg is hierbij de grootste verbruiker van energie en tevens de grootste verontreiniger (55%). Op de tweede plaats komt het vrachtvervoer over de weg (30%). Nog eens 5% in het totale energieverbruik en de uitstoot van v komt voor rekening van het vrachtvervoer met binnenschepen. De overige vervoerwijzen nemen de resterende 10% van de CO₂-uitstoot voor hun rekening. Tussen 1985 en 1996 groeiden het energieverbruik en de CO₂-uitstoot door het vrachtvervoer over de weg (58%) sterker dan bij het personenvervoer (23%).

3. Het aanbod

Tegenover de toegenomen vraag staat per definitie een even grote stijging van het aanbod. Een deel hiervan wordt voortgebracht door binnenlandse producenten en leidt tot inkomens voor de productiefactoren arbeid en kapitaal. Het andere deel wordt in het buitenland geproduceerd en door Nederland ingevoerd.

3.1 Middelen en bestedingen 1997*

Middelen	Muta- tie ¹⁾	Waar- de ²⁾	Bestedingen	Muta- tie ¹⁾	Waar- de ²⁾
1 Productie (basisprijzen)	3,7	1267	12 Intermediair verbruik	4,0	636
2 w.v. toegevoegde waarde (=1-12)	3,3	631	13 Finale bestedingen (=14+17+20+21)	4,7	1056
3 w.o. exploitatie-overschot	5,4	275	14 w.v. consumptieve bestedingen (=15+16)	2,7	516
4 w.o. beloning werknemers	2,5	354	15 w.v. huishoudens	3,0	419
5 Invoer	7,1	347	16 w.v. overheid	1,5	97
6 w.o. voor wederuitvoer (cif)	13,7	84	17 w.v. investeringen in vaste activa (=18+19)	6,8	142
7 w.o. voor intermediair verbruik	5,2	172	18 w.v. bedrijven	7,8	124
8 w.o. voor investeringen	5,3	31	19 w.v. overheid	0,1	18
9 Saldo productgebonden belastingen en subsidies	8,9	78	20 w.v. verandering in voorraden	-	1
10 Bruto binnenlands product (=2+9)	3,6	709	21 w.v. uitvoer	6,7	397
11 Totaal aanbod (=1+5+9)	4,4	1692	22 w.v. wederuitvoer (fob)	14,2	93
			23 Totaal gebruik (=12+13)	4,4	1692

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

¹⁾ Volumemutatie in %.

²⁾ Waarde in miljarden gulden.

De tabel laat zien hoe de bestedingen aansluiten op de vanuit productie en invoer beschikbare middelen. In 1997 was 75% van de waarde van de bestedingen afkomstig uit binnenlandse productie en 20% uit invoer, terwijl 5% van deze waarde de productgebonden belastingen minus subsidies betrof. De volumetoename van de invoer lag behoorlijk hoger dan die van de binnenlandse productie, maar hetzelfde geldt voor de uitvoer ten opzichte van de binnenlandse bestedingen. Dit verschijnsel weerspiegelt de toenemende internationalisering van onze economie. Van de invoer was 16% bestemd voor gezinsconsumptie, 10% voor investeringen, 50% voor intermediair verbruik en 24% voor wederuitvoer.

Van het totale aanbod werd 37,6% afgezet aan andere bedrijven als intermediair verbruik. Ondanks de trend van toenemende uitbesteding door bedrijven is dat aandeel iets lager dan in 1996. Dit komt door het stijgende belang van dienstverlenende bedrijven met een relatief laag intermediair verbruik.

In 1997 was de volumestijging van het intermediair verbruik hoger dan die van de productie. Daardoor bleef de volumetoename van de toegevoegde waarde iets achter bij de productiegroei.

3.1 Invoer

De volumegroei van de invoer kwam in 1997 uit op 7,1%. In deze cijfers is ook de wederuitgevoerde invoer opgenomen, die een groei van 13,7% kende. Van wederuitvoer is sprake als handelaars of distributeurs goederen invoeren, die later, zonder dat ze enige industriële bewerking hebben ondergaan, ons land weer verlaten. Op het moment van binnenkomst in ons land is dan nog niet bekend dat ze alsnog geëxporteerd gaan worden. Was dit wel het geval dan betreft het doorvoer, een goederenstroom die niet in de in- en uitvoercijfers is opgenomen. Exclusief de wederuitvoer zou de volumegroei 5,0% geweest zijn. De groei van de wederuitvoer was hoger dan voorgaand jaar, maar toch nog beduidend minder dan in 1994 en 1995. Computers hebben een groot aandeel in de wederuitvoer. Hiervan gaat bijna 70% van de import zonder verdere industriële bewerking onze landsgrenzen weer over. Voor de chemische producten geldt dat ruim 35% van de invoer in dezelfde vorm weer uitgevoerd wordt. De wederuitvoer van computers groeide in 1997 met 34%, die van chemische producten met 15%.

3.2 Invoer naar bestemming, 1997*

	Waarde	Aandelen in het totaal	Volumemutaties	Invoerenpenetratie
	<i>mld gld</i>	%		
Wederuitvoer	84	24,3	13,7	100,0
Intermediair verbruik	172	49,7	5,2	27,1
w.v.				
goederen	137	39,6	5,5	.
diensten	35	10,1	5,2	.
Finale bestedingen	90	26,0	4,0	8,6
w.v.				
goederen	74	21,4	5,2	.
diensten	16	4,6	3,5	.
w.v.				
consumptieve bestedingen	57	16,4	3,8	11,0
investerings in vaste activa (bruto)	31	9,0	5,3	21,9
veranderingen in voorraden	2	0,6	.	.
Totale invoer	347	100,0	7,1	100,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Van de totale aankopen van goederen door ingezetenen komt ongeveer 50% uit invoer. Hieruit blijkt wel het belang van de import voor ons land. Deze penetratiegraad van de invoer is in de afgelopen jaren overigens nagenoeg stabiel gebleven. De afzet van landbouwproducten en voedingsmiddelen wordt voor het grootste deel door binnenlandse productie gedekt, met aan de ene kant melk, die vrijwel volledig uit binnenlandse productie komt, en aan de andere kant ruwe koffie en thee, waarvan 100% wordt ingevoerd. Voor textiel- en leerproducten ligt het aandeel van de invoer op bijna 80%. Auto's en kantoormachines kennen een penetra-

tiegraad van de invoer van 85% of hoger. Daar staat tegenover dat constructiewerk en schepen betrekkelijk laag scoren (tussen de 10% en 15%). Ook drukwerk en bouwmaterialen worden grotendeels door Nederlandse bedrijven geleverd; de penetratiegraad van de invoer ligt hier op respectievelijk 11% en 35%.

Meer dan 65% van de invoer bestemd voor het binnenland ging als intermediair verbruik een productieproces in. De groei van deze invoer (5,2%) was hoger dan die van het totale intermediair verbruik (4,0%). Het aandeel van de invoer in het totale intermediaire verbruik in 1997 was 27,1%.

De invoer van investeringsgoederen bleef met een groei van 5,3% iets achter bij de hoge groei van de totale investeringen (6,8%). De belangrijkste groep investeringsmiddelen, machines, groeide minder snel dan de totale investeringen, en juist bij machines is de invoerpenetratie relatief hoog: 75%.

De invoer van consumptiegoederen liet evenwel een fors hogere groei (5,7%) zien dan de totale toename van de consumptieve bestedingen (2,7%). De oorzaak hiervan was, evenals in 1996, de meer dan gemiddelde groei van de aankopen aan duurzame goederen. De invoer profiteerde hiervan omdat Nederland voor bijvoorbeeld auto's, kleding en computers veel meer afhankelijk is van het buitenland dan voor zuivelproducten en dranken.

De invoer vanuit de vijftien EU-lidstaten omvat ongeveer 60% van de totale goederenimport. Binnen de EU is Duitsland het belangrijkste land van herkomst, op ruime afstand gevolgd door België (en Luxemburg). Uit Duitsland betreft ons land vooral machines, auto's en elektronica. België levert ons land eveneens veel auto's en machines, maar daarnaast ook veel bier en tabak. Relatief veel kleding en schoeisel wordt vanuit Italië ingevoerd, terwijl wijnen en granen vooral uit Frankrijk komen.

Vergeleken met 1990 hebben de traditionele handelspartners van Nederland terrein verloren. Vooral de invoer uit Azië, met een relatief hoog aandeel elektronica (19%), nam enorm toe door de toegenomen populariteit van loonveredeling. Hier van is sprake wanneer vanuit Nederland goederen naar het buitenland geëxporteerd worden om daar een bewerking te ondergaan. Deze goederen zijn en blijven echter eigendom van een Nederlandse onderneming. Nadat de bewerkte goederen weer in ons land teruggekeerd zijn, worden aan het buitenland de daar gemaakte loonkosten vergoed. Deze kosten worden in de nationale rekeningen, als invoer van diensten, netto geregistreerd. Echter, in de Statistiek van de buitenlandse handel, die als basis dient voor tabel 3.3, wordt de loonveredeling bruto geregistreerd als een uitvoer van goederen en later weer als een invoer van in het buitenland verder bewerkte goederen.

Ook de niet bij de EU aangesloten West-Europese landen en Oost-Europa zagen hun aandeel in de invoer naar ons land stijgen. Van deze Europese landen was de waardetoe name in 1997 vanuit Rusland (23,3%) spectaculair. De uitvoer van dit land

naar Nederland bestaat voornamelijk uit ruwe aardolie. De prijzen van deze grondstof worden op de wereldmarkt uitgedrukt in Amerikaanse dollars. Omdat deze munteenheid vorig jaar met 15% in waarde steeg, werd deze grondstof 4,6% duurder. Dit ondanks een daling van de dollarprijs voor ruwe aardolie. Het aandeel van Rusland in de totale import van goederen is inmiddels gestegen tot ruim 1%.

3.3 Invoer van goederen naar herkomst

	Aandelen in het totaal		
	1990	1995	1997*
	%		
Europese Unie	67,7	62,8	61,4
w.v.			
Frankrijk	7,7	7,0	6,9
België en Luxemburg	14,0	11,2	10,6
Duitsland	25,6	22,2	20,6
Italië	3,7	3,4	3,5
Verenigd Koninkrijk	8,2	9,6	10,0
Overige landen EU	8,5	9,4	9,8
Overig West-Europa	3,3	4,1	3,9
Oost-Europa	2,3	2,7	3,0
Afrika	2,8	2,2	1,9
Noord-Amerika	8,6	9,3	9,9
Midden- en Zuid-Amerika	2,6	3,0	2,5
Azië	12,3	15,6	17,1
Australië en overig	0,4	0,3	0,3
Totaal	100,0	100,0	100,0

Bron: CBS, Statistisch bulletin, verschillende afleveringen.

Over de herkomst van de invoer van diensten zijn geen vergelijkbare gegevens van het CBS beschikbaar. Gegevens van De Nederlandsche Bank laten zien dat bijna 60% van de invoer van diensten uit EU-landen afkomstig is. Binnen de EU zijn Duitsland (22%) en België (18%) de belangrijkste handelspartners. Op enige afstand volgen het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk met een aandeel van ruim 10%. Buiten de EU is de VS de grootste handelspartner op dit gebied (bijna 15%).

3.2 Ontwikkelingen per bedrijfstak

In 1997 nam de binnenlandse productiewaarde met 6,0% toe tot 1267 miljard gulden. Deze groeivoet is te splitsen in een gemiddelde prijsstijging van 2,2% en een volumetoename van 3,7%. Het grootste deel van de Nederlandse productie wordt voortgebracht door de dienstverlenende bedrijfstakken. In 1997 bedroeg hun aandeel meer dan 55%; in 1980 was dit aandeel nog maar 46%. Een dergelijke ontwikkeling is ook te zien bij de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid.

Hoewel het belang van de diensten onmiskenbaar is toegenomen, geven deze cijfers in zekere mate een vertekend beeld. Veel industriële ondernemingen hebben hun overhead-activiteiten, zoals transport, bewaking en catering, begin jaren negentig afgestoten. Daarnaast zijn ze meer gebruik gaan maken van flexibele arbeidskrachten via uitzendbureaus. Hierdoor worden toegevoegde waarde en werkgelegenheid in toenemende mate bij de dienstverlenende bedrijven geregistreerd, hoewel deze activiteiten nog steeds feitelijk worden uitgevoerd ten behoeve van de goederenproductie.

Toch nam vanaf 1993 het volume van de toegevoegde waarde van de industrie met gemiddeld 4,3% per jaar toe. Deze stijging overtrof de gemiddelde jaarlijkse groei van het bruto binnenlands product in deze periode (3,0%). Bovendien steeg in 1997 het arbeidsvolume van de industrie weer voor het eerst sinds jaren. Deze werkgelegenheidsgroei concentreerde zich bij de metaalindustrie. Kennelijk begint de ingrijpende herstructurering in deze bedrijfstak thans zijn vruchten af te werpen.

In het vervolg van deze paragraaf worden de onderscheiden bedrijfstakken besproken. De belangrijkste kenmerken zijn opgenomen in afzonderlijke tabellen, die het belang voor de Nederlandse economie laten zien alsmede de meest recente ontwikkelingen.

Landbouw: in het teken van de varkenspest

Het uitbreken van de varkenspest in februari en de verspreiding van deze ziekte in de daarop volgende maanden beheerste in 1997 de berichtgeving over deze bedrijfstak. Het productievolume van de veehouderij daalde met 12%, vooral door de ronduit slechte resultaten van de varkenshouderij. Hierdoor ontstond het beeld dat 1997 een slecht jaar was voor de landbouw. De realiteit is echter anders. Het exploitatie-overschot nam vorig jaar fors toe, met 15,8%. Het exploitatie-overschot vormt een indicator voor het inkomen van boeren (ook wel agrarisch inkomen genoemd). De stijging werd deels veroorzaakt door de hogere opbrengstprijzen (5%) en deels door een gestegen productievolume bij de akkerbouw en de tuinbouw.

Landbouw, bosbouw en visserij

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*
	mutaties in %			niveau
3,5%				
Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	-0,8	0,2	13,2	22,2 mld gld
41,1%				
Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	3,1	0,4	3,7	
Arbeidsvolume	-0,9	-1,6	2,0	250 000 arbeidsjaren
Uitvoerquote				
Exploitatie-overschot (bruto)	-1,4	-0,9	15,8	18,1 mld gld

Ondanks de varkenspest waren de resultaten (tegen factorkosten) in de *veehouderij* uitstekend. De rundveehouders zagen hun inkomen voor het eerst sinds enkele jaren weer stijgen door hogere opbrengstprijzen en lagere voederkosten. Zo lag in 1997 de uitbetaalde melkprijs 3% hoger dan in 1996. Dit werd veroorzaakt door een grote vraag naar producten als kaas en boter als gevolg van krapte op de Europese zuivelmarkt. De varkenshouderij kende een uitgesproken slecht jaar. Zonder overheidscompensatie voor de geleden schade zou zowel het productievolume als de productiewaarde van varkens met ongeveer 30% zijn gedaald. Nadat de pluimveehouderij in 1996 profiteerde van de nasleep van de zogenaamde 'gekke-koeienziekte' zorgden in 1997 de perikelen rond de varkenspest voor een grotere vraag naar pluimveeproducten. Dit resulteerde in een stijging van het productievolume met ruim 4% en van de prijs met 6%.

In de *akkerbouw* was de prijsexplosie van uien (tot wel tien keer hogere prijzen dan in 1996) zeer opmerkelijk. Maar ook de hoge prijzen van suikerbieten zorgden voor een opwaarts effect op de bedrijfsresultaten.

De *tuinbouw* deed het over het algemeen goed met een prijs- en volumestijging van respectievelijk bijna 3% en ruim 2%. Uitschieters waren hier bloemen en groenten. Alleen in de bloembollenteelt was sprake van een achteruitgang in zowel het productievolume als de waarde.

Toch ligt het inkomensniveau van boeren in 1997 nauwelijks boven dat van 1991. In de tussenliggende jaren is het inkomen namelijk gedaald. Het inkomen in 1997 is inclusief de subsidies die het directe productieverlies als gevolg van de varkenspest compenseerden. Deze subsidies bedroegen 2,4 miljard gulden (circa een achtste van de toegevoegde waarde van de landbouw). Hiervoor werden ongeveer 11 miljoen varkens uit de markt genomen.

Als gevolg van de lange leegstand, de productiebeperkende maatregelen en het wegvallen van overheidscompensatie zal het resultaat in 1998 vermoedelijk beduidend slechter zijn dan in 1997.

Het intermediair verbruik van de gehele landbouw (-5%) daalde minder sterk dan het productievolume (-6%). Vooral de verminderde vraag naar varkensvoer en een met 10% teruglopend energieverbruik (gas zelfs -15%) door de zachte winter bepaalden dit lagere verbruik. Al met al daalde het volume van de toegevoegde waarde (tegen basisprijzen) met 6%. De overheid compenseerde echter het productieverlies in de varkenssector door middel van subsidies. Hierdoor kende het volume van de toegevoegde waarde (tegen factorkosten) uiteindelijk een groei van 3,7%.

Kader 3.a

Kosten voor Den Haag en Brussel: 3 miljard

Macro-economische gevolgen van de varkenspest

Het uitbreken van de varkenspest op 4 februari 1997 in het Noord-Brabantse Venhorst en de verspreiding van deze ziekte in de daarop volgende maanden heeft de varkenshouderij volledig op zijn kop gezet. Besmette bedrijven en hun directe burens werden geïsoleerd van de rest van Nederland en de varkens werden hier vernietigd. Binnen deze gebieden werd een algeheel vervoersverbod opgelegd. In eerste instantie steeg hierdoor de behoefte aan varkensvoer door overvolle stallen. Naarmate de vernietiging van varkens vorderde, een fokverbod werd ingesteld en leegstand ontstond, daalde het verbruik van varkensvoer alsnog scherp. Van ruim 1700 besmette en verdachte bedrijven werden de varkensstallen geruimd. Daarnaast werden echter miljoenen gezonde varkens, die door het vervoersverbod niet op de markt gebracht konden worden, door de overheid opgekocht en gedood. Uiteindelijk kwamen in totaal 11 miljoen dieren om, waarvan de meeste tot veevoer verwerkt werden.

Vrijwel direct na het uitbreken van de pest werd een algeheel exportverbod uitgevaardigd waardoor in eerste instantie een licht opwaartse druk op het binnenlandse slachtaanbod ontstond. Al snel daarna werd de vraag naar slachtvarkens echter veel groter dan het aanbod, waardoor de prijzen in rap tempo met meer dan 20% stegen. De bedrijven in de besmettingsvrije gebieden zagen dus hun toegevoegde waarde (en ook hun inkomen) stevig oplopen. Omdat de opkoopprijs (subsidie van de overheid) gekoppeld is aan deze vrije marktprijs werden de bedrijven in de ingesloten gebieden ruimer gecompenseerd voor het geleden productieverlies dan onder normale omstandigheden verwacht had mogen worden. Ook dit laatste heeft positieve gevolgen gehad voor de inkomensontwikkeling.

Feit blijft dat productieverlies is opgetreden. Deze schade is geboekt als een verlies in het productievolume bij de varkenshouderij, gewaardeerd tegen marktprijzen, en komt zodoende tot uitdrukking in groeicijfers op basis van een waardering in marktprijzen of in basisprijzen. Op deze wijze is het directe neerwaartse effect van de pest op de groei van het bruto binnenlands product ongeveer 0,3 procentpunt. Dit productieverlies wordt volledig gecompenseerd door niet-productgebonden subsidies (2,4 miljard gulden) aan varkenshouders, zodat de toegevoegde waarde tegen factorkosten op peil blijft. Dit bedrag is volledig door de Nederlandse overheid uitbetaald, maar wordt (is) deels door Brussel gecompenseerd. Daarnaast zijn kosten gemaakt die samenhangen met de uitvoering van de bestrijding van de pest: veterinaire diensten, vervoer, destructie, opslag, politie, leger en dergelijke. Deze bedroegen ongeveer 600 miljoen gulden en komen geheel ten laste van de Nederlandse overheid.

Overigens is de werkelijke schade voor de economie groter, omdat in bovenstaand bedrag de uitstralingseffecten naar andere branches (slachterijen, transporteurs, veevoederproducenten) niet zijn inbegrepen. Ook vervolgschade door structureel omzetverlies als gevolg van beleidsmaatregelen (leegstand, productiebeperking) is niet in het hierboven aangegeven primaire effect meegenomen. Daar staat tegenover dat de hoge opbrengsten in de vrije gebieden een dempend effect op deze schade hebben gehad.

Voor het eerst sinds 1992 liet de bedrijfstak weer groei van de werkgelegenheid zien: het arbeidsvolume steeg met 5000 arbeidsjaren. Deze toename betrof voor 60% zelfstandigen en voor 40% werknemers.

Bescheiden productiegroei in de voedings- en genotmiddelenindustrie

Voor de voedings- en genotmiddelenindustrie als geheel was 1997 een uitstekend jaar. De forse volumegroei van de toegevoegde waarde, 6,8%, werd vooral bereikt dankzij een constant verbruik van grond- en hulpstoffen, bij een licht stijgende productie. Het productievolume ging maar met 2% omhoog bij een prijsstijging van ruim 3%. Deze groei van de productie bleef achter bij die van zowel de industrie als geheel als de totale economie. Dit kwam ten eerste door een relatief bescheiden volumetoename (3%) van de uitvoer van voedingsmiddelen. Ten tweede steeg de voedselconsumptie van gezinnen nauwelijks (1%).

Het arbeidsvolume bleef ondanks de relatief goede resultaten ook in 1997 teruglopen.

Het productievolume van de *slachterijen* en de *vleesverwerkende industrie* was in 1997 iets kleiner dan in 1996. Deze daling kan voor het grootste gedeelte worden toegeschreven aan de varkenspest. De productie van varkensvlees daalde met 10%, terwijl de prijs van varkensvlees steeg met ruim 4%. Het productievolume van kalfs- en rundvlees steeg daarentegen met 8% en de prijzen ervan gingen met bijna 3% omhoog. In 1996 zorgde de angst voor BSE, oftewel de 'gekke-koeienziekte', hier nog voor flinke prijs- en productiedalingen. De pluimveeslachterij pikte van al deze affaires een graantje mee. Na een stijging van de productie van meer dan 10% in 1996 (het BSE-effect) kwam daar in 1997 nog eens 10% bij (het varkenspesteffect). De prijs van pluimveevlees steeg licht.

De productie van *mengvoeders* hangt nauw samen met de omvang van de veestapel en met de exportmogelijkheden. De totale productie daalde in 1997 met 3%, ondanks een volumegroei van de uitvoer met 13%. Als gevolg van de varkenspest daalde de productie van varkensvoer ruim 5%; dat was overigens beduidend minder dan de daling van het aantal varkens, met 20%. Ook het aantal runderen daalde in 1997. Het productievolume van rundveevoer nam eveneens af en wel met 4%. Alleen de productie van pluimveevoer vertoonde wederom een stijging, conform de groei van de pluimveestapel. Met de productie van honden- en kattenvoer ging het goed in 1997. Ofschoon de prijzen onder druk stonden, steeg de productiewaarde 7,5%.

De producenten van *koffie en thee* hadden als gewoonlijk te kampen met sterke prijsschommelingen op de wereldmarkt. Door een sterke stijging van de prijs van koffiebonen steeg die van gebrande koffie met ruim 17%. Het productievolume van koffie liep terug met 4%. De in 1996 ingezette verschuiving van afzet aan het buitenland naar de binnenlandse markt zette verder door. Voor het tweede achtereenvolgende jaar daalde de theeproductie; zij het in geringere mate dan in 1996. Omdat de invoerprijs van onbewerkte thee wederom steeg, ging de prijs van thee met 7% omhoog.

Voedings- en genotmiddelenindustrie

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
3,3%	<i>mutaties in %</i>		<i>niveau</i>		
50,2%	Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	4,2	1,3	5,4	20,6 mld gld
	Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	3,4	3,5	6,8	
	Arbeidsvolume	-1,2	-0,7	-0,7	149000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	7,0	1,7	9,1	10,7 mld gld

De *zuivelindustrie* herstelde zich van de tegenvallende resultaten in 1996. Het productievolume steeg met bijna 2%. De productie van consumptie-ijs steeg - vooral door overheveling van productiecapaciteit uit het buitenland naar Nederland - met bijna 50%. Als gevolg hiervan steeg de uitvoer van consumptie-ijs met ruim een derde en daalde de invoer met 7%. De productie van kinder- en diëtvoeding nam toe met een kwart, terwijl die van boter met 6% steeg. Nadat de afgelopen jaren de volumegroei van de kaasproductie steeds verder afgevlakt was, bleef de productie in 1997 constant. De stagnatie van de laatste jaren wordt hoofdzakelijk veroorzaakt door het niet meer groeien van de kaasexport. Wel steeg de prijs van kaas fors; de gemiddelde afzetprijs van alle in Nederland geproduceerde kaassoorten ging met 4,5% omhoog.

Voor de *groente- en fruitverwerkende industrie* was 1997 een goed jaar. Het productievolume steeg met ruim 5%, terwijl de prijzen vrijwel stabiel bleven. Voor het tweede achtereenvolgende jaar deden diepvriesgroenten het erg goed. De productie van limonadesiropen steeg met ruim 22%, vruchtensappen met 12%. De producenten van aardappelproducten hadden te maken met dalende grondstoffenprijzen. De inkoopprijs van consumptie-aardappelen daalde met een kwart. Deze prijsdaling werd in belangrijke mate doorgegeven aan de consument; de afzetprijs van aardappelproducten daalde met bijna 9%. Het productievolume nam toe met 8%. De volumegroei van de aardappel-, groente- en fruitverwerkende industrie kwam vooral door de aantrekkende export, en daarnaast ook door een toenemende vraag vanuit de horeca.

Het productievolume van de *drankenindustrie* nam in 1997 met 1% toe. De productie van frisdranken daalde, als gevolg van een dalende afzet in het buitenland; de binnenlandse afzet nam licht toe. De productie van bronwater profiteerde wel van de relatief mooie zomer en herstelde zich van de inzinking in 1996: het volume groeide met 11% en komt daarmee boven het niveau van 1995 uit. De bierbrouwerijen beleefden een goed jaar. Na een jarenlange daling van het productievolume van alcoholarm en -vrij bier trad in het afgelopen jaar een kentering op; de productie steeg met bijna 3%. Dit in tegenstelling tot de productie van gedistilleerd, die wederom daalde. Deze neergang is al vanaf 1994 zichtbaar.

Weersomstandigheden beheersen ontwikkeling bij de winning en afzet van energie

Het productievolume van de delfstoffenwinning daalde in 1997 bijna 10%. Door de flinke prijsstijging van het aardgas - als gevolg van een vertraagde doorwerking van prijsstijgingen van de diverse aardolieproducten - bleef de productie-waarde echter vrijwel gelijk.

De productie van de *aardolie*winning nam met 5% af, terwijl de prijs van de op het Nederlandse territorium gewonnen ruwe aardolie met ruim 8% steeg.

Het productievolume van *aardgas* daalde met bijna 12%. Deze daling is in belangrijke mate toe te schrijven aan weersinvloeden. Omdat het in 1997 gemiddeld veel minder koud was dan een jaar eerder, verminderde de afname door de distributiebedrijven met 13%. Dit kwam vooral door de geringere vraag naar aardgas voor verwarming van woningen en tuinbouwkassen. De eveneens zachte winter in de rest van Europa leidde ook tot een daling van de export van aardgas (-13%). De levering van aardgas aan de openbare elektriciteitscentrales daalde in 1997 zelfs met ongeveer 15%. Dit heeft een meer structurele oorzaak, namelijk de import van Noors gas door de pas opgestarte Eemscentrale en de toename van het decentraal opgesteld energievermogen bij de industrie en de tuinbouw. Door de gunstige economische ontwikkeling kende de afzet van aardgas aan de industrie een stijging van 5%.

Delfstoffenwinning

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
	mutaties in %			niveau	
2,9%					
40,6%	Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	0,6	17,3	1,1	18,2 mld gld
	Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	2,3	12,2	-9,9	
	Arbeidsvolume	-2,1	0,0	0,0	9000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	0,4	18,4	1,2	17,2 mld gld

De volumegroei in de *overige delfstoffen*winning bedroeg 4%, dat is 1 procentpunt minder dan in 1996.

De zand-, grind- en kleiwinning, vorig jaar nog goed voor een volumegroei van 4%, groeide dit jaar maar met 1%. De ontwikkelingen in deze bedrijfstak lopen vaak vooruit op die in de bouw. Zo moet in Nederland de te bouwen of te bestraten grond vaak eerst langdurig met zand worden belast alvorens tot de echte bouwactiviteiten kan worden overgegaan.

Kader 3.b

Op eigen kracht stroom

Sterke toename van decentrale opwekking en invoer bij elektriciteit

Het totale netto verbruik van elektriciteit via het openbare net is in de periode 1988-1997 ruim 30% toegenomen, van 61 520 miljoen kilowattuur (GWh) naar 80 400 GWh. Tien jaar geleden kwam de netto productie van de grote Nederlandse elektriciteitsproducenten vrijwel overeen met de binnenlandse vraag. Daar is de laatste jaren duidelijk verandering in gekomen. De netto productie van elektriciteit door de samenwerkende elektriciteitsproductiebedrijven (Sep) is tussen 1988 en 1997 gestegen van 56 565 tot 58 685 GWh, oftewel met slechts 3,7%.

Het ontstane gat tussen het netto verbruik van elektriciteit en de netto productie door de Sep is opgevuld door een grotere import en een flinke stijging van de decentrale opwekking van elektriciteit. Het invoersaldo verdubbelde in de periode 1988-1997, van 5 845 naar 12 840 GWh. Dit blijkt uit gegevens van de Sep en de Vereniging van Energiedistributiebedrijven in Nederland.

Bij decentrale opwekking gaat het om elektriciteit die vrijkomt in warmtekrachtcentrales. Deze centrales worden beheerd zowel door openbare voorzieningsbedrijven als door bedrijven met een grote eigen behoefte aan elektriciteit of warmte. Afhankelijk van de eigen behoefte van het bedrijf wordt het teveel aan elektriciteit geleverd aan het net of wordt de vrijgekomen warmte via stadsverwarming geleverd aan eindgebruikers.

De decentrale opwekking van elektriciteit, uitgezonderd die van de energiedistributiebedrijven, is toegenomen van 10 410 GWh in 1988 tot 19 430 GWh in 1997. Dit komt neer op bijna een verdubbeling in tien jaar tijd. Het aandeel van deze producenten is daarmee toegenomen van 17% in 1988 tot 24% in 1997.

Het grootste deel van deze decentrale opwekking wordt bij de onderneming zelf ingezet in het productieproces. Een kleiner maar wel groeiend deel wordt aan het openbare net geleverd. Deze leveringen bedroegen in 1988 en in 1997 respectievelijk 3% en 9% van het totale netto verbruik.

Bij de energie- en waterleidingbedrijven steeg de afzetwaarde nauwelijks (1%), daalde het volume met 4% en nam de werkgelegenheid met 2,5% af.

De volumedaling kwam voornamelijk voor rekening van de *aardgasdistributie*. Het minder koude weer was hier debet aan. De gemiddelde prijs per m³ aardgas steeg voor kleinverbruikers met ruim 8%, exclusief BTW, energiebelasting, brandstoffenbelasting en B-MAP-toeslag (een toeslag in het kader van energiebesparende acties van de energiebedrijven). Deze stijging was het gevolg van een eerdere toename van de gasolieprijzen, waaraan de gasprijs voor deze gebruikerscategorie - met een vertragingsfactor - gekoppeld is.

Bij de *elektriciteitsvoorziening* werd bij een prijsstijging van 3% een volumestijging van de productie van 2% gerealiseerd. De decentraal opgewekte elektriciteit van de energiedistributiebedrijven nam overigens toe met bijna 30% en het importsaldo met 19%. Het totale verbruik van elektriciteit steeg in 1997 met 3,3%.

Energie- en waterleidingbedrijven

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
1,8%	<i>mutaties in %</i>		<i>niveau</i>		
0,1%	Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	4,2	4,0	4,7	11,5 mld gld
	Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	1,8	3,2	0,3	
	Arbeidsvolume	-1,4	-4,8	-2,5	39 000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	4,9	6,5	6,5	8,0 mld gld

Net als in 1996 veranderde het productievolume van de *waterleidingbedrijven* nauwelijks, bij een prijsstijging van 3%. Het volume van de consumptie door gezinshuishoudingen (verreweg de grootste afnemer) daalde licht. De landbouw nam 3% minder af, terwijl de chemische industrie juist 8% meer water verbruikte.

Aardolie-industrie

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
0,8%	<i>mutaties in %</i>		<i>niveau</i>		
63,0%	Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	-2,2	27,1	26,2	4,8 mld gld
	Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	3,0	1,7	-3,1	
	Arbeidsvolume	0,0	-10,0	0,0	9 000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	-4,4	40,2	35,3	3,8 mld gld

Het productievolume van de *aardolie-industrie* was in 1997 praktisch gelijk aan dat van 1996. Van eindproducten, zoals motorbrandstoffen, daalde dit volume licht, terwijl bij de halffabrikaten, waaronder de nafta's, aromaten, speciale benzines en minerale terpentijn, er een lichte toename te zien was. Daar de afzetprijzen sneller stegen dan die van het verbruik was de ontwikkeling van de toegevoegde waarde negatief.

Verbeterde concurrentiepositie zorgt voor goed jaar in de chemie

De chemische, rubber- en kunststofindustrie kende een uitstekend jaar. Vooral dankzij de forse stijging van de uitvoer (6%) steeg het productievolume met 5,5% en de toegevoegde waarde met 5%. Voor de werkgelegenheid had dit goede resultaat nog geen gevolgen. Het arbeidsvolume nam met 1 000 arbeidsjaren af, tot net boven de 100 000 voltijdbanen.

De sterke exportstijging van chemieproducten wordt niet alleen verklaard door de aantrekkelijke groei van de wereldeconomie, maar ook door de forse stijging van enkele relevante buitenlandse valuta (Amerikaanse dollar +15% en Britse pond +22%). Hierdoor verbeterde de concurrentiepositie van de Nederlandse exporteurs, zowel binnen als buiten Europa. De in Nederland sterk vertegenwoordigde chemische industrie maakte hier goed gebruik van. Zowel in de conjunc-

tuurgevoelige chemische basisproductenindustrie als in de chemische eindproductenindustrie werden goede resultaten behaald. Hoewel de rubber- en kunststofindustrie in mindere mate op het buitenland gericht is, werd ook hier aanzienlijk meer geproduceerd. Bovendien nam hier het arbeidsvolume wel toe; dit in tegenstelling tot de beide andere bedrijfsklassen in de chemie.

Chemische, rubber- en kunststofindustrie

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
	mutaties in %			niveau	
3,3%					
	Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	3,3	-5,5	8,0	21,0 mld gld
66,1%	Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	2,8	0,3	5,0	
	Arbeidsvolume	-3,1	-2,9	-1,0	101000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	5,6	-11,0	14,4	11,1 mld gld

Na een kleine terugval in 1996, was 1997 een voortreffelijk jaar voor de *chemische basisproductenindustrie*. Het productievolume steeg in 1997 met 5%, evenals het volume van de toegevoegde waarde, dankzij de gunstige uitvoerontwikkeling. Vooral de positieve ontwikkeling van de anorganische basischemie (+15%) was opvallend. Daarnaast deden de verf- en kleurstoffenindustrie en de mest- en stikstofindustrie het goed; ze kenden beide een volumestijging van 14%. Het volume van de toegevoegde waarde in de petrochemische industrie bleef nagenoeg gelijk. Ook voor de *chemische eindproductenindustrie* was 1997 een goed jaar. Het productievolume steeg met 5%. Zowel de prijs van de afzet als van het verbruik steeg met ruim 1%. Aangezien de toename van de loonsom achterbleef bij de toename van de nominale toegevoegde waarde (6%) steeg het exploitatie-overschot zelfs met 11%. De verf- en drukinktindustrie kwam goed uit de bus met een stijging van het productievolume met 6%. Naast de export steeg ook de afzet aan de bouwnijverheid en de transportmiddelenindustrie aanzienlijk. Ook aan consumenten (doe-het-zelf-branche) werd 6% meer verf verkocht. De drukkerijen namen 3% meer drukinkt af. De farmaceutische industrie was in 1997 opnieuw de grootste groeier in deze branche. Bij een licht stijgende afzetprijs (+1%) steeg het productievolume met 10%. De sterke stijging van de export (+13%), de introductie van nieuwe medicijnen en de vergrijzing van de bevolking hebben de industrie geen windeieren gelegd. De binnenlandse consumptie van geneesmiddelen nam met maar liefst 7% toe. Het op 1 juni 1996 ingevoerde Geneesmiddelen Vergoedingssysteem heeft in 1996 en in 1997 wel geleid tot lagere consumentenprijzen, maar deze daling kwam tot stand doordat groothandel en detailhandel (apothekers) genoeg moesten nemen met lagere marges.

Ook de *rubber- en kunststofindustrie* mag terugzien op een goed jaar. Bij een gelijkblijvende afzetprijs steeg het productievolume in 1997 met 7%. Ook hier was de

stijging van de export groter dan die van de binnenlandse vraag. Binnen Nederland nam de afzet aan de bouwnijverheid en de transportmiddelenindustrie het meest toe. De prijs van het verbruik steeg met 2% omdat de belangrijkste grondstoffen, kunstharsen, gemiddeld 3% duurder werden. Als gevolg van deze ruilvoetverslechtering bleef de stijging van de nominale toegevoegde waarde en het exploitatie-overschot (beide 4%) wat achter bij die van de productie (7%).

Textiel-, kleding-, en lederindustrie

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
	<i>mutaties in %</i>			<i>niveau</i>	
0,4%	Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	-4,1	0,4	5,4	2,6 mld gld
62,2%	Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	-4,6	-0,7	5,2	
	Arbeidsvolume	-3,7	-2,3	-2,4	41 000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	-9,9	3,7	16,0	0,7 mld gld

Kledingindustrie profiteert niet van toenemende binnenlandse vraag

Na gestage volumedalingen van de toegevoegde waarde in de jaren negentig trad er in 1977 met een stijging van meer dan 5% een duidelijk herstel op. Bij de *textiel- en leerindustrie* steeg de toegevoegde waarde in 1997 met circa 7% het meest. De *kledingindustrie* groeide echter nauwelijks. De productieprijzen stegen in 1996 licht: schoenen, lederwaren en textiel leverden ongeveer 1% meer op en kleding werd gemiddeld 2% duurder (uitvoerprijs +5% en consumentenprijs +1%). De verbruiksprijzen namen ook niet veel toe, met uitzondering van ruwe dierenhuiden en leer die meer dan 5% duurder werden.

Van de toegenomen consumentenvraag naar kleding (volume +4%) wist de Nederlandse kledingindustrie niet te profiteren. Ondanks sterk gestegen importprijzen nam de invoer van kleding flink toe. Een licht dalend arbeidsvolume in combinatie met een gematigde loonontwikkeling zorgden voor een geringe toename van de loonsom. Hierdoor kwam de stijging van het bruto exploitatiesaldo wel in de dubbele cijfers.

Papierindustrie: oud papier goedkoper

Dankzij de gunstige ontwikkeling van de export steeg het productievolume van de *papierindustrie* in 1997 met 10%. Omdat de producenten genoeg moesten nemen met een dalende afzetprijs (-2%) bij een gemiddeld hogere verbruiksprijs (+1%) steeg de toegevoegde waarde in lopende prijzen met slechts 2%. Deze ruilvoetverslechtering en de stijging van de loonsom resulteerden in een bescheiden toename (+1%) van het exploitatie-overschot.

Na een aantal jaren van zeer sterke prijsfluctuaties heerste er in 1997 een betrekkelijke rust op dit front. De belangrijkste grondstoffen voor de papierindustrie zijn pulp en oud papier. Pulp werd 6% duurder door de appreciatie van de dollar

(+15%), maar daarentegen werd oud papier 10% goedkoper. De dalende prijs van oud papier is een gevolg van het overschot van oud papier op de wereldmarkt. De inzameling van oud papier bij Europese huishoudens is in een paar jaar tijd gestegen van 40% naar 50% van het gebruikte papier. Het hoogste percentage wordt bereikt in Duitsland (70%), onder invloed van een sterk gesubsidieerd inzamelingssysteem. Nederland haalt al enige jaren een percentage van 65%. Het fors gestegen aanbod van oud papier kan slechts tegen lage prijzen worden afgezet. Oud papier wordt vooral gebruikt voor de fabricage van verpakkingspapier en -karton en voor krantenpapier.

Papierindustrie, uitgeverijen en drukkerijen

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*
	<i>mutaties in %</i>		<i>niveau</i>	
2,3%				
Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	2,5	4,5	4,5	14,2 mld gld
24,3%				
Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	1,0	1,6	3,6	
Arbeidsvolume	-1,4	1,8	0,9	113000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	3,3	7,4	5,8	6,0 mld gld

Het productievolume van de *papier- en kartonwarenindustrie* steeg met 4%. Dankzij de gunstige ontwikkeling van de export steeg het afzetvolume van sanitaire en huishoudelijke papierwaren in 1997 aanzienlijk (8%). De afzet van overige papier- en kartonwaren (grotendeels verpakkingsmiddelen) steeg met 3%. De afzetprijs van papier- en kartonwaren stond ook in 1997 onder druk (-1%). Aangezien de stijging van de loonsom lager was dan die van de toegevoegde waarde (+3%) steeg het exploitatie-overschot met 5%.

Grafische industrie en uitgeverijen: meer advertenties

De voorspoedige ontwikkeling van de *uitgeverijen, drukkerijen en reproductie van opgenomen media* in de afgelopen jaren zette zich in 1997 voort. In 1997 steeg het productievolume wederom met 3%. De prijs van de afzet steeg licht (+1%), terwijl de verbruiksprijs licht daalde (-0,5%), als gevolg van de goedkopere inkoop van papier en drukwerk. Mede dankzij deze ruilvoetverbetering steeg de nominale toegevoegde waarde met 5%. Het exploitatie-overschot nam met 7% toe.

Sinds 1994 is er sprake van een stijging van het advertentievolume in kranten, tijdschriften en huis-aan-huisbladen. Ook in 1997 zette deze krachtig door (+5%). Vooral de rubriek personeelsadvertenties nam flink in omvang toe. Volgens het jaarverslag van de Nederlandse dagbladpers was het vacaturevolume in de dagbladen vorig jaar bijna twee keer zo groot als in 1994. Deze spectaculaire groei hangt uiteraard samen met de voorspoedige ontwikkeling van de Nederlandse economie. Het productievolume van boeken, abonnementen, drukwerk en bespeelde CD's vertoonde in 1997 een lichte groei.

Exportgroei aan de basis van goed jaar in de metaal

In 1997 groeide de toegevoegde waarde van de totale metaalnijverheid met 5,5% in volume. Vooral door een sterke exportgroei steeg de totale metaalproductie met 6%. De prijzen van productie en verbruik stegen beide met 2%. Het exploitatieoverschot nam met ruim 11% toe. Kostenbesparingen en een matige stijging van de loonkosten zijn mede bepalend voor deze krachtige groei. Tegelijkertijd steeg het arbeidsvolume met 5000 arbeidsjaren. De bedrijfsgroepen met de hoogste volumegroei van de toegevoegde waarde zijn, net als in 1996, de machinebouw, de elektrotechniek en de transportmiddelenindustrie. De grootste banengroei werd geboekt bij de metaalproductenindustrie.

Metaalnijverheid

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
6,3%	mutaties in %		niveau		
56,8%	Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	1,2	5,1	6,7	39,7 mld gld
	Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	1,0	4,1	5,5	
	Arbeidsvolume	-2,6	0,3	1,8	347000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	1,2	11,3	11,5	13,5 mld gld

De *basismetale* (ijzer- en staalindustrie en non-ferro-industrie) herstelde zich van een tegenvallend resultaat in 1996. Door het aantrekkende economische klimaat en een hogere koers van de dollar en het pond sterling groeide de productie in volume met ruim 7%. Vooral de grote vraag naar staal- en aluminiumproducten van Europese bedrijven in de transportmiddelenindustrie en de bouwnijverheid zorgde voor een uitvoergroei. De productie van kwalitatief hoogwaardige staal- en aluminiumproducten zorgde ervoor dat de crisis in Azië tot nu toe geen invloed op de prijzen van deze producten had. Door besparingen bij het verbruik van grond- en hulpstoffen steeg de toegevoegde waarde in volume met 6%.

De *metaalproductenindustrie* profiteerde eveneens van de aantrekkende economie. De productie steeg in volume met 4% en in waarde met 6%. Ruim de helft van de binnenlandse productie wordt geëxporteerd. De uitvoerwaarde van metaalproducten groeide zelfs met ruim 13%.

De *machinebouw* bleef het goed doen. De binnenlandse en buitenlandse afzet van machines en gereedschappen ontwikkelde zich gunstig. Vooral de beschikbaarheid van meer geavanceerde technologieën vormde aanleiding voor bedrijven in nieuwe machines te investeren. Daarentegen bleef de afzet van gereedschappen enigszins achter. Dit hangt samen met de toegenomen duurzaamheid en kwaliteit en de geringere technologische ontwikkeling van deze producten. Van de totale binnenlandse productie van machines werd in 1997 ruim 60% geëxporteerd,

vooral naar Duitsland. Al met al bedroeg de volumegroei van de toegevoegde waarde 4%.

Binnen de *elektrotechnische industrie* wisten alle bedrijfspgroepen net als in voorgaande jaren flinke groeicijfers te realiseren. De grootste toename deed zich in 1997 voor bij de computers en bij de audio-, video- en telecommunicatie-apparatuur. De investeringen in en de consumptieve bestedingen van deze goederen namen fors toe. Technologische ontwikkelingen volgen elkaar in een rap tempo op, waardoor de economische levensduur van elektrotechnische apparatuur steeds korter wordt.

Evenals in 1996 was de automobielinindustrie de grote motor binnen de *transportmiddelenindustrie*. Het totale productievolume steeg met 14%. De productiewaarde van auto's in Nederland nam zelfs met 36% toe. De in 1996 in gebruik genomen productielijn alsmede de invoering van een drieploegendienst bij Nedcar zorgde ervoor dat het geproduceerde aantal automobielen in 1997 steeg tot 197000 stuks, dat is een verdubbeling ten opzichte van 1995. De auto's zijn voornamelijk bestemd voor de export. Ook de productie van bedrijfsauto's profiteerde van de aantrekkelijke economie, met een volumestijging van 7%. De toegevoegde waarde van de automobielinindustrie groeide in volume met ruim 12%.

De ontwikkelingen in de scheepsbouw wijken duidelijk af van het algemene beeld in de metaal. De productiewaarde steeg met maar 2%. Het bleven vooral moeilijke tijden voor de bouwers van zeeschepen en voor de scheepsreparatiebedrijven. Zonder overheidsbijdrage is het in deze branche moeilijk concurreren met Aziatische landen. De crisis aldaar zorgde ervoor dat de prijzen voor zeeschepen laag bleven. De huidige Europese richtlijnen voor scheepsbouwsubsidies beperkten de mogelijkheden voor overheidssteun.

Beter ging het met de bouwers van bedrijfsvaartuigen en binnenvaartschepen. De bouwers van bedrijfsvaartuigen bezitten een vooraanstaande positie in de wereld, met een marktaandeel van 15%, terwijl de werven voor binnenvaartschepen toonaangevend zijn in Europa.

In de vliegtuigbouw rolde in 1997 het laatste Fokkervliegtuig de fabricagehal uit. Het is tot op heden niet gelukt om deze industrie in Nederland nieuw leven in te blazen. Een deel van de erfenis werd door andere ondernemingen overgenomen. Dit betrof met name de componenten- en onderhoudsdivisie van Fokker.

Meubelindustrie, hout- en bouwmaterialenindustrie en overige industrie

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
1,5%	<i>mutaties in %</i>		<i>niveau</i>		
26,8%	Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	2,8	3,2	4,7	9,5 mld gld
	Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	-0,4	1,9	4,2	
	Arbeidsvolume	0,2	-1,1	1,1	94 000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	1,3	5,8	7,7	3,4 mld gld

Goed jaar voor meubelindustrie door gestegen vraag naar duurzame consumptiegoederen

Voor de *meubelindustrie* verliep 1997 nog beter dan 1996. De volumegroei van de toegevoegde waarde versnelde naar 6,8%. De toename van de productie werd vooral afgezet op de binnenlandse markt; de export bleef achter. Zowel de woonmeubelindustrie als de interieurbouw draaiden goed, want de productiewaarde nam gemiddeld met ruim 8% toe. De productie- en verbruiksprijzen stegen licht, al had ook de meubelindustrie deels te kampen met de sterk gestegen prijs van leer. Na een daling in voorgaande jaren nam het arbeidsvolume in 1997 met circa 3% toe. De groei van de toegevoegde waarde overtrof die van de loonsom. Daardoor nam het bruto exploitatiesaldo behoorlijk toe. De stijging was echter minder spectaculair dan de circa 30% groei in 1996.

Het productieniveau van de *hout- en bouwmaterialenindustrie* wordt in sterke mate bepaald door de ontwikkelingen in de Nederlandse bouwnijverheid. Ook is de ontwikkeling in de woningbouw in het westen van Duitsland van invloed. Een gunstige ontwikkeling in dit opzicht waren de toenemende renovatie-activiteiten. Minder gunstig waren de vertragingen aangaande de VINEX-locaties en de verminderde bouwconjunctuur in Duitsland. In de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex) werden bepaalde gebieden aangewezen voor woningbouw in de periode 1995-2005, maar in feite zijn in deze regio's steeds moeilijker geschikte plekken te vinden om ook daadwerkelijk huizen te bouwen.

Daarnaast werden de ontwikkelingen bij de hout- en de bouwmaterialenindustrie beïnvloed door overheidsmaatregelen ter stimulering van milieuvriendelijker bouwen. Dit komt onder meer tot uitdrukking in de doelstelling '20% meer hout in de bouw'. Ook door milieuvriendelijke innovaties in het productieproces, waarbij onderhoudskosten verder worden gereduceerd, wint hout langzaam terrein op concurrerende materialen als aluminium en kunststof. De gevolgen hiervan waren overigens in 1997 nog nauwelijks zichtbaar.

Verder werd de groei van de houtindustrie gestimuleerd door woontrends (interieur en exterieur) waarbij hout een belangrijkere rol is gaan spelen.

Het productievolume in de totale bouwmaterialenindustrie nam in 1997 met ruim 3% toe, terwijl het verbruik ruim 4% steeg. De volumegroei van de toegevoegde waarde lag daardoor net iets onder de 3%.

De groei van de *overige industrie* vlakke in 1997 af: de volumestijging van de productie halveerde, maar bedroeg nog steeds 4%. De binnenlandse vraag naar onder andere sportartikelen, sieraden, speelgoed, borstelwaren en gerecyclede grondstoffen steeg minder dan de export. De prijzen van zowel de productie als het verbruik waren gemiddeld ongeveer 2% hoger dan in 1996. De reële toegevoegde waarde steeg met 4%. Aangezien de toename van het arbeidsvolume hierbij achterbleef, liep de groei van het exploitatiesaldo in 1997 verder op.

Bouwnijverheid: gunstig (economisch) klimaat

De bouwnijverheid profiteerde in 1997 ten volle van de gunstige ontwikkeling van de Nederlandse economie. De productiewaarde (inclusief interne leveringen) steeg met maar liefst 8% en kwam hierdoor voor het eerst boven de 100 miljard gulden. De volumegroei van de toegevoegde waarde (5%) overtrof die van de totale economie. Dit heeft zich na het topjaar 1988 niet meer voorgedaan. Naast de gunstige conjunctuur was ook het weer van invloed. Het jaar 1997 kende een zachte winter en 1996 juist een strenge.

Bouwnijverheid

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
	mutaties in %			niveau	
5,6%					
Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	2,6	4,3	7,1	35,4 mld gld	
Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	-1,3	-0,5	4,6		
Arbeidsvolume	0,1	2,7	2,9	426 000 arbeidsjaren	
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	2,7	7,9	14,6	10,6 mld gld

Door de forse toename van de toegevoegde waarde, in combinatie met een bescheiden loonsomontwikkeling, was de ontwikkeling van het exploitatie-saldo bijzonder gunstig (+15%). De relatief lage arbeidskostenontwikkeling werd veroorzaakt door een geringe groei van het arbeidvolume in verhouding tot de productiegroei. Evenals in 1996 was een andere belangrijke oorzaak voor de groei van het exploitatie-saldo de forse toename van het werk door zelfstandigen: een stijging van ongeveer 6% in arbeidsjaren. Zoals bekend ontvangen zelfstandigen geen loon; hun arbeidsbeloning is inbegrepen in hun exploitatie-overschot. Naast het gunstige economisch klimaat was de stijging van het aantal zelfstandigen te danken aan een versoepeling van de eisen wat betreft vakdiploma's. Hierdoor werd het voor potentiële ondernemers gemakkelijker om voor zichzelf te beginnen. Het aandeel van het exploitatie-overschot in de toegevoegde waarde steeg in 1997 van 28% naar 30%.

Het aantal arbeidsjaren van werknemers en zelfstandigen tezamen groeide met 12 000 tot 426 000.

Het productievolume in de *burgerlijke en utiliteitsbouw* steeg met 5%. De nieuwbouw van woningen groeide met ongeveer 7%. Vooral de bouw van dure koopwoningen verliep voorspoedig, als gevolg van onder meer de gunstige hypotheekrente en de waardestijging van bestaande woningen. Door de gunstige economische ontwikkeling groeide de conjunctuurgevoelige nieuwbouw van bedrijfspanden ruim 9%. De stijging deed zich vooral voor bij bedrijfsgebouwen voor de industrie en bij kantoorgebouwen voor de verhuur. Bovendien werd in de loop van 1997 het productieverlies als gevolg van de strenge winter van 1996 ingehaald. Het aantal uren vorst- en neerslagverlet per werknemer daalde met 40% tot 94. Het aantal vakantie-, feest-, snipper- en roostervrije uren per werknemer daalde ook nog eens met 21. Uiteindelijk steeg het totaal aantal productieve uren per werknemer met bijna 5%.

Ook in de *grond-, weg- en waterbouw* (GWW) was de volumestijging van de toegevoegde waarde (7%) fors. De productie van nieuwbouw en groot onderhoud in opdracht van de overheid daalde met ongeveer 3% na een forse groei in 1996. Daarentegen steeg de GWW-productie in opdracht van bedrijven met 17%. Deze gunstige ontwikkeling werd vooral veroorzaakt door investeringen in grote spoorlijnprojecten. In 1997 werd begonnen met de bouw van de Havenspoorlijn, die deel uitmaakt van het Betuwelijn-tracé.

Bedrijven in de *overige bouwnijverheid* voeren vaak werk uit als onderaannemer. Als hoofdaannemer zijn ze voornamelijk actief op de markt voor onderhoud. Onder deze bedrijfstak vallen bouwinstallatiebedrijven (met een aandeel van 70%) en schilders-, stukadoors- en andere afwerkbedrijven (met een aandeel van 30%). De volumestijging van hun productie en toegevoegde waarde was respectievelijk 7% en 4%. Het woningonderhoud groeide mede onder invloed van het overheidsbeleid gericht op de stadsvernieuwing. De voorspoedige groei van het gebouwenonderhoud werd gedragen door de nog steeds toenemende gebouwenvoorraad en door de economische groei.

3.4 Productie van de bouwnijverheid en bouwinstallatiebedrijven

	1990/1995	1996*	1997*	1997*
	volumemutaties in %			mld gld
Woningen	-0,4	1,6	6,2	26,4
nieuwbouw	0,3	1,5	7,1	18,1
groot onderhoud	-1,6	2,0	4,3	8,3
Gebouwen	-2,3	0,8	7,4	16,8
nieuwbouw	-3,1	-1,3	9,2	12,4
groot onderhoud	0,6	6,4	2,4	4,4
Grond-, weg- en waterbouw (GWW)	1,7	9,3	5,9	12,6
w.v. in opdracht van:				
rijk	2,5	15,9	-0,5	1,6
lagere overheden	0,4	12,4	-3,3	4,9
bedrijven	3,3	4,7	16,8	6,1
Klein onderhoud en overige productie	1,9	2,8	2,4	21,3
Interne leveringen (onderaanneming)	0,7	5,6	7,9	24,2
Saldo uitvoer diensten	10,4	13,4	11,8	3,5
Productie totaal	0,3	3,9	6,1	104,8

Bron: CBS, detailgegevens Nationale rekeningen.

Vooraf non-food branches detailhandel profiteren van consumptiegroei

In 1997 behaalde de *detailhandel* de grootste omzetstijging (4,4%) sinds 1991. Bij een gemiddelde prijsstijging van 0,7% kwam de volumestijging uit op 3,6%. De volumeontwikkeling van de detailhandelsomzet lag hoger dan die van de gezinsconsumptie (3,0%). Dit wordt veroorzaakt door de achterblijvende volumeontwikkeling van de uitgaven die niet via de handel worden gedaan, zoals onder andere gezondheidszorg (+1,8%) en energie (-5,4%).

Vooraf voor de non-food branches in de detailhandel was 1997 een goed jaar. Deze conjunctuurgevoelige branches zagen hun omzet met 5,6% toenemen. Tezamen met een geringe prijsdaling leidde dit tot een volumestijging van 5,7%. Met name in winkels voor doe-het-zelf artikelen (9,4%) is fors meer omgezet. Ook de meubelwinkels (4,1%) en de consumentenelectronicabranche (6,9%) deden goede zaken.

Bij de voedings- en genotmiddelenbranche steeg de geldomzet met ruim 3%. Als gevolg van een prijsstijging van 2% resulteerde hier een volumetoename van 1%. De stijging van de omzet kwam voornamelijk voor rekening van de supermarkten (3,9%). De speciaalzaken, zoals bakkers, slaggers en groentezaken zagen hun omzet met slechts 0,7% toenemen. Gezien de prijsstijging hebben de speciaalzaken ook in 1997 een daling van hun omzetvolume moeten incasseren.

Handel en reparatie

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
13,1%	<i>mutaties in %</i>		<i>niveau</i>		
8,1%	Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	3,0	4,1	2,3	82,1 mld gld
	Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	1,7	3,6	4,8	
	Arbeidsvolume	1,5	2,2	2,0	1 013 000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	1,0	4,1	-0,8	33,1 mld gld

In 1997 behaalden de *benzineservicestations* een omzetstijging van 8,2 %. Als gevolg van de accijnsverhoging op brandstoffen per 1 juli was de prijsstijging fors (5,6%), zodat de volumestijging beperkt bleef tot 2,6%. De omzetstijging is mede geremd door het tanken over de grens. Daar stond tegenover dat de omzet van de pompshops nog steeds voorspoedig groeide. Deze is inmiddels goed voor circa 15% van de handelsomzet van tankstations. Met name frisdranken, zoetwaren en snacks worden belangrijker. Rookartikelen zorgen echter nog steeds voor de hoogste omzet in niet-autogebonden artikelen.

Sinds pompshops is toegestaan om 7 dagen per week en 24 uur per dag een compleet assortiment te voeren (uitgezonderd alcoholische dranken), wordt het shopconcept verder uitgebreid, in een eendrachtige samenwerking tussen oliemaatschappijen en supermarkten. De oliemaatschappij zorgt voor de locaties en de exploitatie, het supermarktconcern voor het winkelconcept, het assortiment en de bevoorrading. De enige beperking die de pompshop kent is de fifty-fifty-regel: de shopomzet mag de brandstofomzet niet overtreffen.

De productiewaarde van de *autohandel-* en *reparatiebedrijven* was 5,3% hoger dan in 1996. Bij de personenauto's werden de teleurstellende verkopen aan huishoudens (-0,7%) volledig goed gemaakt door de sterk gestegen aankopen van bedrijven (+13,3%). In totaal werden 478 000 nieuwe personenauto's in 1997 verkocht. Door de grote concurrentie stonden de prijzen onder druk, waardoor de bruto winstmarge een veer moest laten. Naast kortingen op de officiële catalogusprijzen, werden ook indirecte kortingen verleend door gratis of tegen geringe vergoeding accessoires aan te bieden. Ook hoge inruilprijzen verkrapten de winstmarges.

De omzet van de *groothandel* nam in 1997 met circa 4% toe. De groothandel neemt een belangrijke plaats in bij de distributie van goederen in Nederland. Van de totale goederenstroom in Nederland gaat bijna 40% via de groothandel.

De groothandel levert ruim 36% van haar omzet aan buitenlandse afnemers, in de vorm van export uit Nederland (31%), of als handelsmarge op wederuitgevoerde invoerproducten (5%). Doorlevering aan de detailhandel is goed voor ruim een kwart van de omzet. De afzet van grond- en hulpstoffen aan de nijverheid neemt 13% voor zijn rekening. De overige afzet gaat naar de horeca, particulieren en instellingen.

Horeca haakt in op hoogconjunctuur

Horeca

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*
	mutaties in %			niveau
2,1%				
Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	6,0	3,7	7,8	13,4 mld gld
14,7%				
Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	2,5	0,4	5,4	
Arbeidsvolume	2,9	0,0	2,0	152.000 arbeidsjaren
Uitvoerquote				
Exploitatie-overschot (bruto)	4,8	4,5	9,8	7,4 mld gld

Zoals vaker in een periode van hoogconjunctuur, draaide de horeca in 1997 buitengewoon goed, met een volumestijging van de productie van 5,4%. Het meest in het oog springend is dat ook de afzet van café's en cafetaria's weer aanzienlijk steeg. Met name de cafetaria's leden in 1996 onder de verruimde winkelopenings-tijden. Kant-en-klaar maaltijden zijn immers een alternatief voor de afhaalchinese en de snackbar. Daarnaast had ook de gemeentelijke regelgeving voor de beperking van het aantal kansspelautomaten in cafetaria's een negatief effect op de omzet in 1996.

Ruim 20% van de afzet van de horeca gaat naar bedrijven. Het gaat hierbij met name om overnachtingen in hotels, congressen, zakendiners en uiteraard de catering. Bij de drankverstrekking heeft de gezinsconsumptie een afzetaandeel van 90%. Dit aandeel bedraagt bij het logies op campings en in vakantiehuisjes bijna 100%. Tot de consumptie wordt overigens ook de afzet aan buitenlandse toeristen en zakenlieden gerekend. Deze nemen ruim 14% van de afzet van de horeca voor hun rekening. Bij de hotels ligt dit aandeel op bijna 25%.

Opkomst mobiele telefonie stimuleert vervoer en communicatie

De toegevoegde waarde van de vervoersbedrijven nam in volume met 2,3% toe. Deze vrij lage groei ging gepaard met prijsstijgingen, zowel van de productie als van het verbruik. In waarden gemeten nam de productie met 10% en het verbruik met 12% toe, maar in volume gemeten met respectievelijk 5% en 9%. De productie is dus meer door prijsstijgingen getroffen dan het verbruik, vooral omdat de vervoersinkomsten veel dollargevoeliger zijn dan de kosten. De appreciatie van de dollar ten opzichte van de gulden (+15%) was daarom voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de vrij lage volumegroei van de toegevoegde waarde. In 1997 draaiden de post- en telecommunicatiebedrijven uitstekend, met een volumegroei van maar liefst 9,7%. De groei kwam vooral door de explosieve toename van het mobiele telefoonverkeer. De voortgaande deregulering en liberalisering van de markt (afschaffen van monopolies) leidde echter wel tot lagere prijzen, waardoor de omzet veel minder snel groeide dan het volume (het aantal belminuten). Deze

tendens zal zich vermoedelijk voortzetten. De lage penetratiegraad en het hoge prijsniveau van het mobiele telefoonverkeer in ons land, in vergelijking met het Europese gemiddelde, geven aanleiding een voortgaande volumegroei bij dalende tarieven te verwachten.

Vervoers- en communicatiebedrijven

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
	mutaties in %			niveau	
8,2%					
34,5%	Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	5,1	3,5	8,2	51,4 mld gld
	Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	4,0	2,4	4,7	
	Arbeidsvolume	0,5	1,9	1,4	371 000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	6,5	3,5	12,6	23,2 mld gld

Onroerend goed: meer eigenaar-bewoners, minder huurders

Verhuur van en handel in onroerend goed

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
	mutaties in %			niveau	
11,4%					
0,1%	Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	6,3	7,3	7,0	71,7 mld gld
	Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	2,9	3,0	2,9	
	Arbeidsvolume	3,1	7,1	8,9	49 000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	6,3	7,3	6,7	67,9 mld gld

In 1997 zijn ruim 92 000 nieuwe woningen opgeleverd; dat is ruim 3 000 meer dan in 1996. In alle provincies, met uitzondering van Utrecht en Zuid-Holland, is het aantal opgeleverde woningen gestegen. Er treedt een steeds verdergaande verschuiving op in de richting van eigen woningen. In 1996 was 65% van de nieuwbouw voor eigenaar-bewoners bestemd en in 1997 was dit aandeel 72%.

In de verhuur van en handel in onroerend goed bedroeg de volumegroei van de toegevoegde waarde bijna 3%, evenveel als in 1996. Deze toename lijkt daarmee structureel op een wat lager niveau te liggen dan in het begin van de jaren negentig.

Eind 1997 heeft het Rijk met beleggers en particuliere verhuurders overeenstemming bereikt over de afkoop van de exploitatiesubsidies die over een deel van hun woningen worden verstrekt. Het gaat hierbij om circa 68 000 woningen. Deze operatie zal een negatief effect hebben op de toegevoegde waarde van de bedrijfstak *verhuur van onroerend goed*.

De structurele leegstand van woningen van woningbouwcorporaties is in 1997 met 10% toegenomen. Ook institutionele beleggers en particuliere verhuurders

kampen met een steeds grotere leegstand. De vrees bestaat dat de leegstand in de komende jaren verder zal toenemen. Met het oog daarop zullen de corporaties de verkoop van hun duurdere huurwoningen voortzetten, onder meer aan de zittende bewoners. De verwachting is dat tot het jaar 2000 jaarlijks 17000 huurwoningen zullen worden verkocht.

Bij de *makelaars* was de groei van het productievolume wat minder uitbundig dan in 1996. De prijsontwikkeling van de makelaarsdiensten blijft met 6% achter bij de stijging van de huizenprijzen (10%). De oorzaak hiervan is dat de prijsconcurrentie op deze markt toeneemt nadat de vaste tarieven enige jaren geleden zijn losgelaten. Bovendien wordt de omzet van de makelaars mede bepaald door andere activiteiten zoals taxaties, beheer van onroerend goed en hypotheekbemiddeling.

Beurshausse beïnvloedt resultaten financiële dienstverlening

Financiële dienstverlening

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*
	mutaties in %			niveau
5,4%				
Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	6,7	-0,3	6,5	34,0 mld gld
4,5%				
Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	-0,5	3,8	7,7	
Arbeidsvolume	9,8	1,6	4,7	199 000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	9,4	-6,4	6,0	15,9 mld gld

De productiewaarde van het *bankwezen* steeg in 1997 met 11,4%. Deze stijging was opgebouwd uit een toename van de rentemarge met 8,2% en een toename van de provisie-opbrengsten met 22,1%. Net als in 1996 zijn vooral de provisies uit het effectenbedrijf explosief gegroeid. Tegelijkertijd namen de kosten sterk toe, in verband met de introductie van de euro en het millenniumprobleem.

Al met al was de volumestijging van de toegevoegde waarde 5,4%. Het arbeidsvolume nam toe met 4,5%, mede door een doorwerking van de invoering van de 36-urige werkweek in 1996.

De nominale toegevoegde waarde van het *verzekeringswezen* daalde. Een forse prijsdaling zorgde echter voor een positief resultaat in volume. Evenals in 1995 en 1996 werd dit grotendeels veroorzaakt door de berekeningswijze van de productiewaarde bij de levensverzekeringsmaatschappijen (zie paragraaf 4.1).

Bij het schadeverzekeringsbedrijf namen de totale premies met 4,3% toe, maar de uitkeringen met 6,1%. Hierdoor nam het resultaat af. Deze ontwikkeling deed zich voor bij alle afzonderlijke branches, met uitzondering van de motorrijtuigenverzekering. De activiteit assurantiebemiddeling kende een positief resultaat.

Zakelijke dienstverlening: meer marktwerking en onderlinge concurrentie

Zakelijke dienstverlening

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*
	mutaties in %			niveau
11,4%				
Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	7,7	10,9	11,0	71,6 mld gld
11,2%				
Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	5,0	8,0	8,8	
Arbeidsvolume	5,1	10,4	7,9	791.000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	8,8	10,3	10,4	25,8 mld gld
Exploitatie-overschot (bruto)				

Koplopers in de zakelijke dienstverlening zijn de *computerservicebureaus*, met een volumestijging van de toegevoegde waarde van maar liefst 23%. Na een kleine inzinking in 1994 vertonen deze bureaus de afgelopen jaren een uitbundige groei. De toenemende aandacht voor het millenniumprobleem en de invoering van de euro doen de vraag naar automatiseringsdiensten sterk groeien.

De forse groei in de *uitzendbranche* in de afgelopen jaren heeft zich in 1997 voortgezet. De toegevoegde waarde vertoonde een volumegroei van 16%. Uitzendkrachten hebben in 1997 meer dan 350 miljoen uren gewerkt, wat overeenkomt met bijna 170 duizend full-time banen oftewel 3,4% van het totale arbeidsvolume van werknemers. De uitzendbedrijven profiteren zowel van de gunstige economische ontwikkeling als van de toegenomen flexibilisering van de arbeid.

Bij de *juridische en economische adviesbureaus* staan de prijzen behoorlijk onder druk. Toch groeide het volume van de toegevoegde waarde met 7,7%. Via lagere prijzen zullen accountants, belastingadviseurs en administratiekantoren steeds vaker trachten in te breken in de doorgaans hechte relatie tussen klant en dienstverlener. De prijsconcurrentie zal vooral plaats vinden in de standaard dienstverlening.

Per 1 januari is het bestaande declaratiestelsel bij de advocatuur vervangen door een vrije prijswijzer. De nieuwe declaratiemethoden sluiten meer aan bij wat gebruikelijk is in de zakelijke dienstverlening, waardoor de advocaat zijn declaratie ten dele af mag laten hangen van het eindresultaat. Volledige 'no cure, no pay' afspraken zijn echter niet toegestaan. Daarnaast kunnen vanaf mei 1997 ook juristen die in dienst zijn bij bedrijven en instellingen tot de advocatuur toetreden en op rechtszittingen pleiten.

De grote activiteit op de markt voor koopwoningen en de oplopende prijzen zijn gunstig voor makelaars, die als bemiddelaar op deze markt optreden, voor notarissen, die de koopaktes passeren, en voor de overheid, die overdrachtsbelasting incasseert.

Rond twee derde van de omzet van notarissen komt voort uit onroerend goedtransacties en die bepalen dus in hoge mate de omzetontwikkeling. Ondanks het ontbreken van 'echte' concurrentie binnen het notariaat, bleef de omzetstijging in 1997 achter bij de ontwikkelingen op de woningmarkt. Enerzijds is dat het gevolg van de andere activiteiten zoals de familiepraktijk en de transacties in bedrijfsgebouwen. Anderzijds is dit toe te schrijven aan de tariefswijzigingen in de afgelopen jaren.

Volgens de Koninklijke Notariële Broederschap was er in het verleden sprake van 'kruissubsidiëring' bij de gehanteerde tarieven: de winstgevende onroerend-goedpraktijk zou nodig zijn om de verliezen op de familiepraktijk, zoals het opstellen van testamenten en huwelijkse voorwaarden, te compenseren. Eind 1991 vond een herschikking van de tarieven plaats; de onroerend-goedtarieven gingen gemiddeld met 10% omlaag en die voor familiezaken met 40 à 50% omhoog. Het gevolg was dat de omzet van notarissen in 1992 nauwelijks steeg, terwijl die van makelaars met ongeveer 10% toenam.

In 1994 is een onderzoek gepubliceerd van het accountantskantoor KPMG, samen met het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven, waaruit bleek dat de familiepraktijk niet verliesgevend was en dat de onroerend-goedpraktijk torenhoge winsten opleverde. Op grond hiervan besloot het kabinet dat het notarieel prijskartel moest worden opgeheven. Als reactie hierop zijn toen de tarieven van de notarissen met gemiddeld 18% verlaagd. In 1995 lag de omzetstijging van de notarissen derhalve weer ver onder die van de makelaars.

Om te voorkomen dat volledige marktwerking wordt opgelegd door de overheid hebben de notarissen daarna hun tarieven nog tweemaal verlaagd: in februari 1996 met gemiddeld 6,4% en in december 1997 nog eens met 14%.

Na een jarenlange forse groei, kenden de *autoleasebedrijven* in 1997 voor het eerst een volumetoename van minder dan 10%. Naar het zich laat aanzien raakt de markt langzamerhand verzadigd en neemt de concurrentie toe. Zo zijn de prijzen in deze branche voor het eerst gedaald.

Bij de *architecten- en ingenieursbureaus* bleef de volumetoename in 1997 tot 2,2% beperkt. De architecten ontvingen in dat jaar wel voor een recordbedrag van bijna 25 miljard gulden aan nieuwe opdrachten. Dit is 22% meer dan in 1996. De stijging bestaat vooral uit opdrachten voor de bouw van bedrijfsgebouwen, waarvoor circa 3 miljard meer aan opdrachten is verstrekt. Van deze stijging bestaat 600 miljoen uit scholen, ziekenhuizen en dergelijke. Verder is de toename van opdrachten voor herstel en verbouw van gebouwen (600 miljoen) opmerkelijk. De waarde van woningbouwopdrachten ten slotte is met 300 miljoen gestegen ten opzichte van 1996.

Omvang overheidsdiensten daalt naar 10% van het BBP

In 1997 steeg het volume van de toegevoegde waarde van de *overheidsdiensten* (algemeen overheidsbestuur en sociale verzekering, defensie en gesubsidieerd onderwijs) met 1,3%. Dit is ruim 2 procentpunt minder dan de rest van de Nederlandse economie. Deze geringe volumestijging en een gematigde salarisontwikkeling zorgden ervoor dat de omvang van het overheidsbestuur ten opzichte van het BBP daalde naar 10%.

In 1977 bedroeg de omvang van de overheidsdiensten nog ruim 14% van het BBP. Het gesubsidieerd onderwijs daalde in twintig jaar van 5,8% naar 4,1%. Het algemeen overheidsbestuur tezamen met de sociale verzekering nam af van 6,6% naar 5,2%, terwijl defensie werd ingekrompen van 1,9% tot 1,0 % van het BBP.

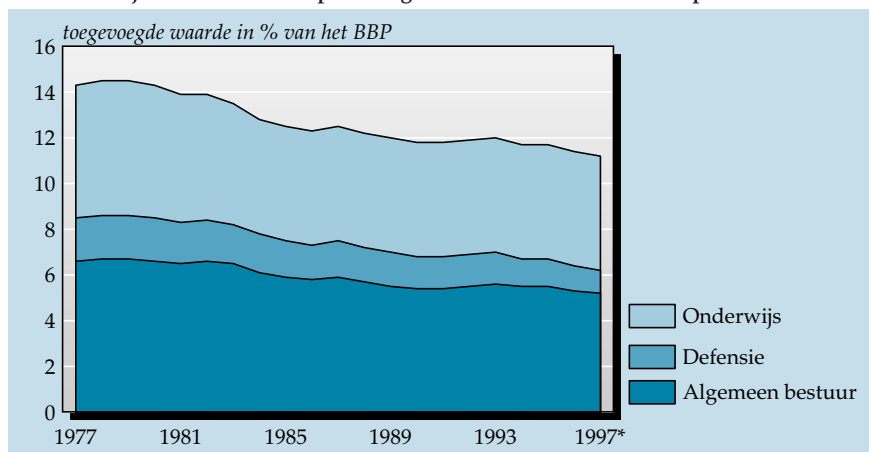
Overheidsbestuur (inclusief defensie en onderwijs)

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
	<i>mutaties in %</i>			<i>niveau</i>	
10,3%					
0,9%	Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	3,9	0,9	3,2	65,0 mld gld
	Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	0,6	0,5	1,3	
	Arbeidsvolume	-0,1	-1,6	0,2	657 000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	4,1	4,0	4,0	5,0 mld gld

De werkgelegenheid gemeten in voltijdbanen bleef in 1997 met 657 000 vrijwel gelijk. Een toename van de werkgelegenheid vond plaats bij politie, justitie en de belastingdienst, terwijl deze afnam bij de sociale verzekeringsinstellingen en defensie. Bij het algemeen overheidsbestuur is in 1997 een verdere arbeidstijdverkorting ingevoerd, van 38 naar 36 uur voor een volledige werkweek. Hier is het aantal uren benodigd voor een voltijdbaan dus gedaald. Omgerekend vanuit het aantal gewerkte uren was er dus sprake van een forse daling van de werkgelegenheid bij de bedrijfstak overheid, met zo'n 15 000 voltijdbanen van 38 uur.

Soortgelijke alternatieve interpretaties zijn ook mogelijk voor de salarisontwikkeling bij het algemeen overheidsbestuur. De CAO-contractloonsstijging van 2,2% voor een voltijdbaan was gematigd in vergelijking met de rest van de Nederlandse economie, maar de stijging van het loon per gewerkt uur was met 7,9% juist zeer hoog. Deze forse uurloonstijging was noodzakelijk om de arbeidstijdverkorting door te voeren met behoud van het oorspronkelijke salarisniveau, gebaseerd op 38-urige werkweek.

3.5 De bedrijfstak overheid als percentage van het bruto binnenlands product

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Gezondheids- en welzijnszorg: achtergebleven bij BBP-toename

De volumegroei van de kosten van *medische dienstverlening en welzijnszorg* lag in 1997 aanmerkelijk boven de 1,3%-beleidsnorm die geldt voor het gehele terrein van de gezondheidszorg. De kostenstijging bleef wel achter bij de groei van het BBP, zowel nominaal als qua volume. Dat beeld is te zien geweest gedurende de gehele kabinetsperiode van Paars I. De maatregelen voor kostenbeheersing en de aantrekkende economische groei hebben er kennelijk toe geleid dat het aandeel van de zorg in het BBP de laatste jaren licht is gedaald. Overigens steeg het arbeidsvolume vrij fors, met 3,4%.

Gezondheids- en welzijnszorg

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*	
	mutaties in %			niveau	
7,4%					
Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	4,9	2,5	3,5	46,6 mld gld	
Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	1,8	0,8	1,0		
Arbeidsvolume	1,6	2,3	3,4	552.000 arbeidsjaren	
Uitvoerquote	Exploitatie-overschot (bruto)	4,3	-0,6	1,7	13,8 mld gld

De meest opvallende ontwikkelingen deden zich in 1997 voor in de extramurale zorg. De kosten van specialistische hulp daalden, als gevolg van de verdere harmonisatie van particuliere en ziekenfondstarieven. De uitgaven voor tandheelkundige hulp stegen fors. Naast tariefsverhogingen speelde hierbij de hernieuwde opname van de volledige gebitsprothese in het ziekenfondspakket een rol. Bovendien had het versmallen van het verzekeringspakket voor tandartshulp kennelijk een uitgavenverhogend neveneffect. Het lijkt erop dat de klant die zelf moet beta-

len de voorkeur geeft aan betere, en dus duurdere, behandelingen. Ook de uitgaven voor huisartsenhulp stegen bovengemiddeld, als gevolg van relatief forse tariefsverhogingen. Bij de thuiszorg tenslotte is een flink bedrag aan extra financiële middelen ingezet om wachtlijsten weg te werken.

Overige dienstverlening: museumjaarkaart een gemengd succes

De toegevoegde waarde van de *milieudienstverlening* kende in 1997 een forse volumegroei, ruim 5%. De *particuliere huishoudens met personeel in loondienst* en de zeer heterogene groep *overige dienstverlening* (bijvoorbeeld werknemersorganisaties, religieuze organisaties, kappers, wasserijen en autorijscholen), groeiden gematigd, met respectievelijk 2,4% en 2,0%. De bedrijfstak *cultuur, sport en recreatie* kende evenwel een stagnerende toegevoegde waarde.

Het museumbezoek is in het afgelopen jaar gestabiliseerd, na een toename met 20% in 1996. Naast grote (tijdelijke) publiekstrekkingen als de Vermeertentoonstelling in het Mauritshuis, die 480 000 bezoekers trok, speelt de toenemende verspreiding van de museumjaarkaart een rol bij het toegenomen museumbezoek van de laatste jaren. Zo bieden zowel de NS als de RABO-bank nu een deel van hun klanten een gratis museumjaarkaart aan.

Hierdoor komen de opbrengsten van de musea wel onder druk. Via de museumjaarkaart wordt namelijk slechts 57% van een volwassenenkaartje vergoed. Een toenemend gebruik ervan leidt dus tot een inkomstendering. Deze achteruitgang is overigens niet in alle gevallen 43% omdat een aantal bezitters van museumjaarkaarten om andere redenen al korting op de entree zouden krijgen (bijvoorbeeld ouderen).

Het toenemende gebruik blijkt uit het aandeel in de inkomsten van musea. Dit aandeel bedroeg in 1990 nog 5% van de totale kaartverkoop en in 1996 was dit toegenomen tot 9%. In dat jaar maakte 12% van de bezoekers gebruik van de museumjaarkaart.

Overige dienstverlening

Aandeel in BBP	1990/'95	1996*	1997*	1997*
	mutaties in %			niveau
3,3%				
Bruto toegevoegde waarde (fk); waarde	5,7	3,4	5,3	20,7 mld gld
Bruto toegevoegde waarde (fk); volume	2,0	-0,4	1,7	
Arbeidsvolume	2,0	0,4	1,5	267000 arbeidsjaren
Uitvoerquote	8,1	2,3	8,1	6,9 mld gld

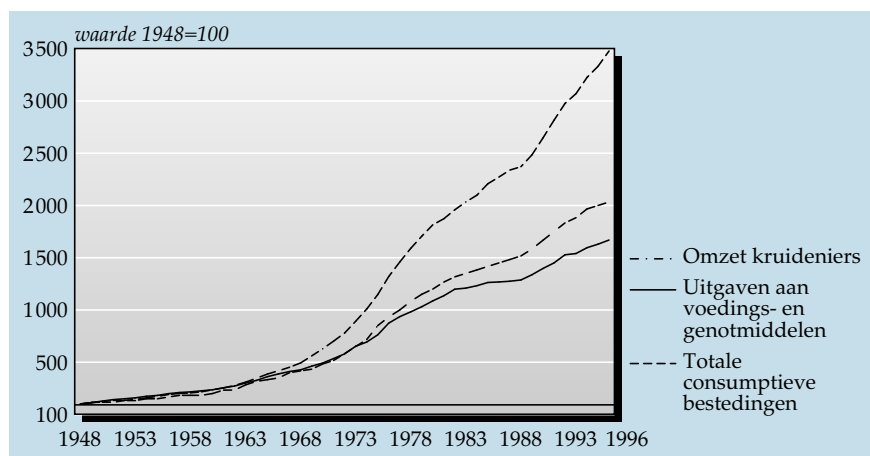
3.3 Het succes van de supermarkten

Met de opening van de eerste kruidenierswinkel met zelfbediening begon vijftig jaar geleden de opmars van de supermarkten in Nederland. Sindsdien zijn de supermarkten succesvoller geweest dan de kleine kruidenier en de levensmiddelenpecialzaken. Productvernieuwing, parallelisatie en prijsconcurrentie waren de belangrijkste wapens van de supermarkten in de strijd om de consumentengulden.

Levensmiddelenmarkt bleef achter bij welvaartsgroei

In de naoorlogse jaren heeft Nederland zich ontwikkeld tot een consumptiemaatschappij. Levensmiddelen zijn echter vooral eerste levensbehoeften, zodat de uitgaven aan voedings- en genotmiddelen beduidend minder snel toenamen dan de totale consumptieve bestedingen. Vooral vanaf de jaren zestig bleef de toename van de uitgaven aan levensmiddelen steeds verder achter bij die van de totale consumptie.

3.6 Vergelijking omzetgroei kruideniersbranche met ontwikkeling uitgaven aan voedings- en genotmiddelen en totale consumptieve bestedingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen en Statline.

Terwijl de marktgroei achterbleef, volgden de kosten, zoals de lonen, wèl de algemene economische ontwikkeling. De levensmiddelenhandel was en bleef daardoor een branche met krappe marges. Toch heeft juist de 'kruideniersmentaliteit' kennelijk succes gehad: de omzetten van de kruideniersbranche - waartoe de supermarkten behoren - zijn sneller gegroeid dan de totale uitgaven aan voedings- en genotmiddelen.

Productvernieuwing en leefgewoonten

De introductie van geheel nieuwe producten is één manier om te zorgen dat consumenten blijven kopen. Vooral onder invloed van vernieuwingen bij de levens-

middelenindustrie en nieuwe leefpatronen bij de consument hebben er aanzienlijke verschuivingen plaatsgevonden in het levensmiddelenpakket.

De uitgaven aan drank vormden in de jaren vijftig en vooral zestig en zeventig de snelst groeiende categorie van het levensmiddelenpakket. Het waren onder andere bier, frisdranken, wijn en sherry die populairder werden. De supermarkten speelden hierbij een belangrijke rol, onder andere door de introductie van betaalbare wijnen. Ijs was eveneens één van de snelst groeiende categorieën van het levensmiddelenpakket. Dit hing voor een deel samen met de snelle inburgering van de ijskast. Eind jaren vijftig had drie procent van de huishoudens een koelkast en in het begin van de jaren zeventig was meer dan negentig procent van de keukens ermee uitgerust.

De uitgaven aan zuivel en brood(producten) groeiden minder dan gemiddeld, hoewel ook hier productvernieuwing plaatsvond. Bij zuivel speelde de opkomst van zuivelvervangers als margarine en plantaardige olie een rol. Brood werd in de jaren vijftig en zestig steeds minder gebruikt als hoofdmaaltijd. In de jaren daarna verdrongen cornflakes, muesli en andere ontbijtproducten brood ook steeds vaker van de ontbijttafel.

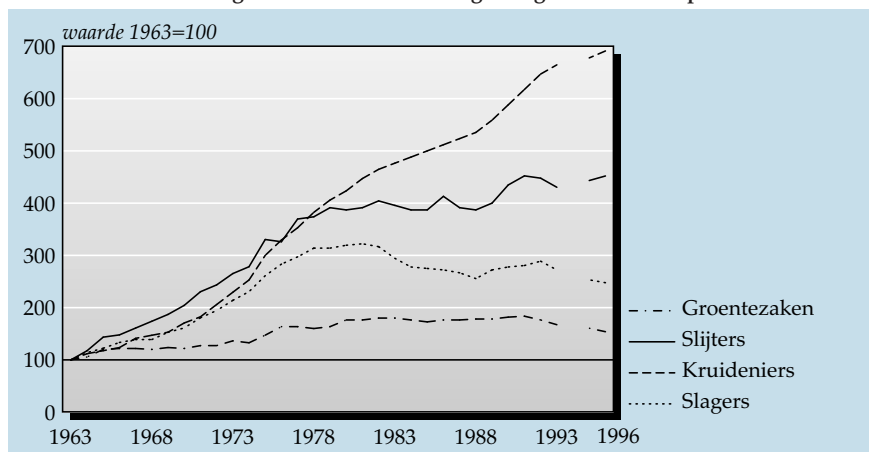
Succesvolle vernieuwingen speelden niet alleen in op veranderingen in leefgewoonten, maar versterkten die ook, zoals bij de opkomst van 'gemaksvoeding'. Tussen 1985 en 1996 namen de uitgaven aan 'soepen, snacks en kant-en-klaarmaaltijden' met meer dan zestig procent toe. Door de groei van het aantal tweeverdieners, hadden veel huishoudens minder tijd om te koken. De introductie van de magnetron kwam dus als geroepen, maar dan moesten er wel voldoende smakelijke kant-en-klaarmaaltijden verkrijgbaar zijn. Het kant-en-klaar-assortiment is de afgelopen jaren dan ook voortdurend uitgebreid, terwijl het aantal huishoudens met een magnetron toenam van één op de twintig in 1988 tot bijna één op de twee nu.

Parallellisatie

Naast de introductie van nieuwe producten binnen bestaande categorieën hebben de kruideniers hun omzet vergroot door hun assortiment uit te breiden met producten die voorheen niet tot 'hun' terrein behoorden (parallellisatie). Dit gebeurde in de eerste plaats door het opnemen van producten uit het assortiment van de levensmiddelenpeciaalzaken, zoals zuivel, vlees, groente en fruit, vis, brood en tabak. Door dit proces van branchevervaging ontwikkelden de zelfbedieningswinkels zich tot echte supermarkten. Deze ontwikkeling ging ten koste van de omzetgroei van de speciaalzaken (zie grafiek 3.7). In de loop van de jaren zeventig begon de omzetgroei van de slijters en de slaggers achter te blijven bij die van de kruideniers. Bij de groentezaken was dit proces al eerder ingezet.

3.7 Omzetontwikkeling detailhandel in voedings- en genotmiddelen per branche

Bron: CBS, Statline.

Naast de 'versgroepen' werden ook de 'non food'-groepen belangrijker in het supermarktassortiment. Traditionele kruideniersartikelen als zeep, gloeilampen en toiletartikelen kregen gezelschap van huishoudelijke artikelen, diervoeding, lectuur, kantoorbenodigdheden, bloemen en planten en geneesmiddelen. In 1995 bestond meer dan elf procent van de supermarktomez (exclusief BTW) uit andere producten dan levensmiddelen. Drogisterij-artikelen, cosmetica en schoonmaken- en onderhoudsartikelen vormden daarvan ongeveer de helft.

Prij concurrentie

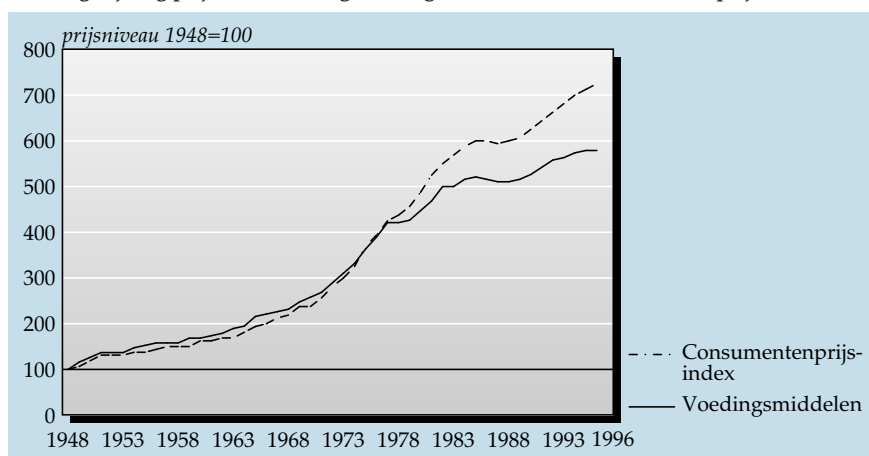
Het voeren van een modern en breed assortiment alléén is echter nog niet voldoende om extra klanten te lokken, want de consument let ook op de prijs. Daarom werd ook in de levensmiddelenhandel het prijswapen ingezet. Vooral na 1977 nam de prij concurrentie toe. Tot en met 1977 steeg het prijsspeil van voedingsmiddelen net zo snel als het algemene prijsspeil en soms zelfs harder (grafiek 3.8). Daarna bleef de prijsstijging van levensmiddelen structureel achter bij de consumentenprijsindex.

Het prijswapen kan op twee manieren worden ingezet: door tijdelijk een aantal artikelen in prijs te verlagen (aanbiedingen) of door permanent alle artikelen zo goedkoop mogelijk aan te bieden (discounting). In de jaren vóór 1977 werd vooral gewerkt met aanbiedingen, in aanvulling op productvernieuwing en assortimentsverbreding. Op die manier wonnen de supermarkten marktaandeel van de kleine kruideniers en speciaalzaken.

Eind jaren zeventig brak echter tussen de supermarkten onderling een hevige concurrentieslag uit. Dit begon met de opkomst van de 'discounters': sober ingerichte winkels, vaak op goedkope lokaties en met een ruime parkeergelegenheid. Deze

winkels voerden hetzelfde assortiment als andere supermarkten, maar hanteerden over de hele linie zeer lage prijzen. Zij mikten op consumenten die in één keer veel boodschappen deden, waardoor hun omzetsnelheid hoog lag en bij kleine marges toch veel toegevoegde waarde werd gecreëerd. De gewone supermarkten werden hierdoor gedwongen om zelf ook hun prijzen te verlagen.

3.8 Vergelijking prijsontwikkeling voedingsmiddelen met consumentenprijsindex

Bron: CBS, Statline.

Vrij snel na de komst van de discounters sloeg de economische crisis toe. De werkloosheid steeg begin jaren tachtig tot grote hoogte en de reële lonen werden eerder verlaagd dan verhoogd. De consumentenbestedingen stonden hierdoor onder grote druk en ook de gewone supermarkten grepen naar 'discount'-methoden om toch nog klanten te lokken. Pas toen omstreeks het midden van de jaren tachtig de economie weer aantrok, verminderde de prijsconcurrentie. De consument ging toen meer letten op service en sfeer; het 'funshoppen' werd belangrijker. Deze trend zette in de jaren negentig versterkt door.

Na een halve eeuw zelfbediening

Na de oprichting van de eerste zelfbedieningszaak vlak na de oorlog heeft de kruideniersbranche zich nu ontwikkeld tot de grootste partij in de totale levensmiddelenhandel. Eigenlijk is dat vreemd. Zelfbediening betekent immers een vermindering van service: de klanten moesten zelf gaan doen wat voorheen de winkelier verzorgde. Maar de klanten hebben dit juist als een voordeel opgevat. Zelfbediening sloot kennelijk goed aan bij het mondiger en individualistischer worden van de consument.

4. Inkomensverdeling en financiering

In 1997 waren de economische ontwikkelingen in Nederland uitermate positief. Het netto nationaal inkomen nam toe met 39 miljard gulden, dat is bijna 3 miljard meer dan de toename van het binnenlands product. Dit kwam omdat per saldo veel meer rente en dividend uit het buitenland werd ontvangen dan in 1996. Het nationaal inkomen is de optelsom van de inkomens verdiend in het productieproces, zoals de beloning van werknemers, winsten, rente en belastingen en subsidies op producten en invoer. Van het nationaal inkomen kwam het merendeel terecht bij huishoudens (77%). Het aandeel van vennootschappen bedroeg 13% en dat van de overheid 10%.

De verdiende inkomens worden vervolgens herverdeeld, vooral door afdrachten van belastingen en premies aan de overheid en ontvangsten van sociale uitkeringen en andere inkomensoverdrachten van de overheid. In 1997 kwam de reële groei van het beschikbaar nationaal inkomen uit op 4,7%. De groei overtrof die van het in eerste instantie verdiende nationale inkomen, mede als gevolg van de EU-bijdrage in 1997 aan de kosten van de bestrijding van de varkenspest. Bijna 40% van de reële groei van het beschikbaar nationaal inkomen kwam terecht bij de overheid. Evenals in 1996, is dat veel meer dan het aandeel van de overheid in het totale beschikbaar inkomen. Als gevolg hiervan steeg het aandeel van de overheid van 14,2% in 1995 naar 16,3% in 1997.

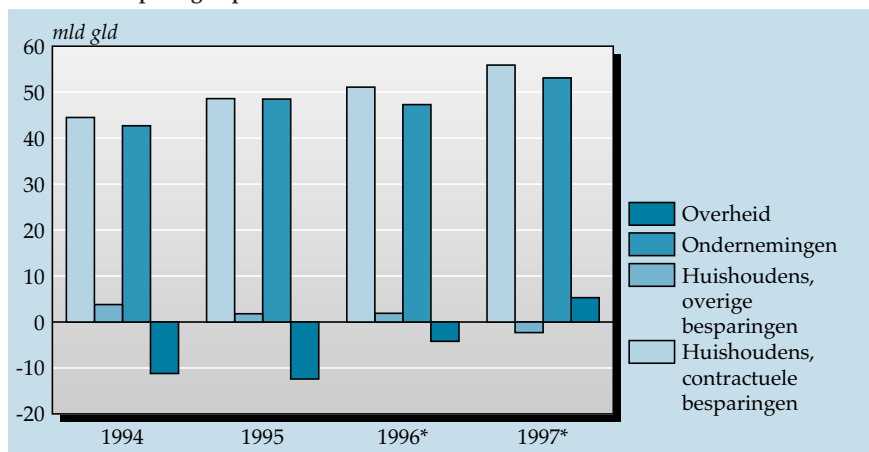
4.1 Netto beschikbaar inkomen per sector

	Reële mutaties			Waarde	Aandeel
	1995	1996*	1997*	1997*	1997*
	%			mld gld	%
Vennootschappen	8,6	-0,4	10,2	53	8,5
Huishoudens	2,1	2,8	2,6	473	75,3
Overheid	-0,1	11,9	12,0	102	16,3
Totaal	2,3	3,8	4,7	628	100,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Ook het aandeel van vennootschappen in het totale beschikbaar inkomen nam toe in 1997, ondanks de fors hogere afdrachten van vennootschapsbelasting aan de overheid (+17%). Huishoudens droegen in 1997 eveneens veel meer af aan de overheid (+6%), vooral in de vorm van sociale verzekeringspremies. Omdat de toename van de sociale uitkeringen en overige inkomensoverdrachten veel geringer was (+4%), liep het aandeel van huishoudens in het totale beschikbaar inkomen terug (van 76,7% in 1996 naar 75,3% in 1997).

4.2 Netto besparingen per sector

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

De nationale besparingen kwamen in 1997 uit op 112 miljard gulden, bijna 16 miljard meer dan in het jaar ervoor. Van deze toename kwam 60% terecht bij de overheid. Voor het eerst sinds 1985 waren de netto besparingen van de overheid weer positief. Aangezien de investeringen beperkt toenamen, was er een forse reductie van het overheidstekort. De netto besparingen van huishoudens namen van 1996 op 1997 nauwelijks toe (+0,5 miljard) tot een niveau van bijna 54 miljard. De contractuele besparingen - dit zijn de besparingen via pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen - kwamen uit op 56 miljard. De overige ('vrije') besparingen van huishoudens waren dus negatief in 1997. Dit kwam doordat huishoudens een deel van hun consumptie hebben gefinancierd door het opnemen van extra woninghypotheken. Het was voor het eerst sinds 1985 dat de overige besparingen weer negatief waren (zie paragraaf 4.5).

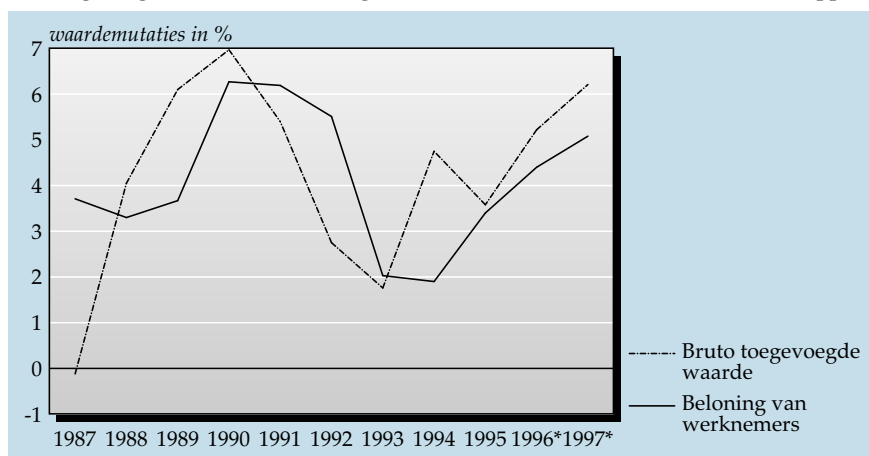
Het saldo van de lopende transacties van Nederland met het buitenland kwam in 1997 uit op 49 miljard gulden, dat is bijna 8 miljard gulden hoger dan in het jaar ervoor. In 1992 bereikte het saldo nog slechts een niveau van 18 miljard. Sindsdien is het jaarlijks gemiddeld met bijna 23% gestegen tot het recordniveau in 1997. Ook internationaal gezien is dit overschot (6,9% van het BBP) erg hoog. Van alle OESO-landen heeft alleen Zwitserland een relatief groter overschot. De groei van het overschot in 1997 werd voor 60% veroorzaakt door een hoger uitvoersaldo van goederen en diensten, terwijl een positiever saldo van ontvangen primaire inkomens voor bijna 40% hieraan bijdroeg. De per saldo aan het buitenland betaalde inkomensoverdrachten bleven in 1997 nagenoeg constant, op een niveau van bijna 9 miljard. Hierbij groeiden de afdrachten aan de Europese Unie (EU) en ontwikkelingshulp gewoon door, maar dit werd grotendeels gecompenseerd door de EU-bijdrage in de kosten van de bestrijding van de varkenspest (circa 0,9 miljard).

4.1 Ontwikkelingen per sector

Niet-financiële vennootschappen

Verreweg het grootste deel van de toegevoegde waarde van het Nederlandse bedrijfsleven wordt gevormd in de niet-financiële vennootschappen. Dit zijn alle naamloze en besloten vennootschappen, coöperatieve verenigingen en dergelijke die zich toelagen op de productie van goederen en verhandelbare, niet-financiële diensten. Zelfstandigen behoren hier niet toe. Deze maken onderdeel uit van de sector huishoudens. De toegevoegde waarde van de niet-financiële vennootschappen nam in 1997 met ruim 6% toe. Dit is grootste toename sinds 1990, de piek van de vorige periode van hoogconjunctuur.

4.3 Toegevoegde waarde en beloning van werknemers, niet-financiële vennootschappen

Bron: CBS, Nationale Rekeningen 1997.

De beloning van werknemers nam in 1997 eveneens vrij fors toe (+5,1%). Het arbeidsvolume van de werknemers in deze sector steeg met 2,8%. Toch daalde de loonsomquote van niet-financiële vennootschappen (exclusief delfstoffenwinning) tot 68,8%. Dit is het laagste niveau sinds de zestiger jaren, voor de loongolf op gang kwam.

Het netto exploitatie-overschot van de niet-financiële vennootschappen nam toe met 9,2%. Deze stijging met ruim 10 miljard werd voor de helft gerealiseerd door industriële ondernemingen, terwijl het aandeel van deze ondernemingen in het totale exploitatie-overschot van de sector niet-financiële vennootschappen slechts ongeveer een kwart bedraagt. In de industrie ging een stijging van de toegevoegde waarde met 7,6% namelijk gepaard met een relatief kleine toename van de beloning van werknemers (+3,0%).

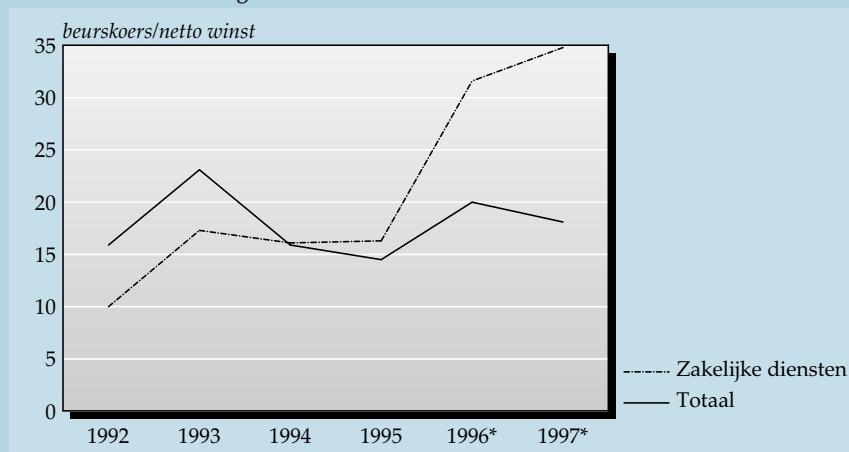
Kader 4.a

Hooggespannen verwachtingen zakelijke diensten leiden tot hoge koers/winst-verhouding De ontwikkeling van de koers/winst-verhouding van niet-financiële beurs-nv's

Voor een (individuele) belegger speelt zijn oordeel over de hoogte van de koers/winst-verhouding van een aandeel een belangrijke rol bij een eventuele aan- of verkoopbeslissing. De koers/winst-verhouding vormt zodoende een belangrijke maatstaf voor de populariteit van de aandelen van een bepaalde beursgenoteerde onderneming.

Ondanks de toenemende populariteit van het beleggen op de beurs en de daarmee gepaard gaande forse koersstijgingen, is de koers/winst-verhouding van de aandelen van alle niet-financiële beurs-nv's tezamen nagenoeg niet gestegen tussen 1992 en 1997. De koersstijging hield derhalve gelijke tred met de winstontwikkeling. De bedrijfstak zakelijke dienstverlening vormt hierop echter een uitzondering. Deze bedrijfstak bestaat voornamelijk uit uitzendbureaus, adviesbureaus en automatiseringsbedrijven. Deze bedrijven lieten een indrukwekkende ontwikkeling van de koers/winst-verhouding zien, van 10 in 1992 naar 35 in 1997. In 1996 was de stijging het sterkst. Deze werd veroorzaakt zowel door de hogere winstverwachtingen bij beleggers, als door de introductie van nieuwe ondernemingen op de beurs met een relatief hoge koers/winst-verhouding.

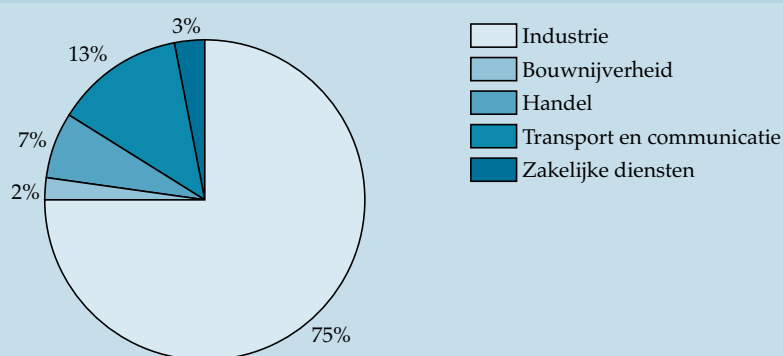
Koers/winst-verhouding niet-financiële beurs-nv's

Bron: CBS, Statistiek van balans en resultatenrekening beurs-nv's.

Ondanks de sterke toename van het aantal beurs-nv's dat actief is in de zakelijke dienstverlening, nemen deze voorsnog een bescheiden plaats in op de Amsterdamse effectenbeurs. Gemeten naar het aandeel in de totaal behaalde netto winst van niet-financiële beurs-nv's, is de industrie van oudsher verreweg de belangrijkste bedrijfstak. Het aandeel van de zakelijke dienstverlening steeg in de periode 1992-1997 van 1% naar 3%.

De netto winst van niet-financiële beurs-nv's naar bedrijfstak, 1997

Bron: CBS, Statistiek van balans en resultatenrekening beurs-nv's.

Terwijl de netto winst vóór belastingen in 1997 toe nam met 12%, steeg de afgedragen belasting op inkomen en vermogen zelfs met bijna 17%. Deze toename zou nog groter zijn uitgevallen, indien de belasting op inkomen en vermogen in 1996 niet opwaarts was vertekend door de afdracht van winstbelasting in verband met de extra aardgasbaten in dat jaar. Deze eenmalige baten ontvingen aardgasproducenten als nabetaaling voor in het verleden te veel geleverd aardgas aan Duitsland. De spectaculaire groei van de belastingafdrachten van de niet-financiële vennootschappen met ruim 10 miljard gulden in 1996 en 1997 tezamen is voor een belangrijk deel ook een gevolg van de versnelde inning van de winstbelasting. Indien de belasting zou worden geregistreerd in het jaar waarin de winst is gerealiseerd, dan zou de toename over deze twee jaar ongeveer 4 miljard gulden zijn geweest.

Voor het vaststellen van de belastingdruk op de winsten die ondernemingen in Nederland hebben behaald moet de winst vóór belastingen worden gecorrigeerd voor de ontvangen dividenden. Over deze dividenden is namelijk reeds belasting afgedragen, veelal aan een buitenlandse overheid. De gemiddelde belastingdruk steeg van 29,5% in 1996 tot 30,6% in 1997. Dit is een hoog percentage, vooral indien wordt bedacht dat ondanks de versnelde inning nog steeds een vertraging bestaat tussen de behaalde winsten en de betaalde belasting. Waarschijnlijk heeft hierbij een rol gespeeld dat door de verbeterde economische situatie het verrekenen van verliezen uit voorgaande jaren in steeds mindere mate plaatsvindt.

Het blijkt dat de toename van de winst vóór belastingen in ongeveer gelijke mate terecht is gekomen bij de overheid, in de vorm van belastingen, de aandeelhouders en de onderneming zelf. In 1997 werd gemiddeld 45% van de winst na belastingen uitgekeerd aan de aandeelhouders. De uitgekeerde en de ingehouden winst van de sector niet-financiële vennootschappen ontwikkelden zich synchroon. Beiden namen toe met ruim 10%.

De investeringen van niet-financiële vennootschappen zijn in twee jaar tijd aanzienlijk gestegen. In de periode 1989-1994 fluctueerden de investeringen tussen 60 en 64 miljard gulden. In 1997 bedroegen deze 77,6 miljard. Ondanks de groei van de investeringen nam het vorderingenoverschot in 1997 met bijna 15% toe tot 22,5 miljard. Ten opzichte van de jaren vóór 1992 bleef het niveau van het vorderingenoverschot onveranderd hoog. In de periode 1985-1992 bedroeg het gemiddeld 3 miljard gulden per jaar.

4.4 Niet-financiële vennootschappen

	1995	1996*	1997*	1996*	1997*
	<i>mld gld</i>			<i>waardemutaties in %</i>	
Toegevoegde waarde (bruto, factorkosten)	373,8	393,4	417,8	5,2	6,2
Afschrijvingen (-)	49,3	51,4	53,7	4,3	4,5
Beloning van werknemers (-)	219,0	228,6	240,3	4,4	5,1
Netto exploitatie-overschot	105,6	113,4	123,8	7,4	9,2
Ontvangen dividend en dergelijke (+)	9,6	14,7	16,0	53,2	8,5
Per saldo betaalde rente (-)	26,4	24,0	24,6	-9,3	2,5
Per saldo betaald inkomen uit grond en onlichamelijke zaken (-)	6,3	7,4	7,0	17,0	-6,3
Netto winst voor belastingen	82,4	96,7	108,3	17,3	12,0
Belastingen op inkomen en vermogen (-)	17,9	24,2	28,2	35,2	16,7
Netto winst na belastingen	64,5	72,5	80,1	12,3	10,4
Winstuitkeringen (-)	28,7	32,9	36,5	14,7	10,8
Ingehouden winst	35,8	39,6	43,6	10,4	10,2
Afschrijvingen (+)	49,3	51,4	53,7	4,3	4,5
Investerings in vaste activa (-)	66,1	72,1	77,6	9,1	7,7
Veranderingen in voorraden (-)	2,0	1,4	1,9	-28,0	33,3
Saldo aan- en verkopen grond (-)	1,8	1,8	1,8	1,1	-2,2
Saldo kapitaal- en inkomensoverdrachten (+)	7,3 ¹⁾	4,0	6,6	-45,0	63,3
Vorderingenoverschot	22,5 ¹⁾	19,6	22,5	-12,9	14,8

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

¹⁾ Exclusief het afkopen van de jaarlijkse exploitatiesubsidies aan de woningcorporaties (bruteringsoperatie).

Kredietinstellingen

De toegevoegde waarde van kredietinstellingen nam in 1997 toe met bijna 11%. Deze groei is fors hoger dan de toename in het jaar ervoor (3%). De beloning van werknemers steeg met meer dan 7%, waarvan ruim 4% werd veroorzaakt door een groei van het arbeidsvolume. Het netto exploitatie-overschot uit het binnenlands bedrijf van kredietinstellingen liep in 1997 op met maar liefst 15% en bereikte een niveau van bijna 14 miljard gulden.

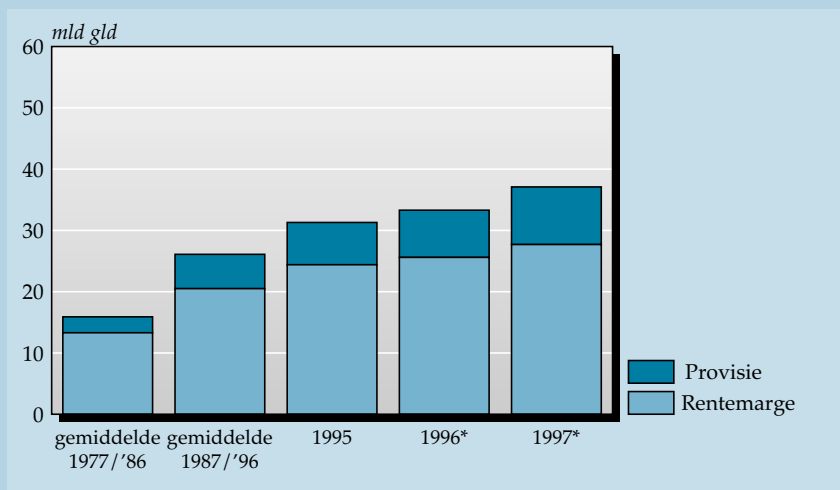
Kader 4.b

Kredietinstellingen profiteren van toenemend belang van financiële dienstverlening *De ontwikkelingen van provisies en rentemarge van kredietinstellingen*

De provisie-opbrengsten van kredietinstellingen stegen van 1996 op 1997 met bijna 23% tot 9,4 miljard gulden. Dit was veruit de grootste stijging van de laatste twintig jaar. Gemiddeld namen de provisies in deze periode toe met 9% per jaar. De provisies bestaan uit expliciet in rekening gebrachte bedragen voor een breed scala aan financiële diensten, zoals assurantiebemiddeling, het uitvoeren van effectenorders en het beheer van beleggingsportefeuilles. De voortdurende, forse groei van de provisies is een weerspiegeling van de steeds belangrijkere rol van financiële dienstverlening in de economie. De groeiende populariteit van effectenbezit, de toename van het internationale betalingsverkeer en nieuwe bancaire producten hebben kredietinstellingen geen windieren gelegd. De spectaculaire groei van de provisie-opbrengsten in 1997 hing vooral samen met de enorme stijging van het aantal effectentransacties.

De belangrijkste component van de productiewaarde van kredietinstellingen is en blijft echter de rentemarge. De rentemarge wordt gerealiseerd door op de aangetrokken middelen (bijvoorbeeld spaargeld en girale tegoeden) minder rente te vergoeden dan op de uitgezette middelen (zoals woninghypotheken) in rekening wordt gebracht. De rentemarge is in de periode 1977-1997 met gemiddeld ruim 6% per jaar toegenomen: van 8,2 miljard gulden in 1977 naar 27,7 miljard in 1997. Deze stijging bleef dus naar verhouding ruim achter bij die van de provisies. Het aandeel van de provisies in de totale productiewaarde van kredietinstellingen is de laatste twee decennia dan ook opgelopen van 17% naar ruim 25%.

Rentemarges en provisies van kredietinstellingen

Bron: CBS, detailgegevens Nationale rekeningen.

Zowel de rente-ontvangsten als de rentebetalingen van kredietinstellingen namen in 1997 aanzienlijk toe: met 11,3% respectievelijk 12,6%. Vooral de onstuimige groei van het volume van de uitgezette middelen (leningen en met name woning-hypotheek) en de aangetrokken middelen (deposito's, spaargelden en dergelijke) heeft bijgedragen aan deze ontwikkelingen. In tegenstelling tot 1995 en 1996 werd de toename in 1997 nauwelijks teniet gedaan door dalende rentetarieven.

4.5 Krediet-en verzekeringsinstellingen

	Kredietinstellingen			Verzekeringsinstellingen		
	1996*	1997*	1997*	1996*	1997*	1997*
	mld gld		waarde- mutaties in %	mld gld		waarde- mutaties in %
Toegevoegde waarde (bruto factorkosten)	23,7	26,3	11,0	6,8	6,0	-12,1
Afschrijvingen (-)	1,1	1,1	6,5	0,1	0,1	-9,1
Beloning van werknemers (-)	10,6	11,3	7,1	6,0	6,3	6,4
Netto exploitatie-overschot	12,1	13,9	14,7	0,7	-0,5	-163,0
Ontvangen dividend en dergelijke (+)	3,4	4,1	20,5	12,5	12,8	2,4
Ontvangen rente (+)	78,3	87,2	11,3	44,0	46,8	6,3
Betaalde rente (-)	51,9	58,5	12,6	0,7	0,7	-4,4
Toegerekende rente aan polishouders (-)				52,9	55,9	5,7
Correctie rentemarge (-)	25,6	27,7	8,1			
Per saldo betaald inkomen uit grond en onlichamelijke zaken (-)	1,3	1,5	12,7	0,0	0,0	0,0
Netto winst voor belastingen	15,0	17,5	17,0	3,6	2,5	-30,4
Belasting op inkomen en vermogen (-)	2,5	2,8	11,2	1,3	1,5	15,9
Netto winst na belastingen	12,5	14,7	18,2	2,4	1,1	-55,1
Winstuitkeringen (-)	6,1	6,7	9,0	2,9	2,2	-23,7
Ingehouden winst	6,4	8,1	27,1	-0,5	-1,1	-121,6
Afschrijvingen (+)	1,1	1,1		0,1	0,1	
Investerings in vaste activa (bruto) en saldo aan- en verkopen van grond (-)	2,3	2,6		0,0	-0,4	
Saldo kapitaal- en inkomensoverdrachten (+)	0,2	0,0		0,0	0,0	
Vorderingenoverschot	5,4	6,7		-0,5	-0,7	

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

De winst na belastingen kwam in 1997 ruim 18% hoger uit dan in het jaar ervoor. De groei van de winstuitkeringen bleef hierbij duidelijk achter (+9%), vooral door een lagere winstuitkering van De Nederlandsche Bank aan het Rijk (-300 miljoen). Als gevolg hiervan nam de ingehouden winst van kredietinstellingen met maar liefst 27% toe. Ondanks dat de investeringsuitgaven voor onder meer bedrijfsge-

bouwen en kantoorinventaris (computers, meubilair en dergelijke) in 1997 hoger uitkwamen dan in 1996, was het vorderingenoverschot toch nog bijna een kwart hoger dan het jaar ervoor. Afgezien van herwaarderings- en statistische verschillen, nam het vermogen van de kredietinstellingen met 6,7 miljard gulden toe. Daarmee werd de recordgroei van 1995 geëvenaard.

Verzekeringsinstellingen

Bij de verzekeringsinstellingen kwam de toegevoegde waarde in 1997 bijna 1 miljard gulden lager uit dan in 1996. Het netto exploitatie-overschot was daardoor voor het eerst sinds 1991 weer negatief. Dit resultaat hangt sterk samen met de berekeningswijze van de productiewaarde van levensverzekeringen. Deze wordt neerwaarts beïnvloed door de toename van verplichtingen aan polishouders in verband met koerswinsten. Dit was ook al het geval in de jaren 1995 en 1996, zij het in mindere mate dan in 1997. Overigens zal begin 1999 overgegaan worden op een nieuwe berekeningswijze, waardoor dit enigszins tegendraadse effect tot het verleden zal behoren.

Bij verzekeringsinstellingen vormen de beleggingsopbrengsten traditioneel een belangrijke bron van inkomsten. Deze beleggingsopbrengsten, die voornamelijk bestaan uit ontvangen rente en dividenden, zijn in 1997 toegenomen met ruim 5% tot bijna 60 miljard gulden. Het saldo van beleggingsopbrengsten en betaalde rente van verzekeringsinstellingen wordt evenwel bijna geheel ten gunste gebracht van de polishouders, in de vorm van 'toegerekende rente'. Daarom hebben veranderingen in de beleggingsopbrengsten nauwelijks invloed op de winst voor belastingen van verzekeringsinstellingen. Vooral vanwege aanzienlijk lagere winstuitkeringen (-24%), daalde de ingehouden winst minder sterk dan het netto exploitatie-overschot. Niettemin resulteerde voor het tweede achtereenvolgende jaar een vorderingentekort.

Overheid

Het aandeel van de toegevoegde waarde van de overheid in het BBP liep terug van 11,5% in 1996 naar 11,3% in 1997. Het overheidsaandeel in de werkgelegenheid nam evenwel toe van 13,3% naar 13,5%. Dit werd veroorzaakt door een toename van 29000 banen bij nieuwe werkgelegenheidsprojecten; dit betreft met name de Melkertbanen.

Kader 4.c

Hoe groot is de overheid als producent?

De sector overheid, de bedrijfstak overheid en de bestuurlijke overheid

Sinds 1987 is het aandeel van de sector overheid in het bruto binnenlands product (BBP) afgenomen van 13,1% naar 11,3%. De bedrijfstak overheid vertoonde vrijwel hetzelfde verloop; deze daalde namelijk van 12,3% naar 10,3%. De afgelopen tien jaar is de bestuurlijke overheid echter veel sterker afgenomen: van bijna 12,8% naar 6,7%. Dit kwam vooral door privatiseringen en verzelfstandigingen.

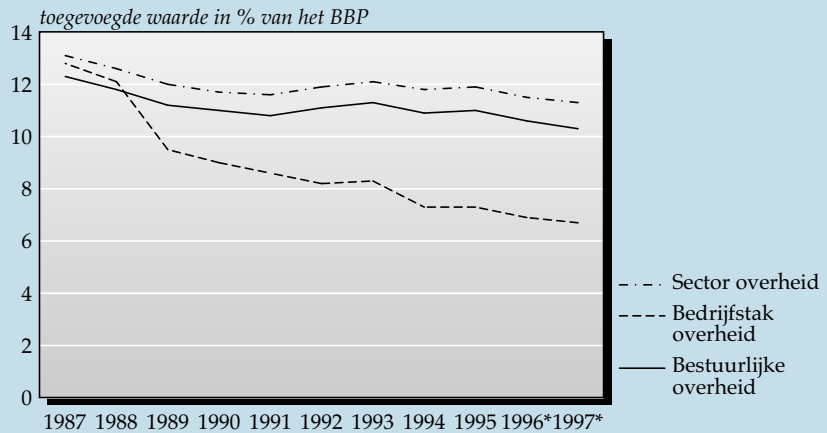
De sector overheid is het totaal van alle overheidsonderdelen die niet voor de markt produceren. De sector bestaat voornamelijk uit de bedrijfstak overheid (algemeen bestuur, sociale verzekering, defensie en gesubsidieerd onderwijs, zie paragraaf 3.2). Daarnaast is de sector overheid actief in een paar bedrijfstakken, zoals uitzendbureaus (arbeidsbemiddeling, banenpools en Melkert-banen), overige industrie (sociale werkplaatsen) en reiniging (waterzuivering en afvalophaaldiensten). De bestuurlijke overheid bestaat uit alle eenheden die integraal verantwoord worden in de boekhouding van de publiekrechtelijke overheid (rijk, gemeenten, gemeenschappelijke regelingen, provincies, publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties en waterschappen).

Sommige onderdelen van de bestuurlijke overheid, zoals gemeentelijke nutsbedrijven en gemeentelijke woningbedrijven, verkopen hun goederen of diensten (nagenoeg) kostendekkend. Dergelijke marktproducenten worden niet tot de sector overheid gerekend. Door privatisering is de omvang van deze marktproducenten binnen de bestuurlijke overheid de laatste tien jaar drastisch afgenomen van bijna 3% van het BBP naar 0,2%.

Verzelfstandigde overheidsdiensten worden uiteraard niet langer integraal opgenomen in de boeken van de bestuurlijke overheid. Voorzover ze niet voor de markt produceren, blijven ze evenwel volledig deel uit maken van de sector overheid. De aard en wijze van financiering van de diensten zijn door de verzelfstandiging namelijk niet noemenswaardig gewijzigd. Voorbeelden van dergelijke verzelfstandigde diensten zijn bureaus voor de arbeidsbemiddeling, het kadaster en de politieregio's. Deze verzelfstandigingen verklaren 0,9 procentpunten van de sterkere afname van de bestuurlijke overheid.

De sector overheid bevat dus geen bedrijven die voor de markt produceren, maar was de afgelopen jaren toch beduidend groter dan de bestuurlijke overheid. Ze bevat namelijk niet alleen verzelfstandigde overheidsdiensten, maar ook een aantal privaatrechtelijke instellingen, zoals de scholen voor bijzonder gesubsidieerd onderwijs, de stichtingen voor banenpools en de toezichts- en uitvoeringsorganen van de sociale verzekeringsregelingen. In totaal maakt ongeveer 30% van de sector overheid geen deel uit van de bestuurlijke overheid.

De omvang van de overheid

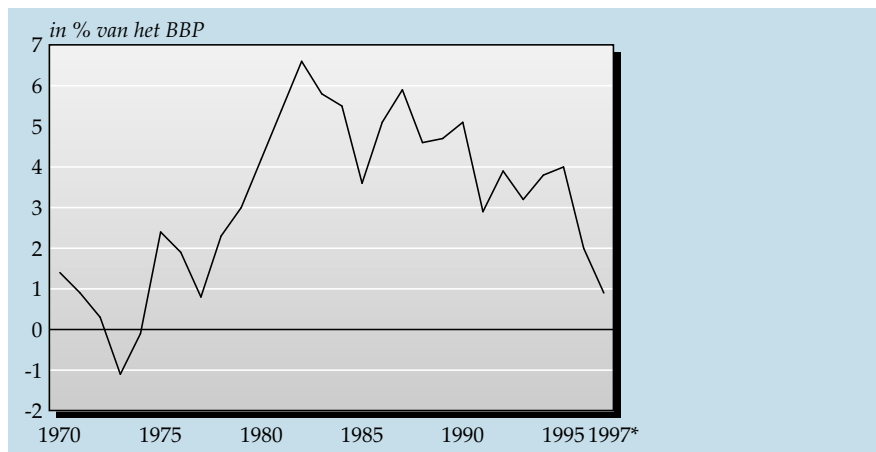

Bron: CBS, Overheidsfinanciën en Nationale rekeningen 1997.

Vennootschappen die geheel of gedeeltelijk in eigendom zijn van de overheid maken geen deel uit de sector overheid maar ook niet van de bestuurlijke overheid. De verkoop van de aandelen KPN, de Postbank en DSM heeft dus geen invloed gehad op de toegevoegde waarde van beide overheidsbegrippen. Ook de vorming van agentschappen, zoals het gevangeniswezen van het Ministerie van Justitie en het KNMI van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat, heeft hierop geen invloed gehad. Dit komt omdat agentschappen deel blijven uitmaken van zowel de sector overheid als de bestuurlijke overheid.

In 1997 zijn de baten van de overheid met 22 miljard gegroeid en de lasten van de overheid met maar 15 miljard. Als gevolg hiervan is het vorderingstekort gedaald van 2,0% tot 0,9% van het BBP. Dit is het laagste niveau sinds 1977.

4.6 Vorderingstekort van de overheid

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

De baten van de overheid zijn het afgelopen decennium gedaald met ruim 5 procentpunten van het BBP en de lasten met ruim 10 procentpunten. Dit geeft aan dat de overheid als producent en als herverdelers structureel is teruggetreden.

De veel sterkere daling van met name de subsidies en de uitkeringen hebben daarnaast ook geleid tot een drastische toename in het beschikbaar inkomen van de overheid. Omdat de toename van de overheidsconsumptie (vooral ambtenarensalarissen) beperkt was, waren de besparingen van de overheid in 1997 voor het eerst sinds 1985 weer positief. Dit betekent dat de overheid in 1997 heeft voldaan aan de gulden-financieringsregel. Volgens deze regel mag de overheid alleen lenen voor uitgaven met een kapitaalkarakter, zoals investeringen.

Tabel 4.7 Baten en vorderingentekort van de overheid

	Gerelateerd aan het BBP				Waarde	Waardemutaties
	1994	1995	1996*	1997*	1997*	1997*
	%				mld gld	
Belastingen op productie en invoer	12,8	12,8	13,2	13,4	95,4	7,2
Belastingen op inkomen en vermogen	14,0	13,0	13,3	13,0	92,3	3,2
Premies sociale verzekering	19,0	18,9	18,0	18,8	133,3	13,0
Overige inkomensoverdrachten	1,0	1,0	0,8	0,9	6,6	0,9
Inkomen uit vermogen	3,2	2,8	2,8	2,5	17,5	-0,9
Kapitaaloverdrachten	0,4	0,4	0,6	0,4	2,6	-1,2
Afschrijvingen	0,8	0,8	0,8	0,8	5,6	0,2
Totaal baten	51,2	49,7	49,5	49,9	353,7	22,3
Totaal lasten	55,0	53,7	51,5	50,8	359,8	15,0
Vorderingentekort	-3,8	-4,0	-2,0	-0,9	-6,2	7,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

De baten van de overheid bestaan grotendeels uit belastingen en premies. Deze zijn met ruim 23 miljard gestegen terwijl de overige baten per saldo met 1 miljard gulden zijn gedaald. In 1997 zijn de belastingen op productie en invoer ('indirecte belastingen') voor het eerst groter dan de belastingen op inkomen en vermogen ('directe belastingen'). Het verschil van 3 miljard komt echter vrijwel overeen met de verschuiving van belastingen op inkomen en vermogen naar de sociale verzekeringspremies, als gevolg van de gewijzigde financiering van de bejaardenoornden. De belastingen en premies worden verder belicht in paragraaf 4.3.

Het ontvangen inkomen uit vermogen daalde met 0,9 miljard gulden door licht gedaalde dividend-ontvangsten van het Rijk en dalende rente-inkomsten bij het Rijk en de sociale fondsen. Door de snelle intering op de reserves van de sociale fondsen, zagen deze hun rente-inkomsten de afgelopen vier jaar sterk teruglopen. In 1994 bedroegen deze rente-inkomsten nog 1,3 miljard gulden en in 1997 slechts 0,2 miljard.

De ontvangen overige inkomensoverdrachten stegen met 0,9 miljard gulden door de bijdrage van de EU aan de bestrijding van de varkenspest. De Nederlandse overheid gaf ruim 3 miljard gulden uit aan opkoopregelingen en extra uitvoeringskosten. Tot nu toe vergoedde de EU dus bijna één derde van de totale directe kosten.

Tabel 4.8 Lasten van de overheid

	Gerelateerd aan het BBP				Waarde	Waardemutaties
	1994	1995	1996*	1997*	1997*	1997*
	%				mld gld	
Consumptieve bestedingen	14,3	14,4	14,0	13,7	96,9	3,1
Investerings in vaste activa	2,7	2,7	2,6	2,5	18,0	0,4
Saldo aan- en verkopen grond	-0,6	-0,7	-0,8	-0,6	-4,5	0,6
Inkomen uit vermogen	5,8	5,9	5,5	5,2	36,9	-0,1
Subsidies	2,6	1,9	1,9	2,2	15,3	2,9
Uitkeringen sociale verzekering	19,7	19,3	18,7	19,0	134,6	9,5
Uitkeringen sociale voorziening	4,4	4,1	4,0	3,8	27,2	0,5
Overige inkomensoverdrachten	4,9	4,9	4,6	4,1	29,1	-2,0
Kapitaaloverdrachten	1,1	6,4	0,9	0,9	6,3	0,1
Correctie voor bruteringsoperatie		-5,1				
Totaal lasten	55,0	53,7	51,5	50,8	359,8	15,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

De lasten van de overheid zijn in 1997 met 15 miljard gulden toegenomen. Van deze toename komt 10 miljard op het conto van de sociale uitkeringen aan huishoudens. Deze hebben met 45% ook ruimschoots het grootste aandeel in de lasten van de overheid. De uitkeringen worden in detail besproken in paragraaf 4.3.

Van de resterende toename van de lasten is 3 miljard gulden terug te voeren op de consumptieve bestedingen (waaronder ambtenarensalarissen). De consumptieve bestedingen hebben een aandeel hebben een aandeel van 27% in de totale overheidslasten (zie ook paragraaf 2.2).

De subsidies stegen in 1997 met 2,9 miljard gulden. Van deze stijging was ruim 2 miljard gulden bestemd voor opkoopregelingen van varkens, ter bestrijding van de varkenspest. Daarnaast zijn met name de loonsubsidies voor laagbetaalde werkgelegenheid toegenomen.

Kader 4.d

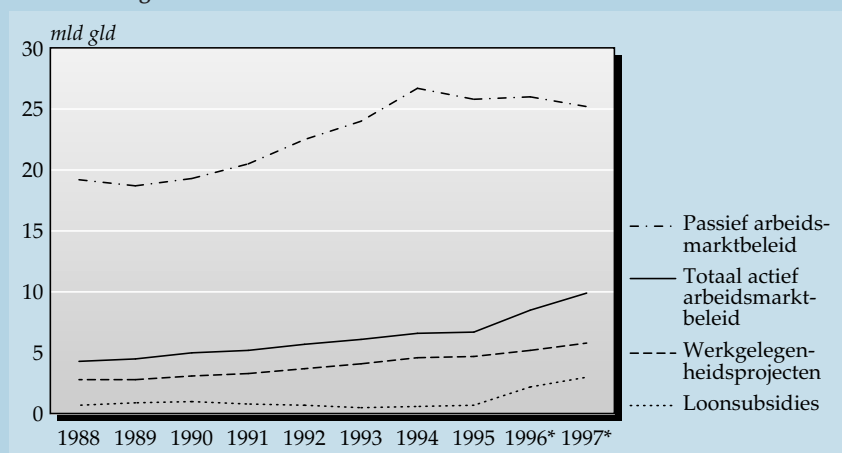
'Werk, werk, werk'

Van passief naar actief arbeidsmarktbeleid

Een omvangrijke taak van de overheid is momenteel het arbeidsmarktbeleid. Hierbij kan een onderscheid worden gemaakt naar passieve en actieve beleidsmaatregelen. Tot de passieve arbeidsmarktmaatregelen worden hier gerekend de door de overheid gefinancierde uitkeringsregelingen voor werkloosheid, bijstand en VUT. De uitgaven aan werkgelegenheidsprojecten en loonsubsidies kunnen als actief arbeidsmarktbeleid worden gezien, evenals arbeidsbemiddeling, scholingsmaatregelen, kinderopvang voor werkende ouders en steun aan beginnende ondernemers.

Sinds 1990 vindt een verschuiving plaats van passieve arbeidsmarktmaatregelen naar actieve. In 1997 bedroegen de uitgaven voor werkgelegenheidsprojecten, arbeidsbemiddeling, scholingsmaatregelen en loonsubsidies bijna 10 miljard gulden. Dit is gelijk aan 28% van de totale overheidsuitgaven aan arbeidsmarktbeleid. In 1990 was dit nog 20%.

Overheidsuitgaven aan arbeidsmarktbeleid

Bron: CBS, detailgegevens Nationale rekeningen.

Vanaf 1990 zijn verschillende nieuwe werkgelegenheidsprojecten gestart, zoals banenpools, Jeugd Werk Garantieplan en diverse soorten Melkert-banen (Melkert I, II, III en IV). In 1996 waren de overheidsuitgaven aan deze werkgelegenheidsprojecten gestegen naar 1,6 miljard. In 1997 nam dit met 30% toe tot 2,2 miljard gulden. Het ging hier vooral om Melkert-banen. Ook de sociale werkplaatsen worden hier als werkgelegenheidsprojecten van de overheid beschouwd. De uitgaven hieraan bedroegen in 1997 zo'n 3,7 miljard gulden.

De uitgaven voor loonsubsidie-regelingen zijn sinds 1995 verviervoudigd tot 2,8 miljard gulden in 1997. Dit kwam door de invoering van een subsidieregeling voor met name laagbetaalde werkgelegenheid en langdurig werklozen. Wanneer een werkgever iemand in dienst neemt die aan de gestelde voorwaarden voldoet, kan de werkgever op grond van deze regeling een korting verkrijgen op de afdracht van loonbelasting en de sociale premies.

De beoogde verschuiving van passief naar actief arbeidsmarktbeleid komt ook tot uiting in de vormgeving en financiering van een deel van de actieve arbeidsmarktmaatregelen. Zo kunnen werklozen met (gedeeltelijk) behoud van een uitkering scholing volgen of als zelfstandige starten. Ook worden Melkert-banen en banenpools in belangrijke mate gefinancierd door vrijvallende uitkeringen uit de Bijstandswet.

De overige betaalde inkomensoverdrachten daalden per saldo met 2 miljard gulden. Enerzijds zijn de overdrachten aan de EU met 12% gestegen tot 12,2 miljard gulden. Dit is bijna 3,4% van de lasten van de overheid en ruim 1,7% van het BBP. Anderzijds daalden de overige inkomensoverdrachten aan bejaardenoorden met 3 miljard gulden, als gevolg van een andere wijze van financiering van deze instellingen. Dit heeft de totale lasten van de overheid niet beïnvloed, maar wel de samenstelling ervan. De overige inkomensoverdrachten zijn hierdoor afgenomen en de sociale uitkeringen toegenomen (zie kader 4.i).

Het vorderingstekort van de totale overheid daalde met 7,4 miljard gulden tot 0,9% van het BBP. Het tekort van het rijk steeg echter met bijna 5 miljard gulden van 1,6% naar 2,2% van het BBP. Dit kwam door extra overdrachten ter waarde van ruim 6 miljard gulden naar andere onderdelen van de sector overheid. Het rijk heeft voor meer dan 3 miljard gulden oude schulden van de gemeente Amsterdam overgenomen, terwijl de gemeente Den Haag 1 miljard gulden kreeg voorgefinancierd. Door deze overdrachten steeg het overschot van de lagere overheden (gemeenten, provincies, waterschappen en dergelijke) van 0,3% naar 0,9% van het BBP. Het rijk heeft ook ruim 2 miljard gulden in het AOW- en het ANW-fonds gestort ter versterking van de vermogenspositie van deze fondsen. In combinatie met een verhoging van de sociale premies betekende dit dat het tekort van de sociale verzekeringsfondsen van 4,7 miljard gulden in 1996 omsloeg in 1996 in een overschot van 2,8 miljard in 1997 (0,4% van het BBP).

Vanaf 1994 is er een groot verschil tussen de vennootschapsbelasting op kasbasis en die op transactiebasis (zie paragraaf 4.3). Het vorderingstekort is berekend op basis van de vennootschapsbelasting op kasbasis. Uitgaande van de vennootschapsbelasting op transactiebasis ontstaat een iets ander beeld van het verloop van het vorderingstekort sinds 1994. In dat jaar was het overheidstekort volgens beide begrippen 3,8% van het BBP. Op basis van de vennootschapsbelasting op transactiebasis daalde het tekort echter in 1995 naar 3,1% (in plaats van een stijging naar 4,0%), naar 1,7% in 1996 (in plaats van een daling naar 2,0%) en naar 1,1% van het BBP in 1997 (in plaats van een daling naar 0,9%).

In 1997 daalde de overheidsschuld niet alleen als percentage van het BBP (van 77,0% naar 71,4%) maar ook in absolute termen. Dit kwam vooral doordat het tegoed bij De Nederlandsche Bank van ruim 14 miljard gulden vrijwel geheel is opgenomen.

Kader 4.e

Uitgaven ontwikkelingssamenwerking groeien mee met BNP

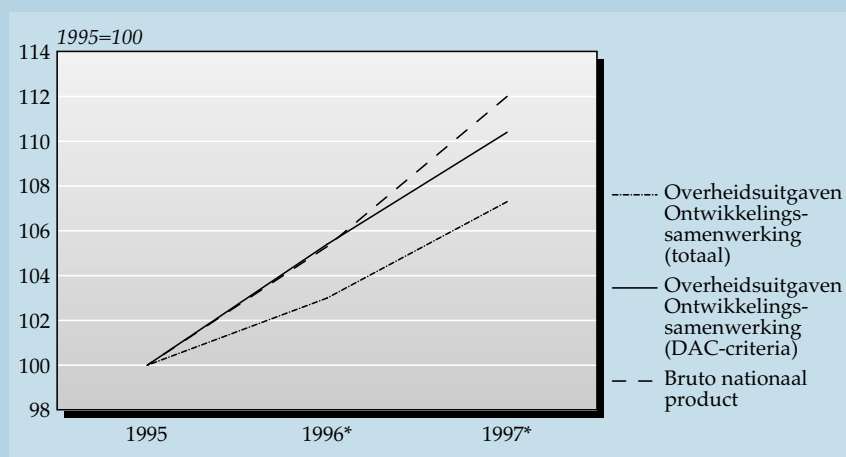
De bepaling van de uitgaven aan ontwikkelingssamenwerking

Het Development Assistance Committee (DAC) van de Organisatie van Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) beveelt de lidstaten aan om minstens 0,8% van het bruto nationaal product (BNP) uit te geven aan 'officiële ontwikkelingssamenwerking'. Nederland voldoet aan deze aanbeveling. Daarnaast omvatten de overheidsuitgaven aan ontwikkelingssamenwerking bijdragen die niet exact voldoen aan de criteria die het DAC hanteert (0,06% van het BNP in 1997). Verder worden de ontvangen aflossingen van leningen in het kader van ontwikkelingssamenwerking opnieuw voor ontwikkelingssamenwerking gebruikt (0,05% van het BNP in 1997).

In totaal bedroegen de overheidsuitgaven voor ontwikkelingssamenwerking in 1997 derhalve 0,91% van het BNP, ofwel 6,5 miljard gulden. Dat is ongeveer 390 gulden per hoofd van de bevolking. De grootste uitgavenposten waren Maatschappelijke Ontwikkeling (21%), Multilaterale programma's (20%), en Economie, Werkgelegenheid en Regionale Ontwikkeling (14%).

De koppeling met het BNP is bedoeld om de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking mee te laten groeien met de toename van de Nederlandse welvaart. De afgelopen jaren bleven de totale overheidsuitgaven op dit terrein echter iets achter bij de waardetoeename van het BNP. Dit hing vooral samen met een daling van de ontvangen aflossingen van leningen. Ook de uitgaven volgens de criteria van het DAC bleven iets achter bij het BNP, en liepen terug van 0,81% naar 0,80% van het BNP. Dit kwam vooral doordat de BNP-groei in 1997 hoger uitkwam dan verwacht.

Overheidsuitgaven ontwikkelingssamenwerking

Bron: Ministerie van Financiën, Rijksbegroting 1998; CBS, Nationale rekeningen 1997.

Huishoudens

Voor de huishoudens is de beloning van werknemers verreweg de belangrijkste inkomensbron. In 1997 namen deze inkomsten met 5% toe. Het bruto loon (exclusief sociale premies ten laste van werkgevers) per gewerkt arbeidsjaar nam met 2,1% toe tot ruim 60 000 gulden.

Ook het gemengd inkomen is een belangrijke inkomensbron voor huishoudens. Dit bestaat uit enerzijds het inkomen uit zelfstandige bedrijfsuitoefening en anderzijds het toegerekende inkomen uit eigen-woningbezit (zie kader 4.f). Het exploitatie-overschot van zelfstandige ondernemers steeg met 8%. Sinds 1989 heeft zich niet zo'n grote stijging voorgedaan. De toename kan voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de landbouw. Het inkomen per boer nam toe van 61 000 gulden in 1996 tot 74 000 gulden in 1997. Dit is overigens inclusief de subsidies in verband met de varkenspest (zie paragraaf 3.2). Ondanks deze forse stijging lag het gemiddelde inkomen van boeren nog onder dat van de overige zelfstandigen, die in 1997 gemiddeld bijna 80 000 gulden verdienden.

Kader 4.f

Nederland telt miljoenen onroerend-goedexploitanten

Het eigen huis op waarde geschat

Bij de beschrijving van de Nederlandse economie wordt de eigenaar van een eigen woning gezien als een exploitant van onroerend goed. Hij verhuurt de woning als het ware aan zichzelf en consumeert daarmee zijn eigen productie. Deze constructie lijkt op het eerste gezicht wellicht wat vreemd, maar is in feite goed verklaarbaar. Door deze registratiewijze is de omvang van de productie in landen met relatief veel eigen woningen namelijk beter vergelijkbaar met de ramingen in landen met relatief veel huurwoningen. Bovendien kan hierdoor de aankoop van een woning worden geboekt als een investering en niet als een eenmalige consumptieve besteding, ongeacht of de eigenaar de woning zelf zal bewonen, dan wel zal verhuren. Ook dit maakt een internationale vergelijking, in casu van investeringen en consumptieve bestedingen, zinvoller.

De boeking van de eigenaar van een eigen woning als producent en tegelijk ook als consument van woondiensten verhoogt het bruto binnenlands product tegen marktprijzen in Nederland met 5 à 6%. Overigens ziet, zoals bekend, ook de fiscus het bewonen van een eigen woning als een productieve activiteit die inkomen oplevert (het zogenaamde huurwaardeforfait).

De productiewaarde van eigen woningen is gebaseerd op de huur voor een vergelijkbare huurwoning. In de periode 1989 tot en met 1997 is de productiewaarde van eigen woningen jaarlijks met 7,8% à 10,5% toegenomen. Voor deze sterke stijging zijn enkele oorzaken te noemen. In de eerste plaats is de groei per definitie afhankelijk van de jaarlijkse huurverhoging, die in de afgelopen jaren doorgaans nogal fors was. In de tweede plaats is het aandeel van de eigen woningen in de totale woningvoorraad toegenomen van 43% in 1985 tot 49% in 1997. Internationaal is dit percentage overigens nog steeds erg laag. In 1993 komen in Europa alleen Duitsland, Zweden en Zwitserland op een lager percentage (30-41%) uit. In de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk ligt het percentage rond 65% en in Ierland, Griekenland en Spanje bedraagt het aandeel ongeveer 80%.

Opvallend is dat huishoudens in 1997 maar liefst 33% meer dividend ontvingen dan een jaar eerder. Dit is het gevolg van de gunstige winstontwikkeling bij ondernemingen en het toegenomen aandelenbezit van huishoudens. De aanzienlijke toename van de per saldo betaalde rente (+23% in 1997) houdt vooral verband met de aanzienlijke toename van hypotheekleningen.

Na een daling in 1996 namen in 1997 zowel de sociale verzekeringspremies als de sociale verzekeringsuitkeringen aanzienlijk toe. Deze ontwikkeling is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan een verandering in de wijze waarop bejaardenoorden worden gefinancierd (zie ook kader 4.i). De in 1994 ingezette daling van de betaalde belasting op inkomen en vermogen zette zich mede hierdoor ook in 1997 voort. Overigens werd de daling van de loon- en inkomstenbelasting met 2,1 miljard gulden gedeeltelijk gecompenseerd door een toename van de door huishoudens betaalde dividendbelasting met 0,6 miljard gulden.

De gemiddelde belasting- en premiedruk op de inkomens van huishoudens nam toe van 40,9% in 1996 tot 41,2% in 1997. Als de effecten van de gewijzigde financiering van de bejaardenoorden buiten beschouwing blijven, veranderde de belasting- en premiedruk echter nauwelijks.

Al met al steeg het netto beschikbaar inkomen per huishouden met 4,6% tot gemiddeld 5900 gulden per maand. Dit bedrag is overigens inclusief aan polis-houders toegerekende rente-opbrengsten van verzekeringsinstellingen, inclusief betaalde pensioenpremies en exclusief ontvangen pensioenuitkeringen. Daarnaast is in dit bedrag het inkomen begrepen van instellingen zonder winstoogmerk die ten behoeve van huishoudens werken (bijvoorbeeld de ANWB en charitatieve instellingen). Indien voor al deze posten wordt gecorrigeerd, resteert een gemiddeld netto beschikbaar inkomen per huishouden van ruim 5100 gulden per maand. Omdat de consumptieve bestedingen in waarde groeiden met 5,1%, bleef de toename van de besparingen beperkt. Aangezien de zogenaamde contractuele besparingen (het saldo van pensioenpremies en -uitkeringen en dergelijke) fors bleven stijgen, waren de overige ('vrije') besparingen van huishoudens voor het eerst sinds 1985 negatief (-2,3 miljard gulden).

De investeringen van huishoudens namen in 1997 toe met 5,5 miljard gulden. Deze toename is vrijwel volledig toe te schrijven aan de gestegen aankopen (minus verkopen) en verbouwingen van eigen woningen. Het aantal nieuwe koopwoningen dat gereedkwam voor bewoning nam toe met 8600 woningen tot ruim 66000. Daarnaast kochten bewoners van huurwoningen de laatste jaren op steeds grotere schaal hun woningen van de woningcorporaties. In 1996 ging het hierbij om 13100 woningen.

4.9 Huishoudens

	1995	1996*	1997*	Waarde- mutatie 1997*	Per huis- houden 1997*
	<i>mld gld</i>			%	<i>1 000 gld</i>
Gemengd inkomen (netto)	75,8	78,6	84,8	7,8	12,7
Beloning van werknemers (+)	325,0	337,3	354,0	5,0	53,1
Per saldo betaalde rente (-)	9,7	11,2	13,8	23,1	2,1
Ontvangen dividend (+)	6,5	7,5	10,0	32,8	1,5
Per saldo ontvangen inkomen uit grond en onlichamelijk zaken (+)	1,7	1,6	1,8	11,7	0,3
Inkomen toegerekend aan polishouders (+)	51,1	52,9	55,9	5,7	8,4
Primair inkomen	450,3	466,8	492,8	5,6	73,9
Belasting op inkomen en vermogen (-)	61,2	60,3	58,8	-2,6	8,8
Premies sociale verzekering (-)	121,0	120,3	133,3	10,8	20,0
Uitkering sociale verzekering (+)	122,8	124,2	133,6	7,6	20,0
Uitkering sociale voorziening en per saldo ontvangen overige inkomensoverdrachten (+)	41,8	41,3	38,3	-7,3	5,7
Beschikbaar inkomen	432,6	451,7	472,6	4,6	70,9
Consumptieve bestedingen (-)	382,2	398,7	419,0	5,1	62,8
Besparingen	50,4	53,0	53,6	1,0	8,0
Investerings (bruto) en saldo aankopen grond (-)	38,7	41,7	46,4	11,3	7,0
Per saldo ontvangen kapitaaloverdrachten (-)	3,1	4,8	3,3	-32,3	0,5
Afschrijvingen (+)	18,0	18,9	19,9	4,9	3,0
Vorderingenoverschot	26,6	25,5	23,8	-6,7	3,6
	<i>× 1 000</i>				
Gemiddeld aantal huishoudens	6520	6600	6670		

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

4.2 Rente en dividend

Rente

De totale ontvangen, dan wel betaalde rente in Nederland bedroeg 211 miljard gulden in 1997. Dit bedrag lag ruim 9% hoger dan in 1996 en benaderde daarmee het in 1992 bereikte recordniveau. De groei van 1996 op 1997 was het resultaat van een forse toename van het totale volume van uitstaande rentedragende vorderingen en schulden (+13%). De gemiddelde effectieve rente nam verder af, zij het in mindere mate dan in 1995 en 1996. In 1997 stegen de rentetarieven op de geldmarkt licht (0,3 procentpunt) terwijl die op de kapitaalmarkt opnieuw een daling (0,5 procentpunt) te zien gaven.

4.10 Rentestromen naar sectoren van herkomst en bestemming, 1997*

	Rente-ontvangsten						totaal
	krediet- instel- lingen	verze- kerings- instel- lingen	niet- financiële vennoot- schappen	over- heid	huis- houdens	buiten- land	
Rentebetalingen	<i>mld gld</i>						
Kredietinstellingen		11,4	5,6	1,2	13,9	26,4	58,5
Verzekeringsinstellingen	0,6		0,1	0,0	0,0	0,0	0,7
Niet-financiële vennootschappen	21,2	6,6		3,5	0,2	7,2	38,7
Overheid	9,6	17,2	0,7		4,0	5,3	36,8
Huishoudens	26,3	4,8	1,4	0,2		0,0	32,7
Buitenland	29,5	6,8	6,3	0,1	0,8		43,5
Totaal	87,2	46,8	14,1	5,0	18,9	38,9	210,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Met uitzondering van de overheid zagen alle sectoren hun ontvangsten in 1997 toenemen. Het sterkst was de groei bij kredietinstellingen. Bij deze sector liepen de rente-ontvangsten met 11% op, van ruim 78 miljard in 1996 tot ruim 87 miljard gulden in 1997. Aan die stijging werd voor 5 miljard bijgedragen door het buitenland en voor meer dan 3 miljard door huishoudens. De kredietverlening aan het buitenland (voornamelijk kortlopend) nam met ongeveer 20% toe en die aan huishoudens (vooral woninghypotheken) met ruim 12%. Verzekeringsinstellingen boekten een toename van de rente-ontvangsten van 2,7 miljard gulden ofwel ruim 6%. Ook van deze groei kwam het leeuwendeel uit het buitenland (1,8 miljard), vooral door een toename van het buitenlands obligatiebezit. Sinds 1992 realiseerden alleen verzekeringsinstellingen een substantiële groei (16%) van hun rente-ontvangsten. Dit ondanks de voortdurende daling van de rentetarieven op de kapitaalmarkt.

De rente-ontvangsten van niet-financiële vennootschappen en huishoudens namen van 1996 op 1997 wat minder spectaculair toe: met respectievelijk 0,5 miljard (+3,7%) en 0,6 miljard (+3,2%). De rente-ontvangsten van de overheid liepen met 0,6 miljard terug mede door een afname van de beleggingen van de sociale verzekeringsfondsen. Sinds 1992 zijn de rente-ontvangsten van de overheid met 4,2 miljard teruggelopen. De belangrijkste oorzaak hiervan is de aflossing door woningbouwverenigingen en dergelijke van woningwetleningen bij gemeenten.

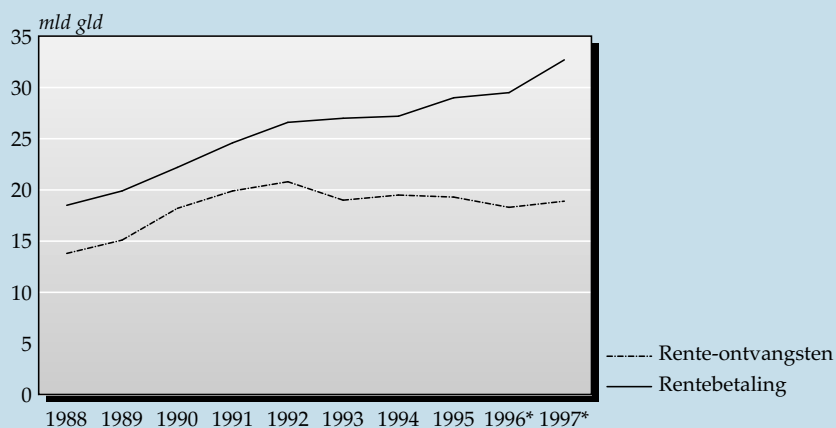
Kader 4.g

Rentebetalingen van huishoudens stijgen veel sneller dan ontvangsten *De rentestromen van huishoudens in 1997 vergeleken met 1987*

In 1997 bedroegen de rentebetalingen door huishoudens 32,7 miljard gulden tegen 17,6 miljard in 1987. Dit betekent een gemiddelde jaarlijkse stijging van 6,3%. De rente-ontvangsten groeiden in dezelfde periode aanzienlijk minder snel: van 14,2 miljard in 1987 naar 18,9 miljard in 1997, dat wil zeggen een gemiddelde jaarlijkse stijging van 2,9%. Tot en met 1992 groeiden de ontvangsten nog met gemiddeld 8% per jaar, maar daarna daalden ze met gemiddeld ruim 1% per jaar. Gedurende de laatste vijf jaar kon de voortdurende daling van de rentetarieven dus niet worden goedge maakt door de relatief bescheiden volumegroei van de rentedragende vorderingen.

In 1987 betaalden huishoudens 3,4 miljard gulden meer aan rente dan ze ontvingen. In 1997 was dit saldo meer dan verviervoudigd naar 13,8 miljard. Deze ontwikkeling hangt sterk samen met de groei van de vorderingen en schulden van huishoudens. Per ultimo 1987 bedroeg de totale waarde van de rentedragende vorderingen (exclusief girale tegoeden) ongeveer 230 miljard. Eind 1997 was dit opgelopen naar circa 360 miljard. De rentedragende schulden groeiden aanzienlijk sneller: van eveneens 230 miljard per ultimo 1987 naar circa 540 miljard aan het eind van 1997. Zo groeiden de uitstaande woninghypotheken sinds 1995 alleen al met ruim 100 miljard naar een niveau van meer dan 440 miljard. In 1987 hielden de rentedragende vorderingen en schulden elkaar nog in evenwicht, terwijl in 1997 dus sprake was van een netto-schuldpositie van ongeveer 180 miljard.

Rente-ontvangsten en -betalingen van huishoudens

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Bij de rentebetalingen laten twee sectoren een duidelijk bovengemiddelde toename zien: kredietinstellingen en huishoudens. In 1997 betaalden de kredietinstellingen 6,6 miljard gulden meer dan in 1996. Van deze groei ging 5,3 miljard naar het buitenland. Dit was het gevolg van de toename van de daar opgenomen kortlopende middelen met meer dan 25%. Lagere rentetarieven voor woninghypotheken zorgden ervoor dat de stijging van de rentebetalingen door huishoudens beperkt bleef tot iets minder dan 11%, terwijl de door hen opgenomen kredieten toenamen met 18%. De door niet-financiële ondernemingen betaalde rente steeg gematigd (+2,9%). De stijging kwam praktisch geheel terecht bij kredietinstellingen. Door de voortdurende daling van de rentetarieven lagen de rentebetalingen van niet-financiële vennootschappen in 1997 overigens bijna 6 miljard onder het niveau van 1992.

In 1997 werd door Nederland per saldo 4,5 miljard aan rente uit het buitenland ontvangen. In 1996 was dit 3,1 miljard en in 1995 slechts 0,9 miljard. De toename in 1997 kwam volledig terecht bij verzekeringsinstellingen, die hun renteopbrengsten uit het buitenland met 1,9 miljard (+37%) zagen toenemen. Hieruit blijkt de steeds sterkere oriëntatie van verzekeringsinstellingen op beleggen in het buitenland.

Dividend

In 1997 keerden Nederlandse ondernemingen voor 60,4 miljard gulden uit aan dividenden. Dit betekent een toename met 10% ten opzichte van 1996. Dividenden kunnen worden onderscheiden in twee typen, het deelnemingsdividend en het particuliere dividend. Het deelnemingsdividend betreft de dividendstromen tussen Nederlandse ondernemingen en buitenlandse dochter- of moederondernemingen. De omvang van dit type dividend fluctueert van jaar op jaar relatief sterk. Dit type dividend is over een langere periode bezien minder sterk gestegen dan het particuliere dividend. Een dochteronderneming wordt veelal als een investering op langere termijn gezien, waarbij het eigen vermogen van de dochteronderneming wordt versterkt via het inhouden van winsten.

Het uit het buitenland ontvangen deelnemingsdividend, na aftrek van dividendbelasting betaald aan buitenlandse overheden, bedroeg 15,8 miljard gulden in 1997. Dit is het hoogste bedrag dat ooit uit het buitenland is ontvangen. Tevens betekent dit een stijging met ruim 8% ten opzichte van 1996 en een toename van bijna 50% in vergelijking met de gemiddelde ontvangsten in de jaren 1993-1995.

Ook het door Nederlandse ondernemingen aan buitenlandse moederondernemingen uitgekeerde dividend bereikte in 1996 en 1997 recordhoogten. In beide jaren werd na aftrek van dividendbelasting ongeveer 8,5 miljard gulden uitgekeerd. Dit betekent een stijging met 30% ten opzichte van het gemiddelde in de periode 1993-1995.

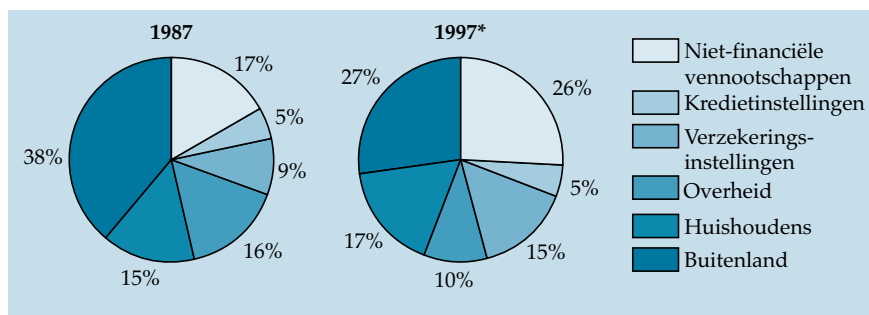
Het particuliere dividend, de winstuitkering van Nederlandse ondernemingen aan de particuliere aandeelhouders, nam in 1997 toe met bijna 11%, vooral onder invloed van de grote winststijgingen van Nederlandse ondernemingen in de afge-

lopen jaren. Voor een beursgenoteerde onderneming is het van belang haar aandelenkoers te ondersteunen door middel van liefst toenemende particuliere dividenduitkeringen. Het eigen vermogen van een beursgenoteerde onderneming kan daarnaast worden versterkt via een aandelenemissie en door het verstrekken van dividend in de vorm van aandelen, het zogenaamde stockdividend.

In de afgelopen tien jaar hebben er belangrijke verschuivingen plaatsgevonden in het aandeel dat de verschillende sectoren ontvangen van het totaal uitgekeerde dividend. Zo is het aandeel van de sector niet-financiële vennootschappen in deze periode fors toegenomen, met name door de toename van de ontvangen deelnemingsdividenden. Daarnaast is de groei van het dividend ontvangen door verzekeringsinstellingen relatief hoog geweest. Dit is het gevolg van de veranderingen die pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen de laatste jaren hebben aangebracht in de samenstelling van hun beleggingsportefeuille. In 1997 ontvingen de verzekeringsinstellingen 9,3 miljard gulden dividend, ongeveer viermaal zoveel als in 1987.

4.11 Verdeling van het dividend naar ontvangende sector

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Het aandeel van het buitenland in de hier te lande uitgekeerde dividenden is de laatste tien jaar teruggelopen van 38% naar 27%. Dit kwam vooral doordat het particuliere dividend een veel hogere groei kende dan het deelnemingsdividend. Ook de overheid ontving in 1997 een kleiner deel van de totale dividendstromen dan in 1987. De dividendontvangsten van de overheid zijn voor een belangrijk deel afhankelijk van de winst van een klein aantal ondernemingen met specifieke activiteiten, zoals De Nederlandsche Bank en Energie Beheer Nederland (belangen van de overheid in aardolie- en aardgaswinning). In 1997 ontving de overheid 5,8 miljard gulden dividend en in 1987 4,0 miljard gulden.

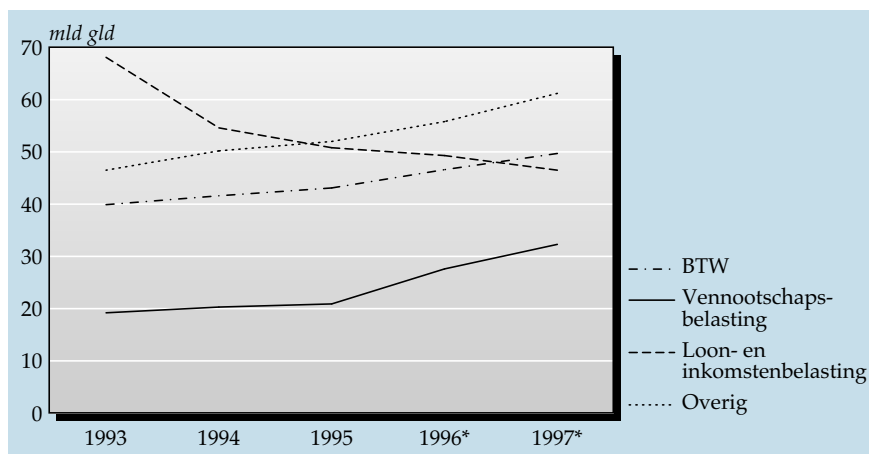
4.3 Belastingen, premies en uitkeringen

In 1997 zijn de belastingen en sociale verzekeringspremies met 23 miljard gulden gestegen tot ruim 320 miljard gulden. Dit is een toename van 7,8% bij een waarde-toename van het BBP van 5,9%. Als gevolg hiervan steeg ook de belasting- en premiedruk als percentage van het BBP, van 44,5% tot 45,2%. Dit kwam voor een groot deel doordat de vennootschapsbelasting op kasbasis wordt geregistreerd en de sociale premies nu ook de eigen bijdragen van huishoudens aan bejaardenoor-den bevatten.

De drie belangrijkste belastingmiddelen zijn de BTW, de vennootschapsbelasting en de loon- en inkomstenbelasting. Samen waren zij in 1997 goed voor 129 miljard gulden, ofwel twee derde van de belastingontvangsten van de overheid.

In 1997 stegen de BTW-inkomsten met 7% en de vennootschapsbelasting zelfs met 17%. Daarentegen daalde de loon- en inkomstenbelasting met 6%.

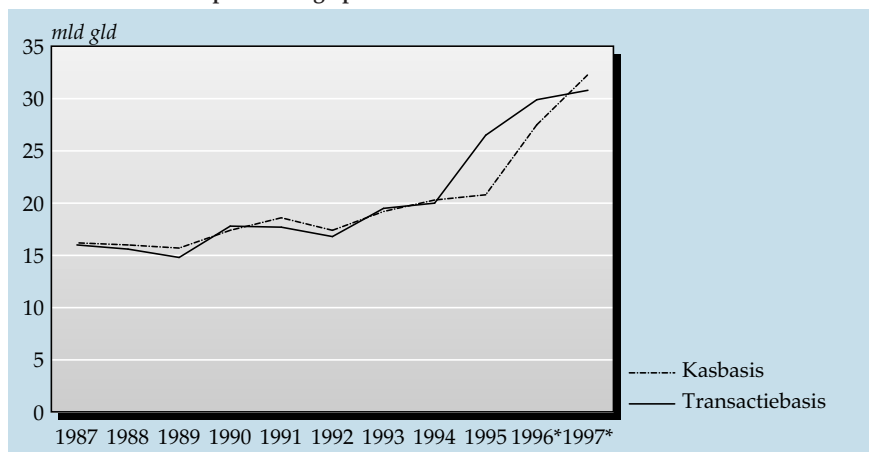
4.12 Belastingmiddelen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Sinds 1994 bestaat er een groot verschil tussen het verloop en het niveau van de vennootschapsbelasting op kasbasis en die op transactiebasis. Bij een registratie op transactiebasis worden de kasontvangsten toegerekend aan de periode waarover de belasting verschuldigd is. De op kasbasis geregistreerde vennootschapsbelasting steeg in 1997 met bijna 5 miljard gulden. Deze stijging wordt grotendeels verklaard door de sterke stijging van de winsten van ondernemingen in de voorafgaande jaren. Op transactiebasis wordt deze toename in de vennootschapsbelasting dan ook al zichtbaar in 1995 en 1996 en bedraagt de stijging in 1997 slechts 1 miljard gulden.

4.13 De vennootschapsbelasting op kas- en transactiebasis

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

De daling bij de loon- en inkomstenbelasting met 3 miljard gulden hing samen met de gewijzigde financiering van de bejaardenoorden (zie kader 4.i) en een vermindering van het deel van de loonbelasting in de eerste schijf van de loonheffing ten gunste van de sociale premies (1 miljard gulden). Zonder deze institutionele wijzigingen zouden de inkomsten uit de loon- en inkomstenbelasting met 1 miljard gulden zijn toegenomen.

Kader 4.h

De Nederlander moest in 1997 drie dagen langer werken om belastingen en premies te kunnen betalen

De belasting- en premiedruk in dagen uitgedrukt

Het BBP geeft aan hoeveel in een jaar is verdiend met de binnenlandse productie. Een deel van deze verdiensten wordt in de vorm van belastingen en sociale premies aan de overheid afgedragen. Deze afdrachten worden door de overheid gebruikt om bijvoorbeeld diensten als defensie en onderwijs te produceren, subsidies te verstrekken en sociale verzekeringsuitkeringen te doen. Als ervan wordt uitgegaan dat men eerst werkt om aan de belasting- en premieverplichtingen te voldoen, kan de dag worden berekend waarop het tot dan toe verdiende BBP zo groot is dat precies alle belastingen en premies kunnen worden betaald. Deze dag wordt wel 'Tax freedom day' genoemd. Iedere gulden die na deze dag wordt verdiend, kan vrij worden besteed.

In 1997 viel de dag waarop de Nederlander geen belasting of premie meer hoefde te betalen vlak voor de zomer, namelijk op vrijdag 13 juni. In 1996 was dit drie dagen eerder, maar in 1993 moest nog tot 27 juni worden doorgewerkt om aan alle belasting- en premieverplichtingen te voldoen.

De overige belastingen zijn in 1997 met 10% gestegen. Het ging hier met name om stijgingen bij de overdrachtsbelasting, de milieuheffingen, de dividendbelasting en de invoerrechten.

De sociale verzekeringspremies zijn in 1997 met 13 miljard gulden toegenomen, terwijl de sociale verzekeringsuitkeringen met slechts 9,5 miljard gulden toenamen. Mede hierdoor is het vorderingentekort van de sociale fondsen in 1996 omgeslagen in een overschot in 1997. De vermogenspositie van deze fondsen is als gevolg hiervan versterkt.

De sterke stijging van de premies en uitkeringen bij de AWBZ komt met name door de gewijzigde financiering van de bejaardenoorden. De uitkeringen in het kader van de werkloosheidswet namen af met 1,6 miljard gulden ten opzichte van 1996, mede onder invloed van de verder aantrekkelijke werkgelegenheid. Ook de WAO-uitkeringen en de uitkeringen aan nabestaanden (ANW) daalden, beide met 0,2 miljard gulden. Bij de ANW was dit vooral het gevolg van de wijzigingen in de nabestaandenwet, die medio 1996 zijn doorgevoerd.

De uitkeringen sociale voorziening zijn in 1997 met 0,5 miljard toegenomen tot ruim 27 miljard gulden. Hierbij namen de individuele huursubsidies en de uitkeringen voor voorzieningen van gehandicapten toe met enige honderden miljoenen gulden, terwijl de bijstandsuitkeringen licht daalden. De totale uitkeringen sociale voorzieningen liepen terug van 4,0% van het BBP naar 3,8%. In 1990 was dit nog 4,8%.

Kader 4.i

Minder loonbelasting, meer premies en meer uitkeringen door andere financiering van bejaardenoorden

Financiering bejaardenoorden nu via AWBZ

Met ingang van 1997 is de financiering van de bejaardenoorden gewijzigd. Tot 1997 werden de diensten van bejaardenoorden voor 40% gefinancierd door eigen bijdragen van huishoudens en voor de resterende 60% uit de algemene middelen van de overheid.

Vanaf 1997 is de financiering van bejaardenoorden ondergebracht bij de AWBZ. Hiertoe is het premiepercentage van de AWBZ in de eerste schijf van de loonheffing verhoogd, en dit werd gecompenseerd door een verlaging van het tarief van de loonbelasting in deze schijf. Daarnaast zijn ook de eigen bijdragen van huishoudens over de sociale verzekering geleid.

Het gevolg van deze operatie in 1997 is dat de inkomsten van de overheid uit loonbelasting met circa 3 miljard gulden daalden. Daarnaast verviel de rechtstreekse financiering door de overheid via inkomensoverdrachten (-3 miljard gulden). Tenslotte namen de sociale verzekeringspremies en uitkeringen, inclusief de eigen bijdragen van huishoudens, met circa 5 miljard gulden toe.

De wijziging van de financiering van de bejaardenoorden heeft dus alleen de samenstelling van de baten en lasten van de overheid, de huishoudens en bejaardenoorden veranderd. Per saldo is er niets veranderd.

4.4 Financiering

Kader 4.j

Wat zijn financiële transacties?

Over vorderingen en schulden

Reële transacties zoals aan- en verkopen van goederen hebben hun spiegelbeeld in financiële transacties. Feitelijk wordt iedere transactie (bijvoorbeeld een salarisbetaling) dus vier keer in de Nationale rekeningen geboekt:

1. Een opbrengst bij de ontvanger (de werknemer ontvangt loon)
2. Een uitgave bij de betaler (de werkgever betaalt loon)
3. Een financiële transactie bij de ontvanger, die bestaat uit een toename van een vordering of een afname van een schuld (bijvoorbeeld de toename van een giraal tegoed van de werknemer)
4. Een financiële transactie bij de betaler, die bestaat uit een afname van een vordering of een toename van een schuld (bijvoorbeeld de afname van een giraal tegoed van de werkgever)

Daarnaast kunnen financiële transacties ook op zichzelf staan. Dit gebeurt bijvoorbeeld wanneer de ene vordering of schuld wordt omgezet in een andere of wanneer een schuld wordt aangegaan om een bepaalde vordering te financieren (bijvoorbeeld de aankoop van aandelen financieren via een verhoging van de hypotheek). Dergelijke transacties vinden het meest plaats bij financiële instellingen.

In de praktijk worden financiële transacties gemeten als het saldo van toe- en afname van vorderingen op en schulden aan andere sectoren. Bij kredieten is dit het saldo van nieuwe verstrekkingen en aflossingen, bij spaargelden het verschil tussen stortingen en opnames en bij effecten het saldo van aan- en verkopen.

Het saldo van de financiële transacties draagt bij aan de veranderingen van het financieel vermogen van de sectoren. Deze vermogensverandering wordt daarnaast beïnvloed door waardeveranderingen die bestaande vorderingen en schulden in de loop van tijd ondergaan. De belangrijkste voorbeelden daarvan zijn koersveranderingen van effecten. Dergelijke herwaarderingen worden niet geboekt als financiële transacties, omdat ze op zichzelf geen transacties met andere sectoren vormen.

Het totaal van de financiële transacties tussen de sectoren bedroeg 390 miljard gulden in 1996. Dit totaal is de laatste twee jaar fors gestegen. Het vormt een weerspiegeling van de flink toegenomen omvang van vorderingen en schulden, vooral ten opzichte van het buitenland. In 1995 bedroeg het totaal van de financiële transacties 265 miljard en in 1994 nog 153 miljard.

Financiële transacties worden onderscheiden naar soorten vorderingen en schulden (zoals kredieten, aandelen en obligaties), maar zij kunnen ook worden onderverdeeld naar sectoren van herkomst en bestemming. Zo ontstaat een overzicht van de veranderingen van vorderingen en schulden van de ene sector ten opzichte van de andere. Het meest recente jaar waarvoor deze financieringsstromen tussen sectoren kon worden opgesteld is 1996 (zie tabel 4.14).

Kredietinstellingen

Kredietinstellingen zijn belangrijke tussenschakels tussen geldgevers en geldnemers. Meer dan een kwart van alle financieringsstromen liep via deze instellingen. Zij trokken voor ruim 106 miljard gulden aan middelen aan, terwijl ze voor bijna 112 miljard uitzetten.

De aangetrokken middelen waren voor het grootste deel (71 miljard) afkomstig uit het buitenland, vooral in de vorm van deposito's en kortlopende kredieten. De niet-financiële vennootschappen vertrouwden kredietinstellingen per saldo bijna 4 miljard toe. Zo stegen hun girale tegoeden met 14 miljard, maar zij namen ook voor 13 miljard aan deposito's op. Huishoudens droegen bijna 25 miljard bij aan de middelen van kredietinstellingen, waarvan de toename van spaargelden (ruim 13 miljard) en girale tegoeden (bijna 9 miljard) de belangrijkste zijn.

Ongeveer 45% van de uitzettingen van kredietinstellingen (50 miljard) vloeiden naar huishoudens, waarvan 42 miljard in de vorm van woninghypotheken.

4.14 Financieringsstromen naar sectoren van herkomst en bestemming, 1996*

	Verandering van schulden							totaal
	krediet- instel- lingen	verze- kerings- instel- lingen	niet- financiële vennoot- schappen	over- heid	huis- houdens	buiten- land	onver- deeld	
Verandering van vorderingen <i>mlrd gld</i>								
Kredietinstellingen	2,5	-1,9	20,3	2,0	49,9	39,5	-0,4	111,9
Verzekeringsinstellingen	4,7	2,5	7,9	10,6	3,1	23,7	-1,8	50,7
Niet-financiële vennootschappen	3,7	0,6	1,7	3,8	1,2	51,2	0,8	63,1
Overheid	0,0	0,0	-4,2	0,0	0,1	0,3	0,1	-3,6
Huishoudens	24,8	50,6	0,7	1,2	0,0	0,8	3,1	81,3
Buitenland	70,7	-0,5	26,0	-7,6	0,0	0,0	-1,8	86,8
Totaal	106,4	51,3	52,4	10,0	54,4	115,5	0,0	390,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Verzekeringsinstellingen

De uitzettingen van verzekeringsinstellingen bedroegen in 1996 per saldo bijna 51 miljard gulden. Zo kochten deze instellingen per saldo voor bijna 50 miljard aan obligaties, waaronder 25 miljard aan staatsobligaties en ruim 20 miljard aan buitenlandse obligaties. Aan aandelen werd voor bijna 12 miljard gekocht, waarvan bijna 4 miljard van buitenlandse origine was. Het totaal van de per saldo uitgezette middelen in het buitenland kwam hierdoor uit op bijna 24 miljard, dat wil zeggen bijna de helft van het totaal. De verstrekte kredieten namen per saldo met 15 miljard af. Deze afname betrof voornamelijk langlopende kredieten aan het Rijk. Door de omvangrijke aankopen van staatsobligaties werd er per saldo toch voor bijna 11 miljard aan middelen verstrekt aan de overheid.

De schulden van verzekeringsinstellingen bestaan vrijwel uitsluitend uit 'voorzieningen voor pensioen- en levensverzekeringen'. Deze geven de verplichtingen aan huishoudens en (voor een heel klein deel) het buitenland weer, uit hoofde van toekomstige uitkeringen (zie ook paragraaf 4.5). In 1996 namen deze verplichtingen met bijna 51 miljard toe.

Niet-financiële vennootschappen

De vorderingen van niet-financiële vennootschappen namen per saldo toe met ruim 63 miljard gulden. Bijna 32 miljard van deze toename vond plaats in de vorm van deelnemingen in het aandelenkapitaal van buitenlandse ondernemingen. Dit bedrag had vrijwel geheel betrekking op deelnemingen in buitenlandse ondernemingen. Het gaat hier bijvoorbeeld om de aankoop van aandelen met het doel een meerderheidsbelang (en daarmee de zeggenschap) in een onderneming te verwerven. Naast aandelen droeg ook de kredietverlening (met 26 miljard) aanzienlijk bij aan de toename van de vorderingen. Ook hiervan ging weer een groot bedrag, 18 miljard, naar buitenlandse concernonderdelen. Aan middelen werd ruim 52 miljard aangetrokken, voornamelijk in de vorm van kredieten (27 miljard), aandelenkapitaal (22 miljard) en obligaties (4 miljard). Ongeveer de helft van deze middelen kwam uit het buitenland (26 miljard).

Overheid

De vorderingen van de overheid namen in 1996 met bijna 4 miljard gulden af. Aandelen en deelnemingen in (overheids)bedrijven werden verkocht voor ruim 2 miljard. Ook de kredieten aan het bedrijfsleven namen met ruim 2 miljard af. De door de overheid aangetrokken middelen bedroegen per saldo 10 miljard. Tegenover een toename van de aangetrokken middelen van de financiële instellingen (+13 miljard gulden) en de andere binnenlandse sectoren (+5 miljard), stond een afname van de schuld aan het buitenland (-8 miljard). Dit laatste betekent dat het buitenland per saldo staatsobligaties heeft afgestoten. De aangetrokken middelen bestonden voor een groot deel uit obligaties (bijna 23 miljard), terwijl de kredieten met ruim 12 miljard afnamen.

Huishoudens

De uitzettingen van huishoudens bedroegen 81 miljard gulden, en bestonden voor het grootste deel (51 miljard) uit de toename van pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen. Daarnaast kwam bijna 25 miljard terecht bij kredietinstellingen, waarvan ruim 13 miljard in de vorm van spaargelden en 9 miljard aan girale tegoeden. Het effectenbezit van huishoudens nam ook toe. Per saldo werd er voor een bedrag van bijna 4 miljard aan aandelen en obligaties gekocht. Gelet op de groeiende populariteit van aandelenbezit, is dit bedrag aan de lage kant. Een mogelijke verklaring is dat tevens in het verleden aangekochte aandelen zijn verkocht. De hiermee behaalde koerswinsten kunnen een positieve uitwerking hebben gehad op de consumptieve bestedingen.

De opgenomen middelen bedroegen ruim 54 miljard, waarvan bijna 47 miljard in de vorm van woninghypotheken (zie ook paragraaf 4.5). Al deze middelen waren vrijwel geheel afkomstig van kredietinstellingen. De inbreng van verzekeringsinstellingen op de hypotheekmarkt bleef beperkt tot 3 miljard.

Buitenland

De schulden van het buitenland aan Nederland namen maar liefst met 116 miljard toe in 1996. Dat is veel meer dan de 63 miljard in 1995 en de 11 miljard in 1994. Het Nederlandse bedrijfsleven investeerde massaal over de grens. Zo werd er voor bijna 32 miljard deelgenomen in het aandelenkapitaal van buitenlandse ondernemingen. Daarnaast kochten ook de pensioenfondsen en kredietinstellingen veel buitenlandse aandelen (voor bijna 10 miljard). Naast aandelen werd er per saldo voor 46 miljard aan buitenlandse obligaties gekocht, voornamelijk door financiële instellingen.

De vorderingen van het buitenland op Nederland groeiden met bijna 87 miljard. In 1995 was dit slechts 35 miljard en in 1994 was dit nog 15 miljard negatief. Het grootste deel van de toename (bijna 71 miljard) betrof uitzettingen bij Nederlandse kredietinstellingen, waaronder een toename van 23 miljard aan deposito's en spaargelden en van 8 miljard aan girale tegoeden. De buitenlandse vorderingen op bedrijven namen met 26 miljard toe. Daarvan had bijna 17 miljard betrekking op deelnemingen in het aandelenkapitaal van Nederlandse concernonderdelen. Ook werd hieraan nog eens meer dan 9 miljard aan kredieten verstrekt.

Al met al boekte ons land in 1996 een aanzienlijke toename van de netto vorderingspositie ten opzichte van het buitenland. Deze toename was vooral geconcentreerd bij de niet-financiële vennootschappen, in de vorm van vorderingen op buitenlandse concernonderdelen.

4.5 Vorderingen en schulden van huishoudens

Deze paragraaf belicht het totale bezit van huishoudens aan pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen en spaargelden alsmede de uitstaande woninghypotheken. Daarmee wordt overigens nog geen volledig beeld gegeven van de financiële positie van huishoudens. Voor het effectenbezit bijvoorbeeld zijn nog geen actuele gegevens beschikbaar.

Pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen

Eén van de vorderingen van huishoudens bestaat uit voorzieningen voor pensioen- en levensverzekering. Deze worden gevoed met premies die door huishoudens worden betaald en langlopend worden belegd. De daarmee behaalde rente- en dividendopbrengsten (toegerekende premies) worden eveneens aan deze voorzieningen toegevoegd. De uitkeringen aan huishoudens worden aan de voorzieningen onttrokken. Ook herwaarderings van de beleggingen, bijvoorbeeld als gevolg van koerswinsten of -verliezen, zijn van invloed op de stand van de voorzieningen.

In de loop van 1997 overschreed de omvang van de voorzieningen de grens van 1 biljoen gulden. Aan het eind van het jaar bedroeg de stand 1054 miljard, 12% meer dan het jaar ervoor. Qua absoluut bedrag was de toename met 112 miljard even groot als in 1996. In de afgelopen vijf jaar groeiden de voorzieningen met meer dan 400 miljard. Eind 1997 bedroegen ze per hoofd van de bevolking 67000 gulden. Vijf jaar eerder was dit nog 42000 gulden

Net als in 1996 was de uitbundige groei van de voorzieningen in 1997 vooral het gevolg van het uitstekende beleggingsklimaat voor effecten. Dit resulteerde in een opwaardering van de beleggingen met ruim 56 miljard gulden. In 1996 was dit bedrag zelfs 61 miljard. In beide jaren hadden de opwaarderingen praktisch geheel betrekking op aandelen. Deze vormen een steeds groter deel van de beleggingen van pensioenfondsen en levensverzekeraars (zie kader 4.k). Zonder opwaarderingen zou de toename van de voorzieningen in zowel 1996 als 1997 beperkt zijn gebleven tot 6%.

4.15 De pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen

	1993	1994	1995	1996*	1997*
	<i>mld gld</i>				
Stand op 1 januari	646	728	754	830	942
Premies	26	27	30	34	39
Toegerekende premies	48	49	51	53	56
Totaal premies	74	76	81	87	95
Uitkeringen	-29	-31	-32	-36	-39
Herwaarderingen etc.	37	-19	27	61	56
Stand op 31 december	728	754	830	942	1054
	<i>1 000 gld</i>				
Stand op 31 december per hoofd van de bevolking	47	49	54	61	67

Bron: CBS, detailgegevens Nationale rekeningen.

De premiebetalingen groeiden in 1997 met ruim 14%. Daarbij boekten de levensverzekeraars een wat grotere toename dan de pensioenfondsen: respectievelijk 15% en ruim 12%. Bij de levensverzekeraars namen in 1997 vooral de premies voor individuele verzekeringen toe (+2,5 miljard). Bij de pensioenfondsen was de toename van de premie-afdrachten aan het ABP (+1 miljard) de belangrijkste groeifactor. De gestaag afnemende rentetarieven remmen de laatste jaren de groei van de toegerekende premies. In 1997 namen deze met 5,7% toe, ondanks een volumegroei van de beleggingen met 12,5%. De uitkeringen stegen in 1997 met 9,4% tegen 11,3% in het jaar ervoor. Net als in 1996 groeiden de uitkeringen van levensverzekeraars (+15%) aanzienlijk sneller dan die van de pensioenfondsen (+5%). Wanneer wordt gekeken

naar de soort uitkering dan blijkt dat de groei van de collectief geregelde pensioen-uitkeringen (+7,3%) achterbleef bij de toename van de uitkeringen uit hoofde van individueel afgesloten levensverzekeringscontracten (+13,7%).

Kader 4.k

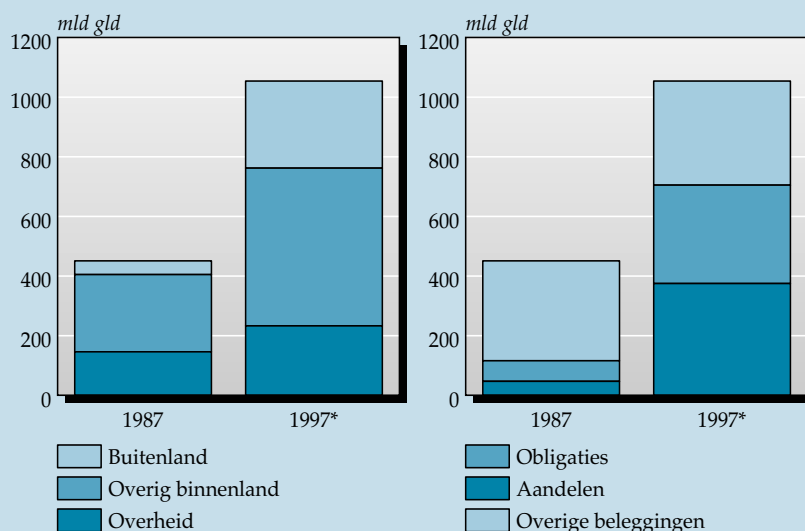
Nederland te klein voor haar eigen pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen *De belegging van de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen in 1997 vergeleken met die in 1987*

Naast een spectaculaire groei van de omvang van pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen, onderging ook de structuur van de belegging ervan een wezenlijke verandering in de afgelopen tien jaar. Van de 451 miljard gulden aan voorzieningen aan het eind van 1987 was 10% belegd in aandelen en 15% in obligaties. De rest van de beleggingen (75%) betrof voor het overgrote deel niet-verhandelbare, langlopende kredieten, voornamelijk onderhandse leningen aan de overheid en bedrijven. In 1997 was de 1054 miljard aan voorzieningen voor 36% belegd in aandelen en voor 31% in obligaties. De restcategorie was geslonken naar 33%. In absolute bedragen groeide het aandelenbezit in tien jaar tijd grofweg met een factor acht en het obligatiebezit met een factor vijf, terwijl de waarde van de overige beleggingen slechts met enkele procenten toenam.

Tegelijkertijd vonden ook steeds meer beleggingen hun weg over de grens. Het aandeel van de beleggingen in het buitenland liep op van 10% in 1987 naar 28% in 1997. De beleggingen in schuldtitels van bedrijven en huishoudens namen in dezelfde periode af van 58% naar 50%. In 1987 was bij de overheid 32% van de voorzieningen belegd, in 1997 was dit gedaald naar 22%. Desondanks bleven de verzekeringsinstellingen de belangrijkste crediteur van de overheid. Het aandeel van de overheidsschuld dat in bezit is van verzekeringsinstellingen liep zelfs op van 43% eind 1987 naar 46% eind 1997. Dit kwam doordat de aflossing van niet-verhandelbare, onderhandse leningen werd overtroffen door een uitbreiding van het bezit aan staatsobligaties.

Beleggingen naar sector

Beleggingen naar titel

Bron: CBS, detailgegevens Nationale rekeningen.

De verandering in de structuur van de beleggingsportefeuille heeft te maken met een drietal factoren die min of meer met elkaar samenhangen: de gestage daling van de rentetarieven op de kapitaalmarkt, de reductie van het overheidstekort en de hausse op de aandelenbeurzen. Wanneer de rente daalt kan met verhandelbaar schuldpapier extra rendement worden behaald via koerswinsten. Met niet-verhandelbaar schuldpapier is dat niet geval. Dit maakte in de afgelopen jaren het verstrekken van onderhandse leningen een stuk onaantrekkelijker, terwijl de aantrekkingskracht van obligaties hierdoor toenam. Nog meer rendement leverde de voortdurende stijging van de aandelenkoersen op.

Door de toename van de ingehouden winsten van ondernemingen en de tekortreductie bij de overheid is het beroep op de binnenlandse kapitaalmarkt van deze sectoren sterk gekrompen. De omvang van dit beroep blijft inmiddels ver achter bij de overschotten van verzekeringsinstellingen. Dit heeft een omvangrijke stroom van beleggingen in het buitenland op gang gebracht. Nederland is als het ware te klein geworden voor haar eigen pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen. Het ziet er dus naar uit dat de kosten van de vergrijzing van Nederland in de volgende eeuw voor een belangrijk deel zullen worden gefinancierd uit beleggingsopbrengsten uit het buitenland.

Spaargelden

De spaargelden groeiden de laatste vijf jaar minder uitbundig dan de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen: van bijna 206 miljard gulden eind 1992 naar 253 miljard eind 1997. Dit betekent een gemiddeld jaarlijkse groei van ruim 4%. Per hoofd van de bevolking namen de spaargelden in deze periode toe van 13500 gulden naar 16200 gulden. De aanwas van spaargelden bedroeg 9,8 miljard in 1997. Dit was bijna 3 miljard minder dan het jaar ervoor. Per saldo werd niet meer dan 1 miljard ingelegd. De rest (8,8 miljard) betrof bijgeschreven rente. In 1996 bedroeg de netto inleg nog ruim 5 miljard. Waarschijnlijk heeft deze ontwikkeling te maken met een groeiende populariteit van beleggingsfondsen en beleggen in aandelen op de beurs. Zo werd in 1997 naar schatting 3 miljard gulden ingelegd bij de zogeheten 'click-fondsen', een type beleggingsfonds dat eind 1996 werd geïntroduceerd en waarbij koersverliezen worden afgeschermd.

Onderdeel van de spaargelden vormen de tegoeden uit hoofde van bedrijfspaarregelingen, waarmee het mogelijk is om een gedeelte van het loon belastingvrij te sparen. Eind 1997 stond er in het kader van deze regelingen 11,7 miljard gulden uit. De netto inleg in 1997 bedroeg 2,3 miljard. Aangezien de totale netto inleg op spaarrekeningen in dat jaar uitkwam op 1,0 miljard, werd er bij de traditionele spaarrekeningen dus 1,3 miljard meer opgenomen dan gestort.

4.16 De spaartegoeden bij Nederlandse banken

	1993	1994	1995	1996*	1997*
	<i>mld gld</i>				
Stand op 1 januari	205,6	210,1	216,9	230,6	243,3
Netto-inleg (=stortingen minus terugbetalingen)	-2,1	0,3	6,2	5,2	1,0
Bijgeschreven rente	6,6	6,5	7,5	7,5	8,8
Totaal mutatie	4,5	6,8	13,7	12,7	9,8
Stand op 31 december	210,1	216,9	230,6	243,3	253,1
w.v.					
Spaarloonregelingen		2,3	6,1	9,1	11,7
	<i>1 000 gld</i>				
Stand op 31 december per hoofd van de bevolking	134,7	14,1	14,9	15,7	16,2

Bron: CBS, detailgegevens Nationale rekeningen.

Woninghypotheke

De explosieve groei van de uitstaande woninghypotheke van de laatste jaren zette zich in 1997 in een versneld tempo voort. Aan het eind van dat jaar bedroeg de uitstaande schuld 441 miljard gulden. Dit betekent een toename van 59 miljard ofwel 15,5% ten opzichte van de stand aan het eind van 1996. De toch al forse groei in 1996 (45 miljard ofwel 13,4%) werd daarmee ruimschoots overtroffen.

Vanaf 1993 werd het verband tussen de netto investeringen in het eigen woningbezit en de mutatie in de uitstaande woninghypotheke steeds losser. In 1992 lagen de netto investeringen en de mutatie in de hypothecaire schulden nog dicht bij elkaar. In 1993 overtrof de toename van de schuld de netto investeringen met bijna 7 miljard gulden. In 1996 was dit verschil al opgelopen naar 21 miljard en in 1997 bereikte het zelfs een niveau van 30 miljard. De oorzaak van deze ontwikkeling ligt vooral in de gedaalde rentetarieven. Zo lag in 1997 het gemiddelde rentetarief voor nieuw afgesloten leningen op 5,8%. Dat was 3,5 procentpunten lager dan in 1992. Vooral in 1996 en 1997 werden dan ook massaal hoogrentende leningen overgesloten met nieuwe leningen tegen lagere tarieven. De waardeinstijgingen van de woningen maakte het mogelijk aanzienlijk hogere leningen af te sluiten tegen uiteindelijk gelijkblijvende maandelijkse lasten.

4.17 Uitstaande woninghypotheken

	1992	1993	1994	1995	1996*	1997*
	<i>mld gld</i>					
Uitstaand bedrag per 31 december	246	272	305	337	382	441
Mutaties ten opzichte van vorig jaar:						
Netto investeringen in het eigen woningbezit	16	26	33	32	45	59
	19	19	23	23	24	29
	%					
Jaarlijkse groei van het uitstaand bedrag	7,0	10,6	12,3	10,4	13,4	15,4
Rente op nieuw afgesloten hypotheke	9,3	7,6	7,6	7,1	6,3	5,8

Bron: CBS, Financiële Maandstatistiek en detailgegevens Nationale rekeningen.

In 1996 en 1997 werd dus bij elkaar ruim 50 miljard gulden meer krediet opgenomen dan noodzakelijk was voor de financiering van het woningbezit. Het valt niet exact te achterhalen waaraan dit bedrag is besteed. In essentie zijn er twee bestedingsmogelijkheden: uitbreiding van het bezit aan vorderingen (effecten, koopsompolissen, banktegoeden en dergelijke) en consumptieve uitgaven. De tot nu toe beschikbare gegevens wijzen erop dat huishoudens in 1996 en 1997 meer dan in voorgaande jaren hebben belegd in aandelen. Bovendien werden ook meer koopsompolissen aangeschaft. Opvallend is ook dat de girale tegoeden van huishoudens in die twee jaar met 12 miljard gulden toenamen. Daartegenover staat dat in 1997 de ontwikkeling van de spaargelden stagneerde. Het is niet goed mogelijk om vast te stellen in hoeverre al die ontwikkelingen afwijken ten opzichte van een 'normale situatie'. Duidelijk is wel dat de totale additionele uitbreiding van het vorderingenbezit achterblijft bij het extra hypothecair krediet. Het is dan ook aannemelijk dat een significant deel van het extra hypothecair krediet is gebruikt voor consumptieve uitgaven, hetgeen een extra groei-impuls aan de economie heeft gegeven.

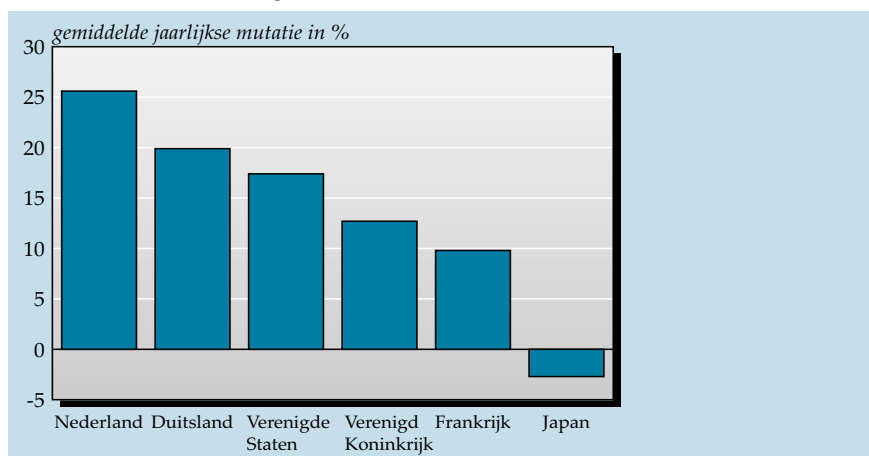
4.6 De beurshausse

De koersen van de aandelen in Nederland zijn in de jaren negentig sterk gestegen. In de periode 1993-1997 bedroeg de gemiddelde koersstijging bijna 26% per jaar. Ter vergelijking: in de hieraan voorafgaande 40 jaar stegen de koersen gemiddeld met 7% per jaar. Sinds de start van de CBS-koersindex, 45 jaar geleden, zijn de koersen van Nederlandse aandelen over een periode van vijf jaar nog nooit zo sterk gestegen. Ook internationaal gezien was de koersstijging in de afgelopen vijf jaar hoog. Maar, terwijl op de beurzen van het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Frankrijk en de Verenigde Staten gemiddelde jaarlijkse koersstijgingen van tussen de 10% en 20% werden behaald, was er op de Japanse beurs al jaren overwegend

sprake van een mineurstemming. Dit is al zo sinds het uiteenspatten van de zeepbel van speculatiewinsten medio 1989. Daarvoor waren de koersen in Tokio vanaf 1986 bijna verdrievoudigd. Eind 1997 waren de koersen gedaald tot nagenoeg het 1986-niveau.

De forse koersstijgingen in Nederland zijn slechts ten dele een weerspiegeling van de prestaties van de Nederlandse economie als geheel. De nieuwkomers op de beurs zijn bijvoorbeeld relatief vaak afkomstig uit de snelst groeiende bedrijfstakken. Bovendien wordt een deel van de winst gerealiseerd in het buitenland en speelt de hogere dollarkoers van de afgelopen jaren een belangrijke rol. Ten slotte hebben de lage rentestand, de terugdringing van het overheidstekort en de groei van het aantal particuliere beleggers de beurskoersen een extra stimulans gegeven.

4.18 Beurskoersveranderingen, 1993-1997

Bron: CBS, Financiële Maandstatistiek.

Hightech-fondsen snelste groeiers

Vooraf kleinere hightech-fondsen hebben meer dan gemiddeld geprofiteerd van het goede beursklimaat op de Amsterdamse effectenbeurs in de jaren negentig. Dit blijkt uit de graadmeter van deze fondsen: de CBS/Wesselijs MITS-koersindex. Deze index, die alle fondsen bevat op het gebied van micro-elektronica, informatietechnologie en telecommunicatie, met uitzondering van de zwaargewichten KPN en Philips, is sinds zijn start in 1994 met gemiddeld 53% per jaar gestegen. Dit is bijna tweeëneenhalf keer zoveel als de gemiddelde koersstijging van alle Nederlandse aandelen in de periode 1994-1997.

Meer vraag naar Nederlandse aandelen

De koersen van aandelen zijn de resultante van vraag- en aanbodverhoudingen. Enerzijds was er sprake van een toename van het aanbod. In de periode 1993-1997 is door Nederlandse ondernemingen, exclusief beleggingsfondsen en vastgoed-

fondsen, per saldo voor 58 miljard gulden aan nieuwe aandelen op de Amsterdamse effectenbeurs geplaatst. In de periode 1988-1992 bedroeg dat totaal van openbare en onderhandse emissies, herplaatsingen en stock-dividend verminderd met de terugbetalingen, 26 miljard gulden. Ook indien wordt gecorrigeerd voor koersstijgingen is het aanbod gestegen.

De toename van de vraag heeft die van het aanbod echter overtroffen. Allereerst door een gewijzigd beleggingsbeleid bij institutionele beleggers, met name pensioenfondsen. Onderhandse leningen aan de overheid zijn gesubstitueerd voor obligaties en aandelen (zie ook kader 4.k). Deze wijziging hing samen met de sterk verminderde vraag van de overheid naar kapitaal als gevolg van het terugdringen van het vorderingstekort. In de afgelopen vijf jaar bedroeg het netto openbaar beroep van de Staat der Nederlanden 82 miljard gulden. In de periode 1988-1992 werd door het Rijk op de openbare kapitaalmarkt netto nog 120 miljard geleend.

Naast de toegenomen vraag door institutionele beleggers zijn de recente koersstijgingen mede het gevolg van de gestegen populariteit van het beleggen bij particulieren. Beleggen in effecten was voor het grote publiek jarenlang onbekend terrein. Voor velen leek dit een gebied vol voetangels en klemmen, dat slechts toegankelijk was voor mensen met kennis en vooral met voldoende vermogen. De belangstelling voor het beleggen in effecten is echter gestaag gegroeid. De rente op spaarrekeningen steekt immers schril af tegen de recente koersstijgingen op de aandelenmarkt. De opmars van de particuliere belegger wordt bevestigd door een onderzoek uit 1997 van het Centrum voor Marketing Analyses, waaruit naar voren komt dat één op de drie aandelenbeleggers pas de afgelopen drie jaar is begonnen met beleggen. Illustratief is ook de groei van het aantal beleggingsfondsen. Aan het eind van 1987 waren 33 beleggingsfondsen aan de Amsterdamse effectenbeurs genoteerd. Tien jaar later bedroeg het aantal beleggingsfondsen 168, waarvan meer dan de helft uit aandelenfondsen bestond.

Daarnaast is de koersontwikkeling in Amsterdam niet los te zien van de wereldwijde beurshausse in de wereld. Dat de aandelenkoersen op het Damrak meer dan gemiddeld zijn gestegen wordt wellicht mede veroorzaakt door een inhaaleffect van de koers/winst-verhouding. Deze was in Nederland in het begin van de jaren negentig lager dan elders, waarna er een inhaalslag heeft plaatsgevonden. Bovendien zijn er vooral in Nederland de afgelopen vijftien jaar structurele maatregelen doorgevoerd om de economie concurrerender te maken. Beleggers hebben mogelijk geanticipeerd op de positieve effecten daarvan.

De koersontwikkeling in Amsterdam is verder sterk gerelateerd aan de ontwikkeling van de koers van de dollar. Deze relatie komt voort uit het relatief grote aantal Nederlandse ondernemingen dat ook op één van de Amerikaanse beurzen is genoteerd. Bovendien wordt bij veel Nederlandse ondernemingen een groot gedeelte van de omzet in dollars behaald. Valutaire ontwikkelingen kunnen zodoende de winst sterk beïnvloeden. De koers van de dollar is in de periode 1993-1997 per saldo 11% gestegen, nadat deze tussen 1985 en 1993 fors in waarde gedaald was.

De beurs als spiegel van de Nederlandse economie?

De uitzonderlijke prestaties van de Amsterdamse effectenbeurs kunnen niet zonder meer worden opgevat als graadmeter voor het succes van het poldermodel. Enerzijds vormt de beurs geen evenredige afspiegeling van de Nederlandse bedrijfstakkenstructuur, anderzijds wordt een aanzienlijk deel van de winst van beursgenoteerde ondernemingen in het buitenland gerealiseerd. In het navolgende worden de niet-financiële beurs-nv's nader beschouwd.

Het aandeel van het Nederlands bedrijf van deze beursgenoteerde ondernemingen in de totale toegevoegde waarde van niet-financiële bedrijven is toegenomen van 14% in 1991 tot 18% in 1996. Het Nederlands bedrijf van beurs-nv's omvat het totaalresultaat van deze nv's, exclusief de resultaten van buitenlandse dochters. De toename van het Nederlands bedrijf van beurs-nv's werd met name veroorzaakt door de uitbreiding van het aantal beursgenoteerde ondernemingen in deze periode (van 115 in 1991 tot 137 in 1996). Meer dan de helft van deze nieuwkomers is actief in de zakelijke dienstverlening. De grootste nieuwkomer was echter KPN. Wanneer KPN buiten beschouwing wordt gelaten, komt het aandeel van de beursgenoteerde ondernemingen in 1996 uit op 15%.

Dochters van buitenlandse nv's belangrijk voor Nederland

Naast de beursgenoteerde ondernemingen vormen ook de dochterondernemingen van buitenlandse concerns een belangrijke groep binnen de niet-financiële bedrijven. In zowel 1991 als 1996 genereerden deze dochters 12% van de totale toegevoegde waarde van de niet-financiële bedrijven.

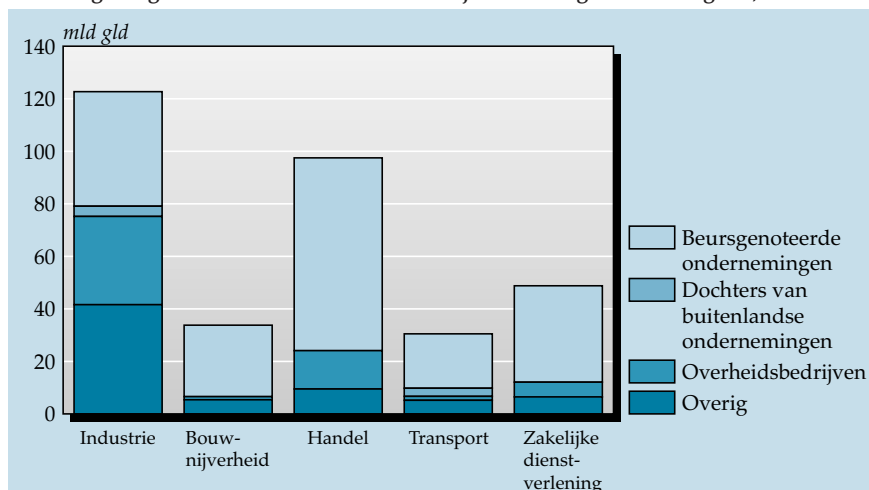
In 1996 bedroeg het aandeel van de ondernemingen die (vrijwel) volledig in handen zijn van de overheid 4%. Voorbeelden hiervan zijn de NS, de gemeentelijke vervoersbedrijven, Energie Beheer Nederland (hierin is het belang van de overheid in de aardolie- en aardgaswinning ondergebracht) en openbare nutsbedrijven.

De resterende 66% van de toegevoegde waarde wordt gevormd door de overige bedrijven, voornamelijk niet-beursgenoteerde besloten vennootschappen, coöperatieve verenigingen, maatschappen en zelfstandige ondernemers.

Het aandeel van de beursgenoteerde ondernemingen in de toegevoegde waarde varieert sterk per bedrijfstak, namelijk 34% in de industrie (inclusief delfstoffenvinning), ongeveer 16% in de bedrijfstakken bouw en transport, 13% in de zakelijke dienstverlening en tenslotte 10% in de handel (zie grafiek 4.19). In de telecommunicatie bedraagt het aandeel zelfs vrijwel 100%. In de overige niet-financiële bedrijfstakken is het aandeel verwaarloosbaar. In de periode 1991-1996 is in de bouw, de handel en de zakelijke dienstverlening het aandeel van beursgenoteerde ondernemingen toegenomen terwijl het in de industrie nagenoeg constant is gebleven en in het transport is gedaald.

4.19 Toegevoegde waarde niet-financiële bedrijven naar eigendoms categorie, 1996*

Bron: CBS, Statistiek van balans en resultatenrekening beurs-nv's en detailgegevens Nationale rekeningen.

Beurs-nv's internationaal actief

In 1991 bedroeg de winst na belastingen van de beursgenoteerde niet-financiële ondernemingen 15 miljard gulden. Van deze winst was 60% afkomstig van het Nederlands bedrijf. In 1996 was deze winst bijna verdubbeld, tot 27 miljard gulden. Ook toen was ongeveer 60% afkomstig van de activiteiten in Nederland. Opvallend is dat de winst van de buitenlandse dochters in 1991 voor een zeer belangrijk deel (75%) geconcentreerd was bij drie grote concerns. In 1996 was het aandeel van deze drie gedaald tot 56%. Exclusief deze drie concerns was de winst afkomstig van buitenlandse dochters in 1996 maar liefst drieëneenhalf maal zo groot als in 1991. Dat het aandeel van het buitenlands bedrijf in de totale winst desondanks niet toenam tussen 1991 en 1996 kwam door de introductie van KPN op de beurs. Dit concern behaalde een forse winst na belasting die volledig afkomstig was uit Nederlandse activiteiten.

De forse toename van de buitenlandse winst van beursgenoteerde ondernemingen is het gevolg van een zeer actief overnamebeleid. Deze overnames hebben ertoe geleid dat beursgenoteerde ondernemingen op veel grotere schaal onderhandse of openbare aandelenemissies hebben gepleegd. Een deel van dit nieuw aangetrokken vermogen is gebruikt om de overnames te financieren. De waarde van de aandelenemissies van beursgenoteerde ondernemingen (exclusief houdstermaatschappijen en financiële ondernemingen) bedroeg in de periode 1992-1996 gemiddeld ongeveer 3 miljard gulden per jaar. Daarnaast hebben beursgenoteerde ondernemingen hun aandelenkapitaal versterkt door dividend (belastingvrij) uit te keren in de vorm van aandelen. Dit zogenaamde stockdividend bedroeg bijna 1 miljard per jaar in de genoemde periode. In de periode 1986-1991 kwam het beroep op de aandelenmarkt gemiddeld slechts uit op ruim 2 miljard gulden per jaar.

De mogelijkheden voor internationale expansie zijn afhankelijk van een groot aantal factoren. Zo spelen allereerst de kosten van het aantrekken van vermogen een belangrijke rol. Hierbij zijn dan zowel de ontwikkeling van de rentestand (vreemd vermogen) als de koers/winstverhouding (eigen vermogen) van belang. Met name deze koers/winstverhouding heeft een spectaculaire ontwikkeling doorgemaakt. Dit quotiënt was in de periode 1985-1989 nooit hoger dan 11,5. In 1990 steeg dit verhoudingsgetal naar 15,5 en in 1996 en 1997 was deze verhouding respectievelijk 20,0 en 18,1. Een andere factor die een rol speelt bij internationale expansie is de valutaontwikkeling. Een dalende koers van buitenlandse valuta maakt een buitenlandse onderneming goedkoper. Zo heeft de gedaalde wisselkoers van de dollar, van gemiddeld 3,32 gulden in 1985 tot 1,95 gulden in 1997, tot gevolg gehad dat de overnameprijs van Amerikaanse ondernemingen in guldens fors is gedaald. Een laatste factor die genoemd kan worden is de verbeterde financiële positie van de ondernemingen. Omdat de laatste jaren de toename van de binnenlandse investeringen achterbleef bij de winststijging hebben de niet-financiële ondernemingen financiële ruimte geschapen voor internationale overnames. De netto investeringen van alle niet-financiële ondernemingen in Nederland zijn slechts beperkt toegenomen, van 22 miljard gulden in 1989 tot 24 miljard gulden in 1997. Kenmerkend is de situatie in 1996. Niet-financiële ondernemingen investeerden toen 72 miljard gulden in Nederland, waarvan 51 miljard kon worden gefinancierd uit afschrijvingen. De netto uitbreiding van de productiecapaciteit bedroeg dus 21 miljard gulden. Tegelijkertijd werden in het buitenland voor bijna 33 miljard gulden bedrijven overgenomen en daarnaast nog eens voor 18 miljard gulden kredieten verstrekt aan buitenlandse dochters.

4.7 *De inkomensontwikkeling van huishoudens*

De ontwikkeling van de koopkracht staat in veel politieke en economische discussies centraal. Er zijn drie soorten koopkracht te onderscheiden: de statische, de dynamische en de macro-economische. In 1997 zijn ze alledrie gestegen, maar niet in dezelfde mate.

Statische koopkracht in 1997 verbeterd

In 1997 verbeterde de statische koopkracht met bijna 1%. In dit cijfer is geen rekening gehouden met de veranderingen in inkomens door wijzigingen in de persoonlijke omstandigheden, zoals het vinden van werk, echtscheiding of het verkrijgen van een loonsverhoging in verband met promotie of anciënniteit.

De statische koopkrachtverbetering was niet voor alle inkomensgroepen gelijk. Het kwart van de bevolking met de laagste inkomens ging er het meest op vooruit: met 1,2%. Voor het kwart met de hoogste inkomens was de koopkrachtverbetering het geringst. Deze inkomenscategorie ging er slechtst 0,7% op vooruit, maar dat is exclusief incidentele inkomensverbeteringen. De relatieve inkomensverbetering van de lagere inkomens hing vooral samen met de inkomenseffecten van de

nieuwe Huursubsidiewet, die per 1 juli 1997 de Wet individuele huursubsidie heeft vervangen.

De statische koopkrachtverbetering voor het laagste kwart is de grootste sinds 1990. In de jaren 1993-1996 is de koopkrachtontwikkeling van de laagste inkomensgroep steeds ongunstiger geweest dan die van de andere inkomensgroepen.

4.20 Statische koopkrachtontwikkeling

	Aantal personen	Koopkrachtverandering (statisch)				
		1993	1994	1995	1996*	1997*
	<i>in % van het totaal</i>	<i>mutaties in %</i>				
Totaal	100	0,5	-0,4	1,0	0,9	0,9
Inkomens						
laagste 25%-groep	25	0,2	-1,1	0,5	0,5	1,2
tweede 25%-groep	25	0,5	-0,3	0,9	0,9	1,0
derde 25%-groep	25	0,7	-0,1	1,2	0,9	1,0
hoogste 25%-groep	25	0,6	-0,3	1,1	1,0	0,7
Inkomensbron						
loon	59	0,8	-0,2	1,1	0,9	1,1
pensioen	19	0,0	-0,9	1,0	1,1	0,6
uitkering	13	-0,1	-1,5	0,3	-0,2	0,8

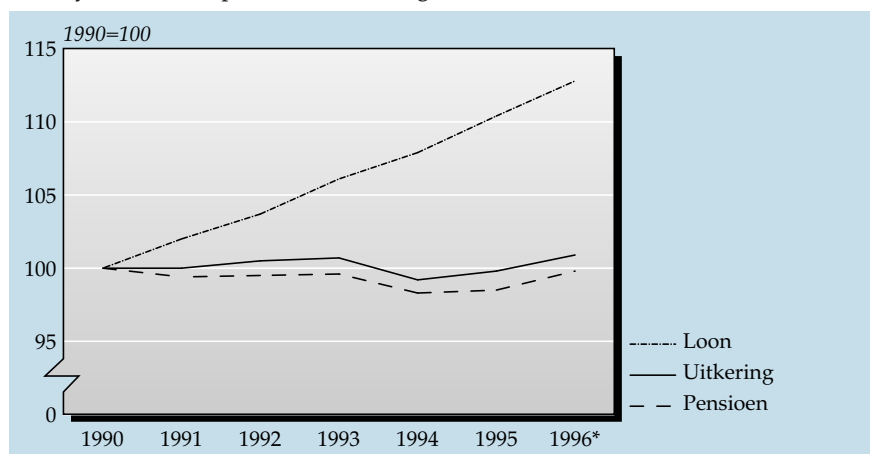
Bron: CBS, Inkomensstatistiek.

De statische koopkrachtverbetering in 1997 resulteerde uit een toename van de netto inkomens met 3% bij een inflatie van 2%. De netto inkomens namen toe door de ontwikkelingen van het bruto inkomen en de wijzigingen in premie- en belastingheffing. Het gecombineerde effect van veranderingen in premie- en belastingheffing leidde voor alle inkomensgroepen tot een koopkrachtverbetering van om en nabij 0,5%. Het bruto inkomen steeg met 2,5%, vooral door de stijging van de CAO-lonen met gemiddeld 2,1% en hogere vermogensopbrengsten. Voor de uitkeringontvangers was de koppeling van de uitkeringen aan de CAO-loonontwikkeling van belang en voor de pensioenontvangers de verhoging van de AOW-bedragen met ruim 4%. De veranderingen in de huursubsidiewetgeving leidden eveneens tot een hoger bruto inkomen, vooral voor de lagere inkomensgroepen. Zonder de aanvullende inkomsten uit huursubsidie zou de koopkracht voor het kwart van de bevolking met de laagste inkomens een 0,5 procentpunt minder gestegen zijn.

Feitelijke koopkrachtverbetering hoger

In 1996 was de dynamische koopkrachtverbetering 1,5%, dat is ruim 0,5 procentpunt hoger dan het statische koopkrachtcijfer. In de dynamische koopkrachtcijfers wordt ook rekening gehouden met veranderingen in de situatie van huishoudens. Dat de dynamische koopkrachtontwikkeling de statische overtrof in 1996, werd in belangrijke mate veroorzaakt door de sterke werkgelegenheidsgroei. Het vinden van werk leidt immers vrijwel altijd tot een inkomensverbetering. Omdat de arbeidsmarkt in 1997 verder aantrok, kan aangenomen worden dat de feitelijke koopkrachtontwikkeling in 1997 wederom duidelijk hoger zal zijn dan de statische. De verschillen tussen de individuele koopkrachtveranderingen zijn over het algemeen groot. Zo is in 1996 voor bijna 40% van de mensen de koopkracht verslechterd, terwijl van de 60% met een koopkrachtverbetering maar liefst één derde zijn koopkracht met meer dan 10% zag toenemen.

4.21 Dynamische koopkrachtontwikkeling

Bron: CBS, Inkomensstatistiek.

Ook macro-economische koopkrachtontwikkeling hoger

De reële ontwikkeling van het beschikbaar inkomen per huishouden volgens de Nationale rekeningen kan worden gezien als de macro-economische koopkrachtontwikkeling. De verschillen met de dynamische koopkrachtontwikkeling worden toegelicht in kader 4.1. De macro-economische ontwikkeling van het beschikbaar inkomen kwam in 1997 uit op 1,5% en was daarmee iets lager dan in 1996. In de jaren daarvoor was de koopkrachtontwikkeling overigens nog ongunstiger.

In 1997 namen de totale lonen veel meer toe dan in de jaren daarvoor. Ook de stijging van de uitkeringen en dergelijke was de grootste van de afgelopen vijf jaar. Omdat evenwel ook de afgedragen belastingen en premies flink stegen (5,3%), was de totale reële koopkrachtontwikkeling van huishoudens ook in 1997 niet spectaculair te noemen.

4.22 Macro-economische koopkrachtontwikkeling

	1993	1994	1995	1996*	1997*	1997*
	<i>waardemutaties in %</i>					<i>1 000 gld</i>
Baten						
Gemengd inkomen (netto)	0,6	5,9	3,2	2,5	6,7	12,7
Beloning van werknemers	1,2	0,8	2,1	2,5	3,9	53,1
Ontvangen sociale uitkeringen, sociale voorzieningen en per saldo ontvangen overige inkomenoverdrachten	1,8	-0,1	0,4	-0,6	2,8	25,8
Rente, dividenden en inkomen toegerekend aan polishouders	-1,0	3,8	-1,7	1,6	4,9	8,1
Lasten						
Belastingen op inkomen en vermogen en betaalde sociale verzekeringspremies	3,1	-3,0	-0,6	-2,1	5,3	28,8
	<i>reële mutaties in %</i>					<i>1 000 gld</i>
Beschikbaar inkomen	-1,8	0,7	0,9	1,5	1,5	70,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Kader 4.1

Waarom het geheel iets anders is dan de som der delen

Conceptuele verschillen tussen micro- en macro-economische statistieken

In deze paragraaf staan de inkomensontwikkelingen van groepen huishoudens centraal. In paragraaf 4.2 is er aandacht voor het inkomen van alle huishoudens tezamen. De som van de inkomens van de verschillende groepen huishoudens komt echter niet overeen met het inkomen van de totale sector huishoudens. De reden hiervoor is dat de uitkomsten afkomstig zijn uit verschillende statistieken, die elk hun eigen invalshoek hebben.

De inkomensontwikkeling van groepen huishoudens is gebaseerd op een micro-economische statistiek, het Inkomenspanelonderzoek. De uitkomsten zeggen iets over de positie van groepen huishoudens. Het inkomen van alle huishoudens tezamen wordt beschreven in de Nationale rekeningen. Deze macro-economische statistiek is bedoeld om de totale economie met al zijn samenhangen te beschrijven. Het gaat dan niet in de eerste plaats om de positie van individuele huishoudens, maar vooral om de positie van de sector huishoudens in de totale economie.

De belangrijkste redenen waarom de micro-economische gegevens niet optellen tot de macro-gegevens worden hieronder uit de doeken gedaan.

Allereerst dekt het Inkomenspanelonderzoek niet alle ingezetenen. Bewoners van bejaardenoordelen, mensen in verpleegtehuizen, gevangenen en andere institutionele huishoudens behoren niet tot het onderzoeksgebied. In de Nationale rekeningen worden daarentegen alle ingezetenen beschreven; daarnaast worden ook de zogenoemde instellingen zonder winstoogmerk die ten bate van huishoudens werken (sport- en liefdadigheidsverenigingen en dergelijke) tot de sector huishoudens gerekend.

Voorts zijn er verschillen in de invulling van het begrip inkomen tussen het Inkomenspanelonderzoek en de Nationale rekeningen. Een opvallend verschil is de manier waarop de uitkeringen van pensioenen en levensverzekeringen beschouwd worden. In het Inkomenspanelonderzoek worden deze als inkomen gezien en de premiebetalingen leiden dan tot een vermindering van het inkomen. In de Nationale rekeningen worden de premiebetalingen echter geregistreerd als besparingen: mensen leggen een deel van hun inkomen opzij voor hun 'oude dag'. Op het moment dat deze besparingen te gelde worden gemaakt is er dus sprake van ontsparring, en niet van inkomensverwerving.

De micro-economische en de macro-economische benadering belichten dus ieder de werkelijkheid vanuit een ander perspectief.

5. Productiefactoren

De belangrijkste conclusie uit dit hoofdstuk is dat er tekenen van krapte op de arbeidsmarkt waarneembaar zijn. Behalve aan arbeid wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed aan een tweetal andere productiefactoren: kapitaal(goederen) en kennis. Eerst wordt echter de ontwikkeling van het ondernemerschap besproken. Ondernemers zijn immers degenen die de diverse productiemiddelen combineren ten behoeve van de voortbrenging van goederen en diensten. In paragraaf 5.4 worden de verschillende werkgelegenheids- en werkloosheidscijfers en hun onderlinge relatie toegelicht. Arbeid, kapitaal en kennis zijn overigens niet de enige productiefactoren. Ook land, minerale reserves en meer in het algemeen de natuur worden gebruikt in de productie. Naast de benutting van ruimte (zie ook paragraaf 6.5), is in Nederland vooral de aardgasvoorraad van belang.

5.1 Ondernemerschap

Op 1 januari 1997 waren er ongeveer 646 000 bedrijven in Nederland. Hiervan behoorde 91% tot het kleinbedrijf (bedrijven met minder dan 10 werknemers), 8% tot het middenbedrijf (tussen 10 en 100 werknemers) en 1% tot het grootbedrijf (100 of meer werknemers).

Landbouw en visserij is de enige activiteit waarbij het aandeel in het totale aantal bedrijven duidelijk daalt. In 1997 is een zesde deel van de bedrijven actief in de landbouw en visserij; in 1995 was dit nog een vijfde. Het aandeel van de bedrijfstak landbouw en visserij in het bruto binnenlands product is overigens nog veel geringer, namelijk 3,5%; de meeste bedrijven in deze bedrijfstak zijn dan ook klein. Meer dan een kwart van de bedrijven is actief in de handel. Verder heeft Nederland relatief veel transportbedrijven: ongeveer 24 000.

Kader 5.a

Aantal bedrijven stijgt in 15 jaar met ruim één derde *De ontwikkeling van het aantal bedrijven sinds 1983*

De ontwikkeling van het aantal bedrijven sinds 1983 geeft een aardig inzicht in de dynamiek van de Nederlandse economie in de laatste vijftien jaar. Tot het eind van de jaren tachtig steeg het aantal bedrijven nauwelijks. Het middenbedrijf nam tot en met 1986 zelfs in aantal af. Met de economische opleving aan het einde van de jaren tachtig nam ook het aantal bedrijven toe. Deze ontwikkeling heeft zich recentelijk versterkt, zodat in 1997 het aantal bedrijven één derde hoger ligt dan in 1983.

In 1997 zijn er 30 600 nieuwe bedrijven opgericht; dat zijn er 3 000 minder dan in 1996. Wellicht heeft het aantrekken van de arbeidsmarkt in de laatste twee jaar het animo of de noodzaak om een eigen zaak te beginnen dus wat verminderd. De bijdrage van startende bedrijven aan de werkgelegenheid komt in 1997 uit op 53 000 personen, ongeveer 10% lager dan in 1996. Uit de cijfers blijkt verder dat het per-

centage starters dat binnen een jaar de activiteiten weer staakt constant blijft op 22%. Het aantal faillissementen van bedrijven en instellingen is in 1997 met 2,7% verder gedaald tot 4 413, na een daling van 5,2% in 1996.

Veel nieuwe bedrijven zijn in 1997 opgericht in de zakelijke dienstverlening en de informatietechnologie (IT). Bij de IT-bedrijven zijn er op iedere honderd bestaande bedrijven zeventien nieuwe bijgekomen, tegenover zeven voor het Nederlandse bedrijfsleven als totaal. In de horeca, de detailhandel en de autobranche is het aantal starters thans relatief laag.

5.1 Bedrijven naar economische activiteit en grootte, 1997*

	Klein- bedrijf	Midden- bedrijf	Groot- bedrijf	Totaal
	$\times 1000$			
Landbouw en visserij	110,6	1,2	0,0	111,9
Delfstoffenwinning, industrie en openbare nutsbedrijven	34,8	9,2	1,5	45,6
Bouwnijverheid	44,2	7,0	0,4	51,6
Handel, reparatie consumentenartikelen	147,8	13,1	0,7	161,6
Horeca	35,6	2,3	0,1	37,9
Vervoer, opslag en communicatie	20,0	3,6	0,3	23,9
Financiële instellingen	11,2	0,8	0,1	12,2
Zakelijke dienstverlening	96,2	6,5	0,7	103,4
Overheid, sociale verzekeringen en onderwijs	13,6	3,1	1,2	17,9
Gezondheids- en welzijnszorg	36,8	4,0	1,1	41,9
Cultuur, recreatie en overige dienstverlening	35,9	2,3	0,3	38,4
Totaal	586,8	53,1	6,4	646,3

Bron: CBS, Bedrijven in Nederland, 1998.

5.2 Arbeid

Krapte op de arbeidsmarkt

De eerste tekenen van krapte op de arbeidsmarkt zijn waarneembaar. Het aantal vacatures is van 31 december 1996 tot 31 december 1997 met één derde gestegen tot 106 000. Ook was het vacaturevolume in de dagbladen in 1997 twee maal zo hoog als in 1994. Voor innoverende bedrijven is gebrek aan gekwalificeerd personeel al een groeiend probleem (zie paragraaf 5.3). De vraag naar mbo-ers en vooral hbo-ers in de technische en economische richtingen lijkt te blijven toenemen. Het onbenutte arbeidsaanbod van deze groepen is echter minimaal, en de voorspellingen zijn dat het aantal schoolverlaters met voltooide opleidingen op dit niveau en in deze richtingen binnen enkele jaren zal teruglopen. Anderzijds kan een verbeterde doorstroming op de arbeidsmarkt wellicht ruimte aan de onderkant vrijmaken, waar het onbenutte arbeidsaanbod nog steeds groot is.

Kader 5.b

Veranderde regels

De stimulering van marktwerking

Stimulering van de economie door het wegnemen van onnodig belastende en concurrentiebelemmerende regels was een belangrijke doelstelling van het eerste paarse kabinet (1994-1998).

De doelstelling om de administratieve lasten met 10% te verminderen werd medio 1997 gehaald. Onder andere is de enquêtedruk van het CBS met 35% teruggelopen en het belastingformulier vereenvoudigd.

Een ander concreet voorbeeld is de aanpassing van de winkelsluitingswet in 1996. Dit schiep de mogelijkheid voor winkels om ook open te zijn in de avonden en op zondagen. Meer dan de helft van de Nederlanders maakt gebruik van de avondopening, terwijl op zondagen miljoenen mensen winkelen.

Ook is inmiddels marktwerking geïntroduceerd in een semi-publieke sector als de telecommunicatie en zijn de eerste stappen naar meer concurrentie gezet bij de spoorwegen, het stads- en streekvervoer en de thuiszorgsector. Tevens is een nieuwe mededingingswet ingevoerd, die dient af te rekenen met 'Nederland als kartelparadijs'.

Het proces van deregulering is nog gaande. Zo wordt de beschermde positie van gerechtsdeurwaarders, accountants, assurantiebemiddelaars, makelaars en loodsen ter discussie gesteld. Door versoepeling van de regels mogen bijvoorbeeld nu niet alleen advocaten in dienst van een advocatenkantoor iemand bij een rechtszaak verdedigen, maar ook juristen in dienst van een vakbond, consumentenbond of verzekeraar. Hierdoor kunnen mensen tegen veel lagere kosten worden bijgestaan bij een proces. Er zijn nu al ruim honderd van zulke advocaten actief.

Beroepsbevolking groeit met 2,3%

Tot de beroepsbevolking worden gerekend personen van 15-64 jaar die tenminste 12 uur per week werken, of een baan van die omvang zoeken en hiervoor direct beschikbaar zijn. Volgens de Enquête beroepsbevolking (EBB) telde de beroepsbevolking 6,8 miljoen mensen in 1997: 4,1 miljoen mannen en 2,7 miljoen vrouwen. Dit betekent een stijging van 2,3% ten opzichte van 1996. Daarbij was de groei bij de vrouwen (4,3%) aanzienlijk groter dan die bij de mannen (1,2%).

5.2 Werkgelegenheid 1990-1997

	Eenheid	Bron	Mutaties					Niveau	
			gemiddeld 1990-1993	1994	1995	1996*	1997*	1997*	
Beroepsbevolking	×1000	EBB	114	60	130	85	157	6838	
Werkzame beroepsbevolking	×1000	AR	65	7	140	133	181	6302	
w.v. aandeel van vrouwen	procentpunt	AR	0,6	0,1	0,6	0,4	0,7	37,6	
Werkzame personen	×1000	AR	77	47	108	139	198	7037	
Banen	×1000	AR	82	48	120	175	190	7337	
Arbeidsvolume	1000 jaren (vte) ¹	NR	40	-18	75	106	143	5629	
	%	NR	0,8	-0,3	1,4	2,0	2,6		
	miljoen uren	AR	54	-71	126	141	182	8726	

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking (EBB), Arbeidsrekeningen (AR) en Nationale rekeningen (NR).

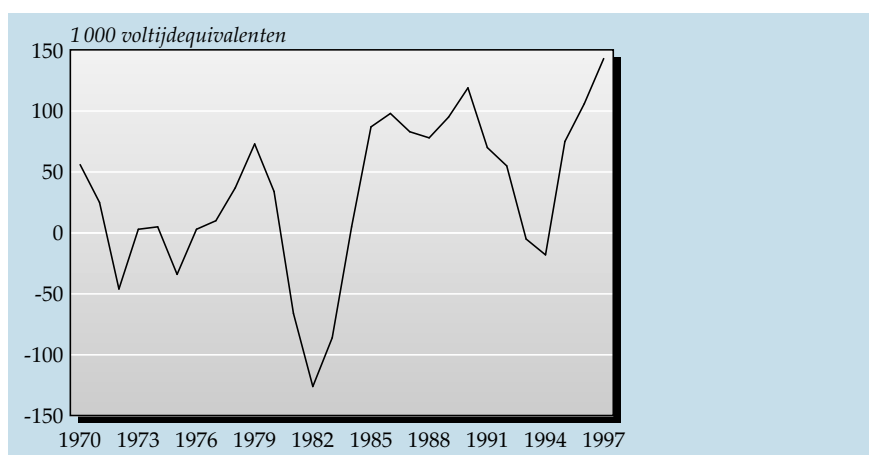
1) vte: voltijdequivalent, overeenkomend met een volledige werkweek gedurende het hele jaar in de bedrijfstak waarin men werkzaam is.

Volgens de Arbeidsrekeningen bestond de werkzame beroepsbevolking in 1997 uit 6,3 miljoen personen. Het totaal aantal werkenden bedroeg in 1997 gemiddeld 7,0 miljoen; dit is inclusief werkenden ouder dan 65 jaar en mensen met een baan van minder dan 12 uur. In paragraaf 5.4 worden de verschillende door het CBS gebruikte werkgelegenheids- en werkloosheidscijfers nader toegelicht.

Recordgroei arbeidsvolume

Het arbeidsvolume, de werkgelegenheid omgerekend naar volledige banen, steeg in 1997 met 2,6% ofwel met 143 000 arbeidsjaren. In absolute aantallen is dit de hoogste groei die in Nederland ooit is waargenomen. Tot dusverre was 1990 het recordjaar met een stijging van 119 000 arbeidsjaren. Het arbeidsvolume van werknemers in uren steeg in 1997 met 2,1% tot 8,7 miljard.

5.3 Mutaties arbeidsvolume

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Evenals in voorgaande jaren werd in 1997 een aanzienlijk deel van de groei van het arbeidsvolume gerealiseerd bij de uitzendbureaus. Deze branche nam 24% van de totale groei voor haar rekening. In de twee jaar daarvoor was dit aandeel overigens nog hoger. Kenmerkend voor 1997 was dat de werkgelegenheidsgroei zich over een breed front voordeed. In de industrie nam niet alleen het aantal ingehuurd uitzendkrachten toe. Voor het eerst sinds 1990 is ook het eigen personeel iets uitgebreid, en wel met 5 000 arbeidsjaren. De zakelijke dienstverlening is echter wat werkgelegenheidsgroei betreft de absolute koploper gebleven.

Kader 5.c

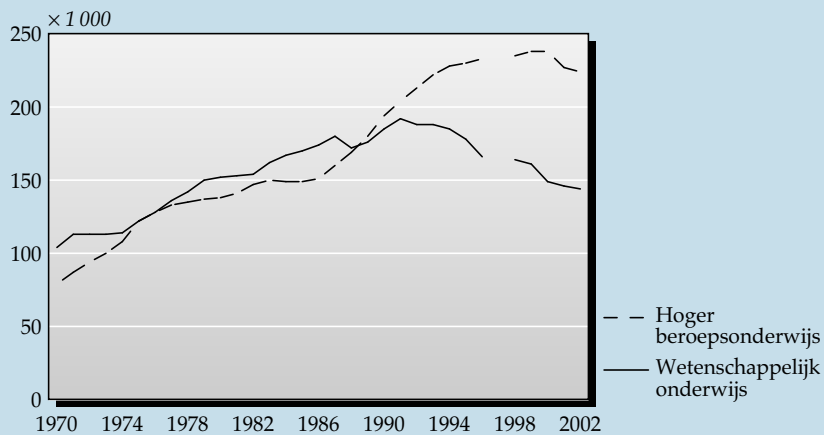
Aantal hbo-studenten daalt na 2000 Arbeidsaanbod van schoolverlaters

Schoolverlaters vonden in 1997 in het algemeen sneller een baan voor minimaal één jaar dan in voorgaande jaren. Gemiddeld duurde het vinden van een dergelijke baan zeven maanden, twee maanden minder dan in 1996. Hiermee is de situatie bijna terug op het niveau van 1992. Vooral schoolverlaters met een praktisch georiënteerde technische opleiding of met een middelbare of hogere economische opleiding verkeren in een gunstige positie.

Een belangrijke oorzaak dat schoolverlaters sneller dan voorheen een baan vinden is de toename van de werkgelegenheid. Vooral de vraag naar mensen met een afgeronde hbo-opleiding is relatief groot. Het aandeel van deze groep in de werkende beroepsbevolking is gestegen van 15,4% in 1991 naar 17,6% in 1997. De werkloosheid in deze groep is al sinds jaren relatief gering en bedroeg in 1997 nog slechts 3%.

Dit goede arbeidsmarktperspectief draagt bij aan de nog steeds stijgende populariteit van het hoger beroepsonderwijs in vergelijking tot het wetenschappelijk onderwijs. Tot 1991 was het aantal studenten aan het voltijd hoger beroepsonderwijs en het wetenschappelijk onderwijs nagenoeg gelijk. Daarna daalde het aantal studenten aan het wetenschappelijk onderwijs als gevolg van de studieduurverkorting en een daling van het aantal inschrijvingen. Het aantal studenten aan het hoger beroepsonderwijs bleef daarentegen toenemen. De prognose van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen is evenwel dat ook dit aantal na 2000 zal afnemen.

Ingeschrevenen tertiair onderwijs, voltijdonderwijs

Bronnen: CBS, Werken en Leren 1998 en Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

5.4 Arbeidsvolume werknemers en zelfstandigen naar bedrijfstakken

	Mutaties				Stand 1997*	Aandeel 1997*
	1990-1994	1995	1996*	1997*		
	<i>1000 arbeidsjaren</i>					<i>%</i>
Landbouw, bosbouw en visserij	-2	-5	-4	5	250	4,4
Delfstoffenwinning	0	-1	0	0	9	0,2
Industrie	-20	-10	-4	5	854	15,2
Energie- en waterleidingbedrijven	-1	-1	-2	-1	39	0,7
Bouwnijverheid	-1	6	11	12	426	7,6
Handel, horeca en reparatie	19	16	21	23	1165	20,7
Vervoer en communicatie	2	0	7	5	371	6,6
Overige dienstverlening	28	70	77	94	2515	44,7
w.o. uitzendbureaus	.	44	35	35	256	4,5
overheid	-6	-10	-11	1	657	11,7
Arbeidsvolume werknemers en zelfstandigen	26	75	106	143	5629	100

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Het aantal banen van werknemers (voltijd en deeltijd samen) nam in 1997 toe met 170000. Opmerkelijk is dat voor het eerst sinds jaren het aantal voltijdbanen van werknemers aanzienlijk is gegroeid. In 1997 waren er 62000 voltijdbanen meer dan het jaar ervoor. Dit betekent een stijging van 1,7%. In eerdere jaren bleef de banengroei vaak beperkt tot deeltijd- en uitzendwerk. In 1993 en 1994 daalde het aantal voltijdbanen zelfs vrij fors. Al met al hadden werknemers in 1997 minder voltijdbanen dan in de jaren 1990-1993. Het totale arbeidsvolume lag echter in 1997 wel op een hoger niveau, als gevolg van meer deeltijdwerk, meer flexbanen en meer zelfstandigen.

De groei van deeltijd- en flexibel werk hield ook in 1997 aan. Er kwamen 60000 deeltijdbanen bij; dat is wat minder dan in de afgelopen jaren, maar toch aanzienlijk. Bijna één op de drie werknemers werkt inmiddels in deeltijd. Het aantal flexbanen (voornamelijk tijdelijke contracten) steeg met 50000, waarvan ruim de helft betrekking had op uitzendkrachten. Door de stormachtige groei van het uitzendwerk in de afgelopen paar jaar, is het aandeel van uitzendkrachten gestegen van 2,2% in 1990 naar 3,4% in 1997. De totale bedrijfstak 'uitzendbureaus', inclusief onder meer zogenaamde Melkert-banen en deelnemers aan het Jeugd-Werk-Garantieplan was in 1997 verantwoordelijk voor 4,5% van het arbeidsvolume. In 1990 was dat 2,2%. Inclusief banen van minder dan 12 uur en banen van jongeren en 65-plussers kwam het aantal flexbanen in 1997 uit op 769000. Binnen de beroepsbevolking (15-64 jaar) hadden 566000 werknemers een flexibele arbeidsrelatie, dat is 42% meer dan in 1992.

5.5 Banen van zelfstandigen en werknemers, jaargemiddelden

	Mutaties				Stand
	gemiddeld 1990-1994	1995	1996*	1997*	1997*
	× 1 000				
Zelfstandigen ¹⁾	12	7	28	19	946
Werknemers totaal	62	113	147	171	6 391
w.v. voltijd	-29	-26	12	62	3 714
deeltijd	71	75	77	59	1 908
flexibel	20	62	58	50	769
w.v. uitzendkrachten	0	39	37	30	248
overige	20	23	21	20	521
Totaal	73	120	175	190	7 337

Bron: CBS, Arbeidsrekeningen 1997.

¹⁾Inclusief meewerkende gezinsleden.

Flexwerkers minder vaak een hoog opleidingsniveau

Flexwerkers zijn gemiddeld lager opgeleid dan werknemers met een vaste arbeidsrelatie. In 1997 had 68% van alle werknemers met een vaste arbeidsrelatie een mbo-, hbo- of wo-diploma. Onder de flexwerkers was dat 52%.

Onder oproep- en invalkrachten hadden relatief meer werknemers (19%) een hbo-diploma dan onder de totale groep werknemers met een flexibele arbeidsrelatie (15%).

5.6 Werknemers van 15-64 jaar naar arbeidsrelatie en opleidingsniveau, 1997

	Totaal ¹⁾	Opleidingsniveau						
		bo	mavo	vbo	havo/ vwo	mbo	hbo	wo
	× 1 000	%						
Totaal	5 644	7	7	14	5	40	18	8
vaste arbeidsrelatie	5 077	7	7	14	5	41	18	9
flexibele arbeidsrelatie	566	11	12	14	10	32	15	5
w.o. uitzendkracht	207	11	11	15	10	34	14	4
oproep-, invalkracht	164	10	13	12	10	33	19	4

Bron: Enquête beroepsbevolking 1997.

¹⁾Inclusief opleidingsniveau onbekend.

Reële lonen stijgen gemiddeld vrijwel niet

Het gemiddelde bruto loon (exclusief sociale lasten van werkgevers) per arbeidsjaar is in 1997 met 2,1% toegenomen tot ruim 60 000 gulden. De beloning verschilt

sterk per bedrijfstak, onder meer als gevolg van verschillen in het gemiddelde opleidingsniveau per werknemer. In 1997 was het gemiddelde loon het hoogst in de delfstoffenwinning en de chemische eindproductenindustrie (98000 gulden) en in de aardolie-industrie (92000 gulden), en het laagst bij de uitzendbureaus (36000 gulden).

Deze toename is vrijwel gelijk aan de inflatie (2,2%) en de stijging van de CAO-lonen (2,0%). De toename van de loonvoet is mede beïnvloed door verschuivingen tussen de bedrijfstakken: bij een gelijkblijvende structuur zou er een stijging van 2,4% gerealiseerd zijn.

Mede door de grote instroom van nieuwe werknemers, met een gemiddeld lagere beloning, is de gemiddelde reële loonvoet al vier jaar lang vrijwel niet (0,1%) gestegen.

De stijging van de gemiddelde loonvoet per bedrijfstak loopt sterk uiteen. Hier spelen onder meer grote verschillen in instroom van arbeidskrachten een rol: een grote instroom drukt in het algemeen de gemiddelde leeftijd en anciënniteit en daarmee de gemiddelde loonvoet. De grootste toename van de loonvoet werd gerealiseerd in de papierindustrie (6,5%) en de textiel- en leerindustrie (5,2%). In deze bedrijfsklassen nam het arbeidsvolume van werknemers in 1997 af met respectievelijk 4,4% en 2,8%. De bedrijfstak landbouw en visserij was in 1997 hek-kensluiser met een loonvoetdaling van 0,6% bij een stijging van het arbeidsvolume van werknemers van 2,4%.

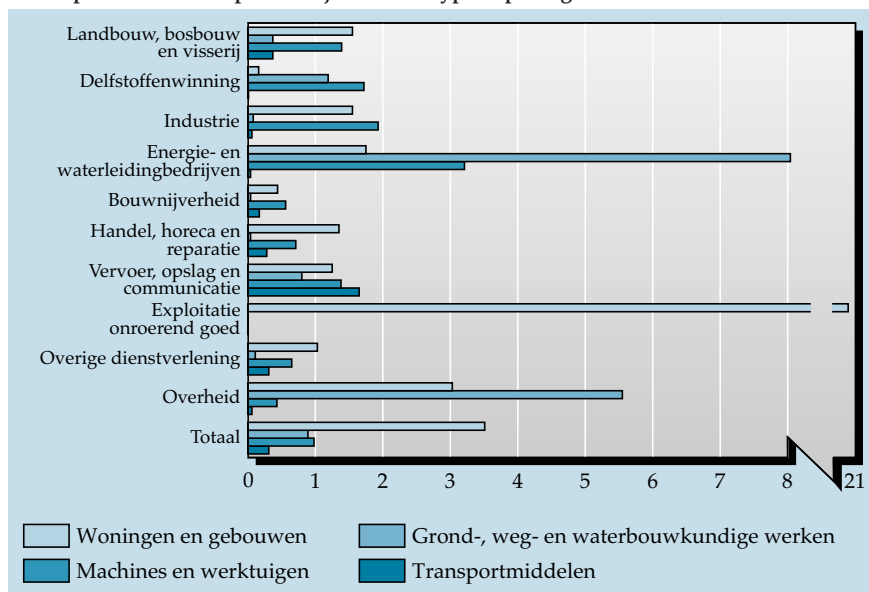
5.3 *Kapitaal en kennis*

Kapitaal

In 1997 was 5,68 gulden aan kapitaalgoederen nodig om 1 gulden toegevoegde waarde te genereren, dat is 0,7% meer dan in 1996. Evenals in voorgaande jaren bestond 62% van de kapitaalgoederen uit woningen en bedrijfsgebouwen. Het aandeel van de fysieke infrastructuur (grond-, weg- en waterbouwkundige werken) bedroeg 16%, dat van machines en werktuigen 17% en dat van transportmiddelen voor de productie 5%.

Per bedrijfstak zijn er aanmerkelijke verschillen in de kapitaalintensiteit van de productie. De kapitaalcoëfficiënt, de bruto kapitaalgoederenvoorraad gedeeld door de bruto toegevoegde waarde, is het laagst in de bouwnijverheid: 1,21. Voor de energie- en waterleidingbedrijven is deze coëfficiënt 13,05 (waarvan 8,04 aan grond-, weg- en waterbouwkundige werken en 3,21 aan machines en werktuigen). De exploitatie van onroerend goed kent de hoogste kapitaalcoëfficiënt: 20,19; dit betekent een stijging van 2,2% ten opzichte van 1996, als gevolg van de flink hogere woningprijzen. Hiermee is deze bedrijfstak in zijn geheel verantwoordelijk voor de totale stijging van de kapitaalcoëfficiënt in 1997.

5.7 Kapitaalcoëfficiënt per bedrijfstak naar type kapitaalgoederen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Kennis

Investeren in kennis lijkt steeds belangrijker te worden voor Westerse economieën. Nieuwe kennis leidt immers tot het ontwikkelen en toepassen van nieuwe, geavanceerde technologieën die niet zo gemakkelijk kunnen worden verplaatst naar bijvoorbeeld lage-lonenlanden.

De helft van alle innoverende bedrijven doet kennis op door zelf onderzoek te verrichten. In 1996 heeft het Nederlandse bedrijfsleven bijna 7,5 miljard gulden aan eigen onderzoek uitgegeven, dat was 8,7% meer dan in 1995. Vijf grote multinationals in Nederland nemen in 1996 bijna 45% van deze uitgaven voor hun rekening.

Innovatie van bedrijven

Het uitvoeren van R&D is uiteraard geen doel op zich. Het moet leiden tot de afzet van nieuwe diensten of producten dan wel tot het verbeteren van bedrijfsprocessen. Meer dan de helft (54%) van de industriële bedrijven in Nederland heeft in de periode 1994-1996 technologisch nieuwe of sterk verbeterde producten of productiemethoden geïntroduceerd. Dit is een aanzienlijke stijging ten opzichte van de jaren 1990-1992, toen 45% van de industriële bedrijven innovatief was. Technologische innovatie komt binnen de industrie vaker voor dan daarbuiten. In de handel en diensten gaf in de periode 1994-1996 één op de vier bedrijven aan dat ze een dergelijke innovatie hadden geïntroduceerd.

5.8 R&D-uitgaven met eigen personeel bij bedrijven, 1996*

	Waarde	In % van de toegevoegde waarde
	1996*	1996*
	<i>mln gld</i>	<i>%</i>
Landbouw, bosbouw en visserij	77	0,40
Delfstoffen	126	0,67
Industrie	5 865	5,04
w.v. Voedings- en genotmiddelenindustrie	423	1,95
Textiel-, leer- en kledingindustrie	32	1,29
Hout-, meubel-, bouwmaterialenindustrie	89	0,97
Papier-, grafische industrie, uitgeverijen	49	0,36
Chemische, aardolie-, rubber- en kunststoffenindustrie	1 945	6,06
Metaalindustrie	3 328	8,95
Energie- en waterleidingbedrijven	25	0,21
Bouwnijverheid en -installatiebedrijven	124	0,37
Handel, horeca en reparatie	442	0,47
Vervoers-, opslag- en communicatiebedrijven	214	0,48
Overige diensten	593	0,58
w.v. Bank- en verzekeringswezen	92	0,28
Overige commerciële diensten	501	0,73
Totaal	7 467	1,70

Bron: CBS, Kennis en economie 1997.

Gebrek aan gekwalificeerd personeel is een groeiend probleem voor innoverende bedrijven. Dit gold voor ruim één op de vijf (21%) innoverende bedrijven in de jaren 1994-1996; in de periode 1990-1992 had nog maar 13% van de bedrijven hier problemen mee. Hoge innovatiekosten en financieringsproblemen vormden in 1994-1996 minder vaak een belemmering dan in 1990-1992.

Bedrijven kunnen ook innoveren door gebruik te maken van expertise die elders beschikbaar is, bijvoorbeeld door meer geavanceerde machines aan te schaffen. Twee derde van de innoverende bedrijven maken hier gebruik van. Voor deze bedrijven is de expertise die wordt ontwikkeld in toeleverende bedrijfstakken ook van groot belang.

5.4 Werkgelegenheids- en werkloosheidsbegrippen

Het CBS publiceert verscheidene cijfers over de werkgelegenheid en werkloosheid en gebruikt daarvoor verschillende begrippen. In deze paragraaf wordt uitgelegd waarom er verschillende begrippen zijn, wat hun onderlinge relatie is en welk begrip men het beste voor welke toepassing kan gebruiken.

Werkloosheidsbegrippen

Werkloosheid is niet in één cijfer te vangen. De afstand tot de arbeidsmarkt loopt voor mensen zonder werk sterk uiteen. Een deel van deze mensen is niet in staat om te werken vanwege arbeidsongeschiktheid, een deel wil niet werken omdat men studeert of huisman/-vrouw is. Verder zijn er mensen zonder werk die wel werk willen hebben, maar er weinig of geen moeite voor doen om dat te vinden. Anderen zoeken intensief en kunnen op korte termijn aan de slag. Mensen zonder werk hebben al of niet een uitkering en mensen met een werkloosheidsuitkering zijn veelal verplicht zich in te schrijven bij een arbeidsbureau en werk te zoeken op de arbeidsmarkt. Sommigen doen dat, anderen niet. De categorie mensen zonder werk is dus heterogeen en iedere tweedeling van deze categorie in 'werkloos' en 'niet werkloos' is voor discussie vatbaar. Daarom stelt het CBS verschillende werkloosheidscijfers samen om op die manier het onbenut arbeidsaanbod zo goed mogelijk te beschrijven.

Voor de werkloosheid gebruikt het CBS vier begrippen: de geregistreeerde werkloosheid, de werkloze beroepsbevolking, mensen die betaald werk willen hebben en mensen met een werkloosheidsuitkering. Tellen we de internationale werkloosheidsdefinitie mee dan zijn er zelfs vijf begrippen.

Werkloze beroepsbevolking

Voor onderzoek op het terrein van de arbeidsmarkt zijn cijfers over de *werkloze beroepsbevolking* het meest geschikt. Tot de werkloze beroepsbevolking behoren alle mensen die zelf actief zoeken naar werk van minstens twaalf uur per week, hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn en geen werk hebben of een baan van minder dan twaalf uur per week. Het ingeschreven staan bij een arbeidsbureau of het hebben van een werkloosheidsuitkering doet hierbij niet ter zake. Dit werkloosheidsbegrip staat centraal in deze publicatie en wordt ook gebruikt door bijvoorbeeld het Centraal Planbureau (CPB) voor arbeidsmarktanalyses. De voorspellingen van het CPB over de ontwikkeling van de werkloosheid hebben altijd betrekking op de werkloze beroepsbevolking.

Internationale definitie

Het cijfer over de werkloze beroepsbevolking komt ongeveer overeen met het officiële internationale werkloosheidscijfer. Het enige verschil is dat in het internationale cijfer een ondergrens van één uur wordt gebruikt, terwijl Nederland een grens van twaalf uur hanteert. Daardoor worden in de internationale definitie bijvoorbeeld scholieren en studenten die een klein baantje zoeken ook tot de werklozen gerekend, terwijl mensen met een klein baantje die een grotere baan zoeken weer niet meetellen.

Geregistreeerde werkloosheid

Het meest bekende cijfer is de *geregistreeerde werkloosheid*. Met dit cijfer wordt de korte-termijnontwikkeling van de werkloosheid gevolgd. Het wordt maandelijks

gepubliceerd. Geregisteerde werklozen zijn mensen die bij een arbeidsbureau staan ingeschreven en direct beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt. Ze hebben geen werk of een baan van minder dan twaalf uur per week; zelf zoeken naar werk is geen criterium. De cijfers over de geregisteerde werkloosheid stelt het CBS samen door maandelijks vast te stellen welke respondenten uit de Enquête beroepsbevolking staan ingeschreven bij een arbeidsbureau. De informatie verstrekt door deze respondenten wordt gebruikt om te bepalen of ze tot de geregisteerde werklozen behoren of niet. De geregisteerde werkloosheid geeft een minder goed beeld van de werkloosheid onder vrouwen. Dat komt omdat veel vrouwen die willen werken (vooral herintreders) zich niet laten inschrijven bij een arbeidsbureau. Inschrijving bij een arbeidsbureau is verplicht voor mensen die een werkloosheidsuitkering ontvangen. Vrijwillige inschrijving is ook mogelijk, maar veel herintredende vrouwen doen dat niet.

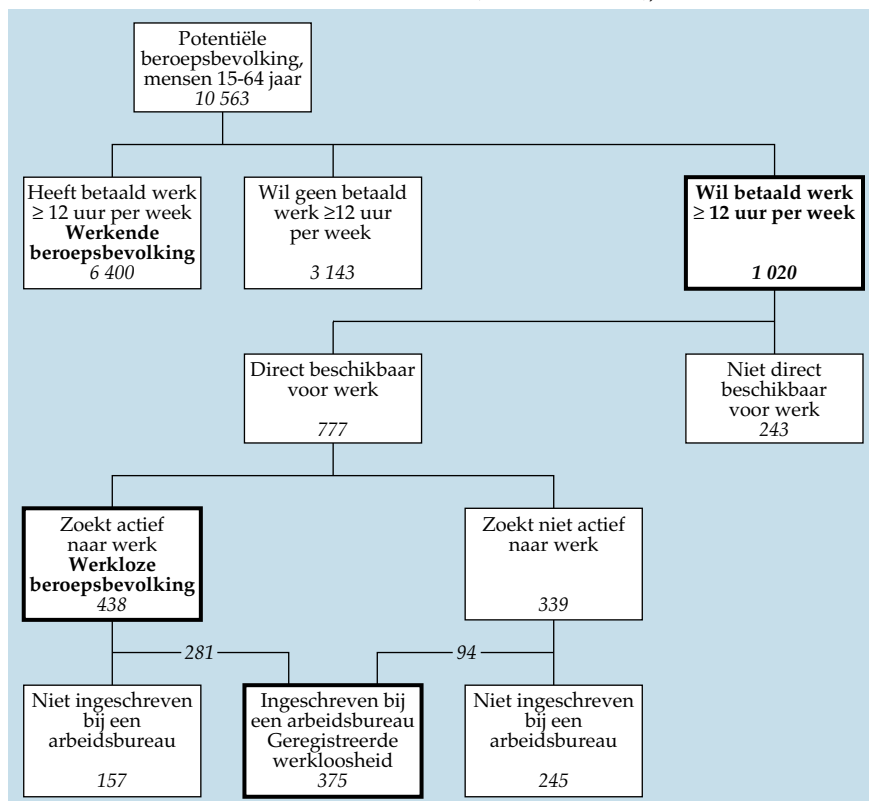
Mensen die willen werken

Naast de werkloze beroepsbevolking en de geregisteerde werkloosheid wordt een bredere afbakening van het onbenut arbeidsaanbod gevormd door alle *mensen die thans minder dan twaalf uur per week werken maar wel betaald werk van twaalf uur of meer willen hebben*, ongeacht of men actief werk zoekt, op korte termijn beschikbaar is of ingeschreven staat bij een arbeidsbureau. Dit cijfer kan worden gezien als de totale potentiële arbeidsreserve.

In schema 5.9 is de relatie tussen de drie genoemde indicatoren van het onbenut arbeidsaanbod weergegeven.

In 1997 wilden in totaal ruim 1 miljoen mensen een betaalde baan hebben van twaalf uur of meer per week. Van deze mensen behoorden bijna 440 000 mensen tot de werkloze beroepsbevolking omdat ze actief naar werk zochten en ook op korte termijn konden beginnen. Van de mensen die deel uitmaken van de werkloze beroepsbevolking, stonden er 280 000 ingeschreven bij een arbeidsbureau. Zij tellen daardoor ook mee in de geregisteerde werkloosheid. Daarnaast tellen bij de geregisteerde werkloosheid mee alle mensen die ingeschreven staan bij een arbeidsbureau, op korte termijn kunnen beginnen in een baan maar niet actief zoeken naar werk. In 1997 ging het om bijna 95 000 mensen. Bij elkaar opgeteld kwam de geregisteerde werkloosheid in 1997 dus uit op 375 000.

5.9 Relatie indicatoren onbenut arbeidsaanbod (in duizendtallen), 1997

Werkloosheidsuitkeringen

Een laatste indicator voor werkloosheid is het aantal werkloosheidsuitkeringen. Dit is van belang vanwege de budgettaire consequenties voor de overheid. De belangrijkste categorieën zijn uitkeringen in het kader van de Werkloosheidswet (WW) en tot 1996 de Rijksgroepsregeling werkloze werknemers (RWW). De RWW verstrekte bijstandsuitkeringen waarbij de ontvanger verplicht is werk te zoeken. De maandreeks van werkloosheidsuitkeringen is begin 1996 onderbroken, omdat toen de nieuwe Algemene Bijstandswet werd ingevoerd. In de nieuwe wet is meer nadruk gelegd op arbeidsplicht en tegelijkertijd meer ruimte gegeven voor aanvullende voorzieningen die de kans op werk vergroten. Een voorbeeld daarvan is het volgen van een opleiding. De gegevens die het CBS over deze wet van de gemeenten ontvangt zijn nog niet van voldoende kwaliteit om bijstandsuitkeringen te onderscheiden in werkloosheids- van de overige uitkeringen. Bovendien zijn na de privatisering van de Ziektewet per 1 maart 1996 de zogenaamde vangnetgroepen ondergebracht bij de WW. Zo krijgen nu vrouwen met zwangerschapsverlof een uitkering krachtens de WW. Voor genoemde datum was dit een Ziektewet-uitkering.

Werkgelegenheidsbegrippen

Voor de werkgelegenheid is betaalde arbeid het uitgangspunt. Het CBS gebruikt twee invalshoeken. De eerste invalshoek is arbeid als productiefactor. Hierbij gaat het om de totale hoeveelheid ingezette arbeid, inclusief baantjes van één uur per week. Voor de totale werkgelegenheid worden verschillende eenheden gebruikt: banen, mensen en arbeidsjaren. Dit laatste begrip is het totale arbeidsvolume omgerekend in voltijdbanen.

De tweede invalshoek ziet arbeid als sociaal verschijnsel. Arbeid is belangrijk voor de sociaal-economische positie van mensen, voor hun inkomen, voor hun tijdsbesteding en voor hun maatschappelijke participatie. Bij de afbakening van arbeid als sociaal verschijnsel is daarom aangesloten bij de subjectieve beleving van mensen. Het gaat dan om de vraag bij welk aantal uren arbeid men zichzelf in de eerste plaats beschouwd als werkend en dus niet als student, werkloos, huisvrouw of -man. Daaruit resulteerde een grens van twaalf uur per week. Voor arbeid als sociaal verschijnsel gebruikt het CBS het begrip werkzame beroepsbevolking. Alle mensen met betaald werk van twaalf uur of meer per week tellen daarin mee. Mensen met een klein baantje blijven buiten beschouwing. Deze gegevens zijn opgenomen in de publicatie van de resultaten van de Enquête beroepsbevolking. Gegevens over het arbeidsvolume worden gepubliceerd in de Arbeidsrekeningen (AR) en in de Nationale rekeningen (NR).

Volgens de AR kwam in 1997 het aantal banen uit op 7,3 miljoen. Omdat een beperkt aantal mensen meer dan één baan heeft, betekent dit dat 7 miljoen mensen betaald werk hadden. Omgerekend naar voltijdbanen waren deze mensen goed voor in totaal 5,7 miljoen arbeidsjaren.

Het aantal arbeidsjaren (arbeidsvolume) in de Nationale Rekeningen, die centraal staan in deze publicatie, wijkt iets af van die uit de AR. Zo worden in de NR mensen die werken in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening thans primair als uitkeringsontvangers beschouwd (niet als werknemers) en is de berekening van het aantal arbeidsjaren van zelfstandigen, meewerkende gezinsleden en onderwijsgeevenden iets afwijkend van die in de AR. Per saldo komt het arbeidsvolume in de NR daardoor ongeveer één procent lager uit dan in de AR. Deze verschillen zullen volgend jaar verdwijnen bij een gelijktijdige herziening van de NR en AR.

6. *Bevolking, welzijn, milieu en regio*

De Nederlandse economie heeft in 1997 de positieve lijn van de voorgaande jaren voortgezet. Dit is natuurlijk van invloed op de welvaart. Zo is een belangrijk sociaal probleem, de (langdurige) werkloosheid, in 1997 verder afgenomen. De welvaart van de bevolking wordt daarnaast onder andere beïnvloed door zaken als gezondheid(szorg), milieu, ruimtegebrek, onderwijs, veiligheid en de regionale inkomensverdeling. Deze welvaartsaspecten worden in dit hoofdstuk belicht.

Hetzelfde geldt voor demografische veranderingen: relatievorming of -verbreking, geboorte, pensionering, sterfte en dergelijke zijn zeer ingrijpende gebeurtenissen die de financiële perikelen vaak doen verbleken. Aan de andere kant bestaat er een nauwe relatie tussen demografische verschuivingen, zoals vergrijzing, en structurele economische ontwikkelingen.

6.1 *Bevolking*

Op 31 december 1997 stonden in Nederland 15,654 miljoen inwoners geregistreerd. Dat is 87000 meer dan aan het begin van het jaar. Dit betekent een bevolkingsgroei van 0,6% en dat is iets hoger dan in 1996 (0,5%).

De bevolkingsgroei bestaat uit vijf componenten, te weten geboorte en sterfte, immigratie en emigratie en het saldo van de administratieve correcties (onder meer constatering van netto migratie achteraf). Alle vijf componenten hebben in 1997 een bijdrage geleverd aan de absolute toename van de bevolkingsgroei. Het aantal levendgeborenen was in 1997 duizend hoger dan in 1996 en het aantal immigranten 2000 hoger. Het aantal sterfgevallen nam met 2000 af en het aantal emigranten met 3000. Het negatieve saldo van de administratieve correcties, ten slotte, was 16000 minder negatief in 1997 dan in 1996. De ontwikkeling van deze vijf componenten wordt hieronder nader toegelicht.

In 1997 zagen 191000 baby's het levenslicht. Sinds 1996 is het geboortecijfer weer aan het toenemen, na een daling in de eerste helft van de jaren negentig. In 1990 werden nog 198000 kinderen geboren.

Een analyse van de ontwikkeling van het geboortecijfer gedurende de afgelopen twintig jaar laat zien dat er een significant positief verband bestaat tussen het totale vruchtbaarheidscijfer en de index van het consumentenvertrouwen. Als het vertrouwen in de economie toeneemt, stijgt ongeveer anderhalf jaar later het vruchtbaarheidscijfer. Vooral de geboorte van eerste kinderen neemt dan toe. Een bloeiende economie bewerkstelligt dus niet dat mensen meer kinderen krijgen, maar dat meer mensen kinderen krijgen.

De daling van het aantal sterfgevallen in 1997 werd vooral veroorzaakt door de relatief hoge sterfte door de koude winter en een griepgolf in 1996 en is dus slechts van tijdelijke aard. Vanwege de toenemende vergrijzing van de bevolking valt te verwachten dat het jaarlijks aantal overledenen de komende decennia flink zal blijven stijgen. Het aantal overleden vrouwen was in 1997 groter dan het aantal overleden mannen. Dat is deze eeuw slechts één keer eerder gebeurd, namelijk in 1933. In de jaren zeventig was het aantal overleden mannen jaarlijks een kwart hoger dan het aantal overleden vrouwen. Tot het eind van de jaren zeventig werd het (positieve) verschil in levensverwachting tussen mannen en vrouwen nog steeds groter. In 1950 was de levensverwachting bij de geboorte voor vrouwen 2,3 jaar hoger dan voor mannen. In 1980 was dit verschil toegenomen tot 6,7 jaar. Hoewel het verschil in levensverwachting in 1996 nog steeds groot was (5,7 jaar), is in de jaren na 1980 de verhouding tussen de aantallen overleden mannen en vrouwen sterk gedaald. De relatief sterke groei van het aantal bejaarde en hoogbejaarde vrouwen is hier debet aan.

De jaarlijkse immigratiecijfers vertonen sterke fluctuaties. Begin jaren negentig kwamen jaarlijks bijna 120000 immigranten naar Nederland. Vervolgens liep de immigratie terug tot 96000 in 1995. In 1996 was de immigratie met een aantal van 109000 weer fors hoger. In 1997 heeft zich een verdere stijging voorgedaan tot 111000.

De toename van de immigratie in 1997 is groter bij personen met een Nederlandse nationaliteit dan bij de niet-Nederlanders. Onder de personen met de Nederlandse nationaliteit is de stijging het grootst bij Antillianen en Arubanen (25%). Deze stijging houdt waarschijnlijk verband met de verslechterde economische situatie in het land van herkomst.

De totale immigratie van niet-Nederlanders bleef in 1997 stabiel en kwam op 77000. Binnen deze categorie heeft zich wel een duidelijke stijging voorgedaan bij Irakezen, van 4700 in 1996 naar 6200 in 1997. Ook het aantal immigranten uit Afghanistan vertoonde een duidelijke stijging. Ten slotte nam de immigratie vanuit een aantal EU-landen toe. Dit hangt wellicht samen met de gunstige economische situatie in ons land. Goede economische omstandigheden leiden doorgaans tot hogere immigratie.

Het aantal asielzoekers nam sterk toe (van 23000 in 1996 naar 34000 in 1997), vooral uit Irak en Afghanistan. Dit heeft slechts een beperkte invloed gehad op de immigratie, omdat asielzoekers pas als immigrant worden geregistreerd na toekenning van een verblijfstitel.

In de eerste helft van de jaren negentig nam de emigratie geleidelijk toe, tot 65000 in 1996. In 1997 is deze stijging omgeslagen in een daling. De emigratie van Nederlanders naar België was zelfs 20% lager dan in 1996. Dit hangt samen met een wetswijziging die op 1 januari 1997 van kracht is geworden en die 'beoogt een einde te maken aan de fiscaal geïnduceerde emigratie waarbij de aanmerkelijk-belangheffing wordt ontgaan door een - al dan niet tijdelijke - vestiging over de grens'. De emigratie van

in Turkije of Marokko geboren personen nam ook met ongeveer 20% af. Een mogelijke verklaring hiervan is de daling van de werkloosheid in Nederland.

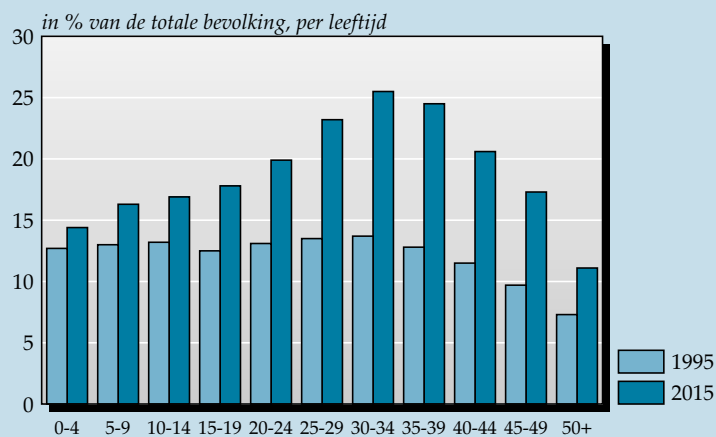
Kader 6.a

Aantal allochtonen groeit met 1 miljoen Allochtonenprognose 1996-2015

Op 1 januari 1997 woonden er ruim 1,75 miljoen allochtonen in Nederland. Dat is 11% van de totale bevolking. Hiervan worden 1,31 miljoen gerekend tot de eerste generatie en 450 000 tot de tweede. Onder een allochtoon van de eerste generatie wordt verstaan iemand die buiten Nederland is geboren en van wie ook de vader en/of de moeder in het buitenland is geboren. Een allochtoon van de tweede generatie is iemand die in Nederland is geboren en van wie de beide ouders in het buitenland zijn geboren. Allochtonen zijn naar verhouding jong. In de leeftijdsgroepen tot 40 jaar vormen zij ongeveer 13% van de bevolking.

Volgens de Allochtonenprognose 1996-2015 van het CBS zal het aantal allochtonen in 2015 bijna 1 miljoen groter zijn dan in 1997. De eerste generatie groeit naar verwachting met ongeveer 580 000 personen en de tweede generatie met ruim 400 000. Van de bevolking tussen 25 en 40 jaar zal dan bijna een kwart tot de allochtone bevolkingsgroep behoren. In de jongere leeftijdsgroepen zal het percentage allochtonen lager zijn. Dat komt omdat de derde generatie volgens de huidige definitie niet tot de allochtonen wordt gerekend.

Allochtone bevolking

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

In 1996 was het aantal administratieve correcties hoger dan in andere jaren, als gevolg van een koppeling van de gemeentelijke basisadministraties met de registers van de Vreemdelingenpolitie. Het (negatieve) saldo van de correcties bedroeg toen 22 000. In 1997 kwam dit saldo uit op 16 000. Administratieve correcties kunnen voor een (onbekend) deel worden toegeschreven aan niet-gemelde emigratie. Voor een ander (eveneens onbekend) deel betreft het personen die niet-geregistreerd in Nederland blijven wonen. Mensen die illegaal in Nederland verblijven zijn niet in het bevolkingscijfer inbegrepen. Schattingen van dit aantal lopen uiteen van enkele tienduizenden tot enkele honderdduizenden.

In 1997 verhuisden 1,75 miljoen personen binnen Nederland. Dit zijn er 36000 meer dan in 1996. Deze stijging is vooral veroorzaakt door het toegenomen aantal verhuizingen binnen gemeenten. Van de mensen die in 1996 verhuisden, verhuisde 83% één keer, 14% twee keer en 3% drie keer of vaker.

6.1 Bevolking en huishoudens

	Eenheid	Stand						Gemiddelde
		1992	1993	1994	1995	1996	1997*	jaarlijkse mutatie 1992/97*
Bevolking gemiddeld over het jaar ¹⁾	1000	15184	15290	15383	15459	15530	15611	85,3
w.v. 0-19 jaar	1000	3754	3749	3756	3766	3779	3798	8,8
20-64 jaar	1000	9457	9545	9606	9646	9679	9716	51,7
65 jaar of ouder	1000	1973	1997	2021	2047	2072	2097	24,8
w.v. geboren in Nederland	1000	13878	13938	14001	14062	14110	14159	56,3
geboren in het buitenland	1000	1306	1352	1381	1397	1420	1451	29,0
Levendgeborenen gemiddeld kindertal per vrouw	1000	197	196	196	191	190	191	-1,1
Overledenen	1	1,59	1,57	1,57	1,53	1,53	1,54	1,2
levensverwachting bij geboorte, mannen	1000	130	138	133	136	138	136	1,2
levensverwachting bij geboorte, vrouwen	1	74,30	73,98	74,58	74,59	74,66	.	
Immigratie	1	80,28	80,00	80,31	80,36	80,34	.	
Emigratie	1000	117	119	99	96	109	111	-1,2
Saldo correcties	1000	59	59	62	63	65	63	0,8
Particuliere huishoudens op 1 juli	1000	-15	-16	-17	-18	-22	-16	
w.o. eenpersoonshuishoudens	1000	6266	6368	6445	6516	6601	6674	81,6
	1000	1913	1968	2003	2048	2100	2158	49,0

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken.

¹⁾ Rekenkundig gemiddelde van de aantallen per 1 januari en 31 december.

6.2 Welzijn

Armoede onveranderd

Het percentage minima is in de jaren negentig nauwelijks gewijzigd. In 1996 hadden 655000 huishoudens een inkomen onder of rond het sociale minimum (zie tabel 6.2), dat is ruim 10% van alle huishoudens. Van de eenoudergezinnen had evenwel ruim de helft een inkomen onder of rond het sociale minimum. In totaal ongeveer 4% van de huishoudens moest al tenminste vier jaar achtereen van een minimuminkomen rondkomen. Van de huishoudens die vooral zijn aangewezen op een bijstands- of werkloosheidsuitkering behoort ruim 22% tot de langdurige minima. Van de alleenstaande vrouwen van 65 jaar en ouder had 12% al langere tijd een inkomen dat ten hoogste 5% boven het AOW-pensioen lag.

In 1996 bedroeg het sociaal minimum voor een alleenstaande netto 16000 gulden per jaar, voor een (echt)paar zonder kinderen 22600 gulden en voor een eenoudergezin 22200 gulden (indien dit gezin recht had op kinderbijslag voor één kind van 6 tot 12 jaar).

De koopkracht van een bijstandsuitkering lag overigens aan het eind van de jaren zeventig hoger dan in de periode vanaf 1990. In de periode 1977-1996 is de koopkracht van ontvangers van bijstand en werkloosheidsuitkeringen met 5% afgenomen, terwijl de koopkracht van de totale bevolking met 2% is toegenomen.

6.2 Huishoudens met een inkomen onder of rond het sociale minimum, 1990-1996* ¹⁾

	Huishoudens naar hoogte van inkomen ingedeeld ²⁾				
	Totaal	waaronder met inkomen onder of rond het sociale minimum			
		totaal	w.o langdurig ³⁾		
	× 1000		%	× 1000	%
1990	5712	606	10,6	.	.
1991	5809	625	10,8	.	.
1992	5886	632	10,7	236	4,0
1993	5964	634	10,6	246	4,1
1994	6034	639	10,6	248	4,1
1995	6134	633	10,3	251	4,1
1996*	6192	655	10,6	241	3,9

Bron: CBS, Jaarboek welvaartsverdeling 1998.

¹⁾ Inkomen tot maximaal 5% boven het sociale minimum van het betreffende jaar.

²⁾ Huishoudens waarvan het hoofd (of eventuele partner) het gehele jaar inkomen heeft en geen studiefinanciering ontvangt.

³⁾ Huishoudens met ook in de drie voorafgaande jaren een inkomen onder of rond het sociale minimum.

Werkloosheid sterk gedaald

In 1997 is de werkloze beroepsbevolking met ongeveer 60000 gedaald tot 438000 mensen. Dit komt overeen met 6,4% van de beroepsbevolking. De werkloosheid onder vrouwen (9%) is naar verhouding bijna twee keer zo hoog als die onder mannen (5%). Echter, vrouwen die betaald werk willen hebben, worden statistisch minder vaak als werkloos opgevat dan mannen. Van de vrouwen die betaald werk wilden hebben van twaalf uur of meer per week behoorde 38% tot de werkloze beroepsbevolking, bij de mannen was dit 51%. Dit komt omdat vrouwen die willen werken minder vaak actief op zoek naar werk zijn of minder vaak op korte termijn kunnen beginnen.

In 1997 was 12% van de laagopgeleiden werkloos. De werkloosheid onder mensen met uitsluitend basisonderwijs was zelfs 13%. Van de middelbaar- en hoogopgeleiden was respectievelijk 6 en 4% werkloos. In 1997 zat 5% van de autochtone beroepsbevolking zonder werk. Het werkloosheidspercentage onder allochtonen was met 16% drie maal zo hoog. De werkloosheid onder Turken en Marokkanen was in 1997 zelfs vier maal zo hoog als die onder autochtonen.

In 1997 is ook de langdurige werkloosheid verder afgenomen. In 1995 stonden nog 247000 mensen één jaar of langer ingeschreven bij het arbeidsbureau, in 1996 was dit aantal teruggelopen tot 221000 en in 1997 is het verder gedaald tot 195000. Deze relatief grote daling is mede te danken aan speciale overheidsmaatregelen voor deze groep. De oplopende werkloosheid in de periode 1992-1994 was voor de regering aanleiding om extra werkgelegenheidsmaatregelen te nemen, die bekend zijn geworden onder de naam 'Melkert-banen'. Deze banen zijn bedoeld om langdurig werklozen werkervaring op te laten doen om zo hun kans op een reguliere baan te vergroten. In 1996 was het totaal aantal deelnemers aan de verschillende werkgelegenheidsmaatregelen opgelopen tot 73000. Ruim 13% van de groei van de werkgelegenheid in de periode 1990-1996 bestond uit gesubsidieerde banen.

Veiliger

Op de vraag naar de belangrijkste problemen in Nederland noemde in 1997 bijna de helft van de bevolking problemen op het terrein van criminaliteit, wet en orde. Daarmee wordt dit probleemgebied belangrijker gevonden dan bijvoorbeeld minderheden en discriminatie, werk en werkloosheid of milieu.

Na een stabilisering van de criminaliteit in voorgaande jaren lijkt evenwel nu een daling ingetreden te zijn. De slachtofferenquêtes onder de bevolking laten over 1996 een afname van de veelvoorkomende criminaliteit zien: per 100 inwoners van 15 jaar en ouder vonden er 32 delicten plaats. Zo laag is dat aantal na 1980 niet meer geweest. In 1992-1995 bedroeg het gemiddeld 37. Ook het aantal geweldsdelicten is gedaald, van 6,8 per 100 inwoners in 1995 naar 5,8 in 1996. De totale materiële schade bedroeg in 1996 ongeveer 2,1 miljard gulden, dat is 500 miljoen minder dan in de voorgaande jaren.

Het aantal door de politie geregistreerde vermogensmisdrijven vertoont ook een dalende trend. Bij vernieling en geweldsmisdrijven constateerde de politie enige stijging. Dit betrof vooral de geweldspleging door minderjarigen. Tevens zette de jarenlange stijging van doorrijden na een ongeval zich voort.

Nederlanders vaker naar de zon

De 10,5 miljoen lange buitenlandse vakanties van Nederlanders in 1997 betekenden een lichte stijging (1%) in vergelijking met 1996. Vooral de zonbestemmingen (Frankrijk en landen rond de Middellandse Zee) boekten winst, ten koste van de landen in Midden- en West-Europa. Dit kwam deels door de overstromingen die Midden-Europa in het hoogseizoen troffen. Het aantal lange binnenlandse vakanties (7,6 miljoen) vertoonde een daling met 8%. Het aantal korte vakanties van Nederlanders, voor het merendeel met een binnenlandse bestemming, is in 1997 met 1% gedaald. In totaal is aan vakanties circa 6% meer uitgegeven dan in 1996. Voor lange vakanties in het buitenland werd per persoon per dag gemiddeld 100 gulden uitgegeven en voor lange vakanties in het binnenland 35. De uitgaven

voor korte vakanties bedroegen gemiddeld 125 gulden per persoon per dag bij buitenlandse bestemmingen en 44 gulden bij binnenlandse bestemmingen.

De vrije natuur is de meest voorkomende bestemming voor een uitstapje; ruim drie van de vier volwassenen gaat hier met enige regelmaat naar toe. Het restaurant komt met 66% op de tweede plaats. Op afstand volgen dan bioscoop (23%), concert/muziek (22%), dans/disco (20%), museum (18%) en pretpark/dierentuin (16%). De musea ontvingen in 1997 ruim 25 miljoen bezoekers. Dat betekent een lichte daling van 3% in vergelijking met het topjaar 1996.

De ontwikkeling van het toerisme, afgemeten aan het totale aantal overnachtingen, liet in 1997 een stijging zien van 8,3%. In 1996 was nog sprake van een lichte daling. De sterkste stijging vond plaats in het aantal overnachtingen van gasten uit Groot-Brittannië en Duitsland.

Gezondheidszorg kost 61,2 miljard

De kosten van de gezondheidszorg beliepen 61,2 miljard gulden in 1997. In vergelijking met 1996 is dit een stijging met 4,1%, waarvan 1,8% een volumestijging was en 2,2% een prijsstijging. In 1996 bedroeg de kostenstijging 3,3% waarvan 1,9% kon worden toegerekend aan meer of betere zorg. De consumptie van gezondheidsdiensten komt thans neer op 8,4% van het BBP. In 1996 was dit nog 8,5%.

De tandheelkundige hulp was met een stijging van 12% een duidelijke uitschieter naar boven, wat vooral werd veroorzaakt door het opnieuw opnemen van de volledige gebitsprothese in het ziekenfondspakket. Een meer dan gemiddelde stijging was ook te zien bij de kosten voor huisartsenhulp en thuiszorg (6,1%). Het aandeel van de ziekenfondsen in de totale kosten van de gezondheidszorg is door diverse aanpassingen licht gestegen.

Uit onderzoek naar de werkbelasting van werknemers is gebleken dat 60% vindt dat zij onder grote tijdsdruk werken; bij jongere en oudere werknemers lijkt het werken onder tijdsdruk minder hoog dan bij werknemers in de leeftijdsgroep 25-55 jaar. Vooral in de zakelijke dienstverlening, vervoer en communicatie blijkt de werkbelasting hoog; beroepen met een hoge tijdsdruk zijn journalisten/redacteurs, steward(es)s(en), rechercheurs en managers. Eén op de drie werknemers verricht zwaar lichamelijk werk; van de jongere werknemers (tot 25 jaar) is dat zelfs bijna de helft. Zwaar werk treft men veel aan onder beroepen in de bouw, maar ook bij ziekenverzorgenden.

Na een jarenlange daling is het ziekteverzuimpercentage in het bedrijfsleven gelijk gebleven: 5,1%. In 1993 bedroeg het ziekteverzuim (inclusief zwangerschaps- en bevallingsverlof) nog 6,7%. Het laagste ziekteverzuim treedt op bij bedrijven met minder dan 10 werknemers. De bedrijfstak met het hoogste ziekteverzuim is de niet-commerciële dienstverlening (ruim 8%).

Rollenpatroon tijdsbesteding verandert geleidelijk

Tijd kan net als geld besteed worden, maar aan tijdsbesteding kleven andere beperkingen dan aan het besteden van geld. Een dag heeft maar 24 uur en hoewel er vaak wordt gesproken over tijdsbesparing, kan tijd niet worden opgespaard om het op een later tijdstip te gebruiken. Bovendien zijn mensen niet geheel vrij in het besteden en indelen van hun tijd. Noodzakelijke activiteiten, zoals slapen en eten, vergen tijd. Ook is veel tijd contractueel vastgelegd door bijvoorbeeld beroepsarbeid. Daarnaast zijn er andere verplichtingen die gevolgen hebben voor de dagindeling. Zo wordt van bijna ieder gezinslid een bijdrage verwacht aan het huishouden: het verzorgen van de kinderen, eten klaarmaken, tafeldekken, wassen, strijken en de auto wassen. Tijd voor ontspanning resteert als aan alle verplichtingen is voldaan.

In 1997 werd bijna de helft van de dag gebruikt voor persoonlijke verzorging: slapen en rusten (acht en een half uur), wassen en aankleden (drie kwartier) en eten en drinken klaarmaken en thuis eten (een uur en drie kwartier). Vrouwen besteedden meer tijd aan deze activiteiten dan mannen. Werk, onderwijs en huishoudelijke verplichtingen vergden iets minder dan een kwart van de totaal beschikbare tijd. De gemiddelde Nederlander besteedde minder dan twee en een half uur per dag aan betaald werk. Het volgen van onderwijs en het maken van huiswerk nam ruim een half uur in beslag. Nog eens bijna twee uur werd besteed aan huishoudelijk en onderhoudswerk. Verzorging van andere personen kostte gemiddeld ruim een half uur, waarbij de meeste tijd besteed werd aan het verzorgen van en spelen met de eigen kinderen. Voor ontspanning resteerde dagelijks zes uur. De meeste vrije tijd werd gevuld met televisie, video kijken en radio luisteren. Op de tweede plaats stond het contact met familie en vrienden.

Getrouwde vrouwen die betaald werk verrichten waren vroeger een uitzondering. Hierin komt langzaam verandering. Vrouwen besteedden in 1997 gemiddeld anderhalf uur per dag aan betaald werk. Voor mannen was dit ruim twee maal zo veel: drie uur en een kwartier. Dit verschil komt in de eerste plaats doordat vrouwen nog steeds minder vaak een betaalde baan hebben dan mannen. Verder werken vrouwen veel vaker in deeltijd dan mannen. De toename van het aantal buitenshuis werkende vrouwen heeft geleid tot een grotere bijdrage van mannen aan de uitvoering van huishoudelijke en zorgtaken. Toch besteedden vrouwen in 1997 per dag anderhalf maal zoveel tijd als mannen aan huishoudelijke verplichtingen, zoals schoonmaken, boodschappen doen en zorgtaken. In 1997 was het traditionele rollenpatroon dus nog niet overboord gezet.

Naast het leveren van betaalde arbeid, brengen huishoudens diensten voort door onbetaald werk. Voorbeelden hiervan zijn huishoudelijk werk (maaltijden bereiden, schoonmaken, kinderoppas), onderhoudswerkzaamheden aan het eigen huis en vrijwilligerswerk. Dergelijke diensten leveren een aanzienlijke bijdrage aan de welvaart. Ze worden evenwel niet meegeteld in het BBP, omdat er in werkelijk-

heid niet voor betaald is. Het is onwaarschijnlijk dat er evenveel van deze diensten waren geproduceerd als de consumenten er daadwerkelijk voor hadden moeten betalen. Daarom is iedere berekening van de opbrengst van deze onbetaalde diensten hypothetisch en niet optelbaar bij het feitelijk verdiende BBP. Een vergelijking van het aantal uren besteed aan onbetaald en betaald werk is uiteraard wel mogelijk. In totaal is in 1997 drie en een half uur per dag besteed aan onbetaalde productieve activiteiten. Dat is bijna anderhalf maal zoveel als de tijd besteed aan betaalde arbeid. Vrouwen besteedden in totaal vijf en een half uur aan productieve arbeid, waarvan anderhalf uur betaald. Mannen waren zes en een half uur productief en kregen hiervan iets minder dan de helft betaald.

6.3 Gemiddelde tijdsbesteding per dag voor personen van 12 jaar en ouder, 1997

Activiteit	Man	Vrouw	Totaal
	<i>uur:min</i>		
Slapen, rusten	8:21	8:39	8:30
Wassen, aankleden	0:37	0:46	0:42
Eten en drinken, klaarmaken eten	1:28	1:53	1:40
Verzorging anderen	0:23	0:48	0:36
Onderweg	0:51	0:45	0:48
Betaald werk	3:21	1:32	2:26
School en huiswerk	0:38	0:35	0:37
Boodschappen en afspraken	0:25	0:42	0:34
Huishoudelijk en onderhoudswerk	1:03	1:36	1:20
Vrijwilligerswerk	0:13	0:08	0:11
Tv, video, radio	2:11	1:53	2:02
Contact met familie/vrienden	1:23	1:43	1:33
Overige vrije tijd	2:31	2:24	2:27
Iets anders/onbekend	0:35	0:36	0:35
Totaal	24:00	24:00	24:00

Bron: Permanent Onderzoek Leefsituatie 1997.

6.3 Milieu

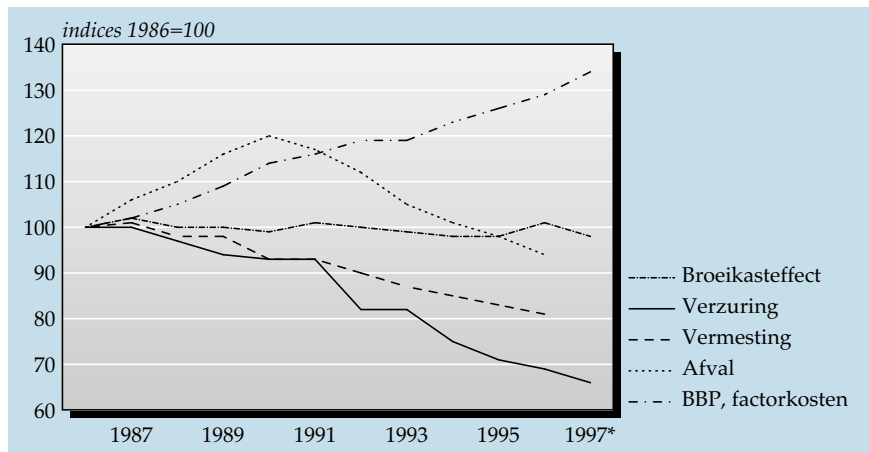
In 1997 nam de uitstoot van een aantal belangrijke milieubelastende stoffen af, terwijl de economie groeide. Voor de uitstoot van verzurende en vermestende stoffen en het vrijkomen van afval betekent dit een voortzetting van de trend van het laatste decennium. Na een aantal jaren van toename daalde in 1997 ook de uitstoot van broeikasgassen, voornamelijk als gevolg van de milde winter.

Minder vervuiling 'ondanks' economische groei

Bij de milieuproblemen verzuring, vermesting en afval daalt de uitstoot al sinds het begin van de jaren zeventig. Er is dus sprake van een absolute ont koppeling tussen vervuiling en economische groei. In 1996 was de hoeveelheid vrijgekomen afval die moest worden gestort of verbrand 20% lager dan in 1990. De daling wordt voor een belangrijk deel veroorzaakt door hergebruik van allerlei afvalstromen. De dalende

uitstoot van verzurende emissies is de laatste twee jaren vooral het gevolg geweest van reducties in de emissie van stikstofoxiden en in de emissie van zwaveldioxide.

6.4 Volume-ontwikkeling bruto binnenlands product en milieu-indicatoren

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Afname CO₂-emissies geflatteerd

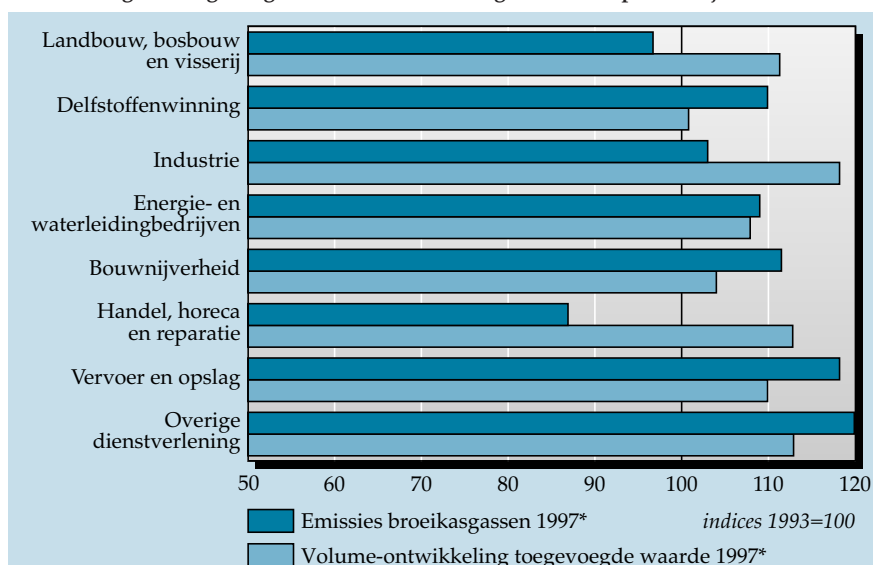
De totale uitstoot van broeikasgassen daalde in 1997. Vooral de daling van CO₂-emissies in dit jaar is geflatteerd omdat de winter van 1997 veel minder streng was dan die van 1996. De relatief lage gemiddelde jaartemperatuur leidde in 1996 tot een stijging van CO₂-emissies met 4%, en deze is gevolgd door een daling van 3% in 1997. Tussen 1993 en 1997 bleef het niveau van de broeikasgas-emissies ongeveer gelijk. De toename van CO₂-emissies in deze periode (bijna 5%) werd namelijk gecompenseerd door de afname in de emissie van methaan, lachgas en, zij het in mindere mate, van CFK's. Deze laatste groep van stoffen had in 1997 nog slechts een aandeel van 2% in de totale indicator voor broeikasgas-emissies. De totale uitstoot van CFK's, de belangrijkste ozonlaag-aantastende stoffen, bedroeg in 1997 nog slechts 28% van het niveau van 1993.

In december 1997 zijn in Kyoto (Japan) afspraken gemaakt over het terugdringen van de emissie van broeikasgassen. De OESO-landen, de Oost-Europese landen en de voormalige Sovjet-Unie hebben toegezegd hun gezamenlijke emissie van broeikasgassen rond het jaar 2010 terug te brengen tot 95% van het niveau van 1990. De taakstelling voor de EU als geheel is een afname met 8%. Met welke maatregelen deze reducties tot stand moeten komen is nog niet duidelijk. Hetzelfde geldt voor de consequenties van het Kyoto-akkoord voor Nederland. Het Centraal Planbureau heeft berekend dat de kosten voor ons land lager zijn indien emissierechten vrij verhandelbaar zijn tussen landen. Mocht dat niet mogelijk blijken, dan wordt gedacht aan een grootschalige CO₂-opslag, bijvoorbeeld in oude aardgasvelden. In elk geval is het terugdringen van de CO₂-uitstoot zelf tot op heden zeer moeizaam

gebleken. Er bestaat namelijk een vrij nauw verband tussen het energieverbruik en de CO₂-uitstoot. Tegelijkertijd zijn een groot aantal relatief goedkope maatregelen om energie te besparen inmiddels al uitgevoerd in ons land.

De landbouw, de energiebedrijven en de industrie zijn nogal milieu-intensieve bedrijfstakken, dat wil zeggen dat zij een relatief hoge emissie hebben ten opzichte van de toegevoegde waarde. De diensten blijken relatief milieuvriendelijk (zie tabel 7 in de bijlage). Hierbij moet wel aangetekend worden dat in feite de (zakelijke en particuliere) klanten van bijvoorbeeld de energiebedrijven uiteindelijk de vervuiling veroorzaken. Wellicht interessanter is dus om de verandering in de milieudruk af te zetten tegen de volumegroei van de toegevoegde waarde per bedrijfstak. Zo is de industrie sinds 1993 meer dan 18% gegroeid en dit ging gepaard met 3% hogere broeikasemissies. Deze emissies daalden zelfs met 13% in de handel, de horeca en de reparatiebedrijven terwijl de bedrijvigheid in die branche intussen met 13% is toegenomen. Ook de milieu-efficiency in de landbouw is sterk verbeterd wat dit milieuthema betreft. Bij transport- en opslagbedrijven evenwel groeide de toegevoegde waarde met 10% in volume, terwijl de broeikasemissies met 18% stegen. In de delfstoffenwinning namen deze emissies met 10% toe en de toegevoegde waarde slechts 1%.

6.5 Volumegroei toegevoegde waarde en broeikasgas-emissies per bedrijfstak

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Nederlandse 'handelsbalans' broeikasgassen positief

In 1997 hing 45% van de door Nederlandse bedrijven uitgestoten broeikasgassen samen met de productie voor de uitvoer. De 'handelsbalans' van broeikasgassen viel voor Nederland dan ook positief uit: broeikasgas-emissies die zijn toe te rekenen aan de uitvoer zijn groter dan de broeikasgas-emissies die zijn toe te rekenen aan de invoer.

nen aan de uitvoer waren de helft hoger dan de emissies die samenhangen met de invoer. De Nederlandse uitvoer bestaat namelijk voor een belangrijk deel uit relatief energie-intensieve producten zoals vervoersdiensten, tuinbouwproducten, voedingsmiddelen en chemische producten.

6.6 Herkomst en bestemming van broeikasgassen (CO₂, N₂O en CH₄)

	Productie- structuur 1993 bij finale vraag 1993	Productie- structuur 1997 bij finale vraag 1993	Productie- structuur 1997 bij finale vraag 1997	Efficiency- effect	Volume- effect	Totale toename uitstoot
	(1)	(2)	(3)	((2)-(1))/(1)	((3)-(2))/(1)	((3)-(1))/(1)
	<i>mld kg CO₂-eq</i>			%		
herkomst						
binnenland						
productie (direct)	164	155	173	-5,5	11,0	5,5
consumptie (direct)	38	33	38	-13,2	13,2	0,0
buitenland						
invoer (toegerekend)	87	79	92	-9,2	14,9	5,7
totaal	289	268	302	-7,3	11,8	4,5
bestemming						
binnenland						
consumptie (direct + toegerekend)	135	126	139	-6,7	9,6	2,9
investeringen (toegerekend)	24	21	26	-12,5	20,8	8,3
buitenland						
uitvoer (toegerekend)	130	121	138	-6,9	13,1	6,2
totaal	289	268	302	-7,3	11,8	4,5

Bron: CBS, detailgegevens Nationale rekeningen.

In 1997 waren de broeikasgas-emissies die samenhangen met de uitvoer ongeveer even groot als die ten behoeve van de binnenlandse consumptie: 139 miljard kilogram CO₂-equivalenten. Uitvoer en consumptie veroorzaakten ieder ongeveer 46% van de totale uitstoot van broeikasgassen door de Nederlandse economie. De investeringen vormden een relatieve kleine oorzaak van de vervuiling, met een uitstoot van 26 miljard kilogram oftewel 8% van het totaal.

Deze gegevens blijken uit tabel 6.6, die een sluitende balans geeft van de herkomst en bestemming van de broeikasgassen CO₂, N₂O en CH₄ zowel voor 1993 als voor 1997. Aan de herkomstkant zijn in de eerste plaats de directe emissies door huishoudens (verwarming, gebruik van de auto e.d.) en producenten weergegeven. Daarnaast geeft de tabel een raming van de broeikasgasemissies die zijn ontstaan bij de productie van door Nederland ingevoerde producten. Hierbij is aangenomen dat deze met dezelfde productiemethoden zijn geproduceerd als in Nederland. Aan de bestemmingskant geeft de tabel de emissies weer die samenhangen met de binnenlandse consumptie, de investeringen en de uitvoer. Bij de toereke-

ning aan bestemmingen is de vervuiling die ontstaat bij de productie van ingevoerde producten en van halffabrikaten toegewezen aan de uiteindelijke bestemming van de eindproducten waarin ze verwerkt zijn.

Uitstoot broeikasgassen gestegen ondanks toegenomen milieu-efficiency

Tussen 1993 en 1997 is de totale uitstoot van broeikasgassen (exclusief CFK's) door de Nederlandse economie met 4,4% gestegen. Deze toename is het saldo van drie effecten. Ten eerste steeg de uitstoot als gevolg van de economisch groei. De totale volumegroei van de bestedingen in deze periode bedroeg circa 18%. Ten tweede vond er een verschuiving plaats binnen de bestedingen, van goederen naar diensten, die er toe leidde dat het volume-effect van de uitstoot van broeikasgassen niet 18% bedroeg maar 12%. De productie van diensten is immers minder milieubelastend dan die van goederen. Ten derde werd het Nederlandse productieproces minder milieuvervuilend, hetgeen een verlagende invloed op de uitstoot had. Tabel 6.6 laat zien dat in 1993 de emissies van broeikasgassen 7,3% lager zouden zijn geweest als ze waren geproduceerd met de (efficiëntere) productieprocessen en bedrijfstakkenstructuur van 1997.

Aan de herkomstkant was de stijging van de uitstoot het grootst bij de invoer: 5,7%. Dit hing samen met een 'milieu-efficiencywinst' van 9,2% en een relatief hoog 'volume-effect' van 14,9%. Bij de binnenlandse productieprocessen lag de 'milieu-efficiencywinst' van 5,5% onder het gemiddelde van 7,3%. De invloed van het 'volume-effect' was hier echter eveneens het kleinst, zodat per saldo een toename van de uitstoot van 5,5% resteerde. Bij huishoudens was de milieu-efficiencywinst verreweg het grootst (13,2%), maar ook deze werd tenietgedaan door de volumegroei van de directe uitstoot door huishoudens in verband met verwarming, vervoer en dergelijke.

Aan de bestemmingskant was zowel de milieu-efficiencywinst als het volume-effect het grootst bij de investeringen: respectievelijk 12,5% en 20,8%. Per saldo nam de uitstoot ten behoeve van de consumptie het minste toe, vooral omdat het volume-effect hier duidelijk kleiner was dan bij de uitvoer en de investeringen.

6.4 Regio

Regionale herverdeling van inkomens

De provincies in Nederland vertonen aanzienlijke economische verschillen. Traditioneel zijn het de Randstad-provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht die beter 'presteren' dan provincies als Limburg en de drie noordelijke provincies Groningen, Friesland en Drenthe. Daarbij wordt dan gekeken naar het bruto regionaal product (BRP) per hoofd van de bevolking. Dit BRP geeft aan hoeveel toegevoegde waarde in een regio wordt gevormd door bedrijfsleven en overheid. Voor

de welvaart is echter het (beschikbare) inkomen per hoofd van de bevolking een betere maatstaf. Bij deze indicator gaat het om de uiteindelijke ontvangen inkomens per hoofd van de bevolking. De regionale verdeling van deze maatstaf is een stuk minder scheef dan die van het BRP. Dit komt enerzijds door het grote aantal forensen, die vaak wonen in een regio met een relatief laag BRP (bijvoorbeeld Flevoland), maar werken in een regio met een relatief hoog BRP (bijvoorbeeld Noord-Holland). Anderzijds worden inkomensverschillen tussen regio's aanzienlijk verkleind als gevolg van de herverdeling, op basis van sociale premies, belastingen en uitkeringen door de overheid.

Bruto regionaal product

Qua BRP per hoofd van de bevolking liggen Limburg, Friesland en Drenthe onder het landelijke gemiddelde. De provincie Flevoland is hekkensluiter, met een BRP per capita dat bijna 10000 gulden onder het landelijke gemiddelde uitkwam. Per hoofd van de bevolking werd in de provincie Noord-Holland bijna 4400 gulden meer aan toegevoegde waarde gecreëerd dan gemiddeld in Nederland. Ook de andere Randstad-provincies Utrecht en Zuid-Holland lagen boven het landelijke gemiddelde. Een echte uitschieter in dit opzicht is de provincie Groningen. Het BRP lag in deze provincie bijna 9500 gulden boven het landelijke gemiddelde. Dit beeld wordt echter sterk vertekend door de aardgaswinning. Wanneer hiervoor wordt gecorrigeerd, was het BRP per hoofd van de bevolking in de provincie Groningen juist ruim 4000 gulden lager dan het landelijk gemiddelde. Het BRP van deze provincie is daarmee meer in overeenstemming met dat van de provincies Friesland en Drenthe.

Forensisme vooral in Flevoland van belang

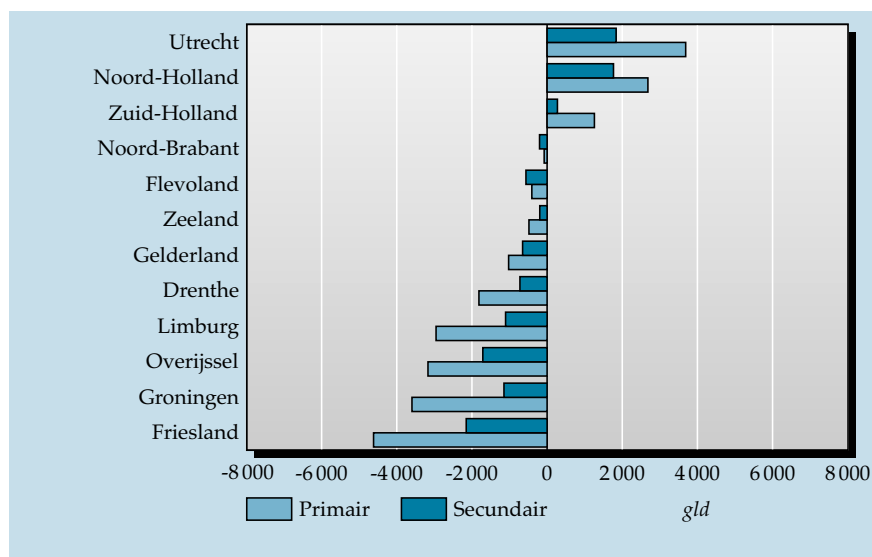
Per hoofd van de bevolking lag de loonsom, betaald door bedrijven en overheid in de provincie Flevoland bijna 6500 gulden onder het nationale gemiddelde, terwijl de door gezinnen ontvangen loonsom net boven het landelijke gemiddelde lag. Dit geeft aan dat alle forensen die in Flevoland wonen, maar dus elders werken, een fors bedrag mee naar huis nemen. Ook tussen de noordelijke provincies vindt een dergelijke herverdeling plaats. In de provincie Groningen lag de betaalde loonsom per hoofd van de bevolking iets meer dan 1700 gulden onder het landelijke niveau, terwijl de ontvangen loonsom maar liefst 2900 gulden onder het landelijk gemiddelde lag. In de provincie Drenthe zijn deze bedragen respectievelijk 4150 gulden en 1600 gulden. Het forensisme tussen beide provincies zorgt hier ook voor een regionale herverdeling, die voor Groningen minder gunstig uitpakt dan voor Drenthe. De kop van Drenthe is een geliefde woonregio van forensen die vooral in de stad Groningen werken.

Andere inkomensbestanddelen

Naast loon verdienen gezinnen in een regio ook andere inkomens. Dit zijn onder meer de inkomens van zelfstandigen en de (netto) opbrengsten uit vermogen

(rente, dividend). Nationaal gezien maken deze inkomensbestanddelen ongeveer 27% uit van het primaire inkomen, de overige 73% is de loonsom. De regionale verschillen in deze inkomensbestandsdelen zijn kleiner dan de regionale verschillen in de ontvangen en betaalde loonsommen. Flevoland, Groningen en Limburg zaten, met ontvangsten van ongeveer 700 gulden per hoofd van de bevolking, onder het landelijke gemiddelde. Zeeland en Noord-Holland lagen duidelijk boven het nationale gemiddelde, met om en nabij 950 gulden per hoofd van de bevolking.

6.7 Primair en secundair inkomen per hoofd van de bevolking, 1992 (absolute afwijking ten opzichte van het nationaal gemiddelde)

Bron: bewerking Sociaal Economische Rekeningen 1992, project Regionale Input-Outputtabelle (CBS, Rijksuniversiteit Groningen).

Primaire en secundaire inkomensverdeling

Het primair inkomen per hoofd van de bevolking was het hoogst in de provincie Utrecht: bijna 3700 gulden boven het landelijk gemiddelde. Noord-Holland en Zuid-Holland lagen ook boven het landelijke gemiddelde, respectievelijk 2700 en 1300 gulden. De provincies die aanzienlijk onder het landelijke gemiddelde lagen zijn onder meer Friesland (-4600 gulden), Groningen (-3600 gulden), Overijssel (-3200 gulden) en Limburg (-3000 gulden). Dankzij het forensisme, komt Flevoland maar net (400 gulden per hoofd van de bevolking) onder het landelijke gemiddelde uit. Bij het BRP ligt het absolute verschil tussen de hoogste en laagste regio rond de 14000 gulden per hoofd van de bevolking: bij de regionale verdeling van het primaire inkomen is deze kloof verkleind tot iets meer dan 8300 gulden per hoofd van de bevolking.

De secundaire inkomensverdeling, de herverdeling door de overheid op basis van belastingen, premies en uitkeringen, resulteert vervolgens in een aanzienlijke nivellering van de regionale inkomensverschillen: het absolute verschil tussen de rijkste en de armste provincie daalt tot iets minder dan 4000 gulden per hoofd van de bevolking. Friesland blijft de regio met het laagste inkomen per hoofd van de bevolking (2100 gulden onder het landelijke gemiddelde) en Utrecht de provincie met het hoogste inkomen per hoofd van de bevolking (1800 gulden boven het nationale gemiddelde).

6.5 *Ruimtegebruik voor economische activiteiten*

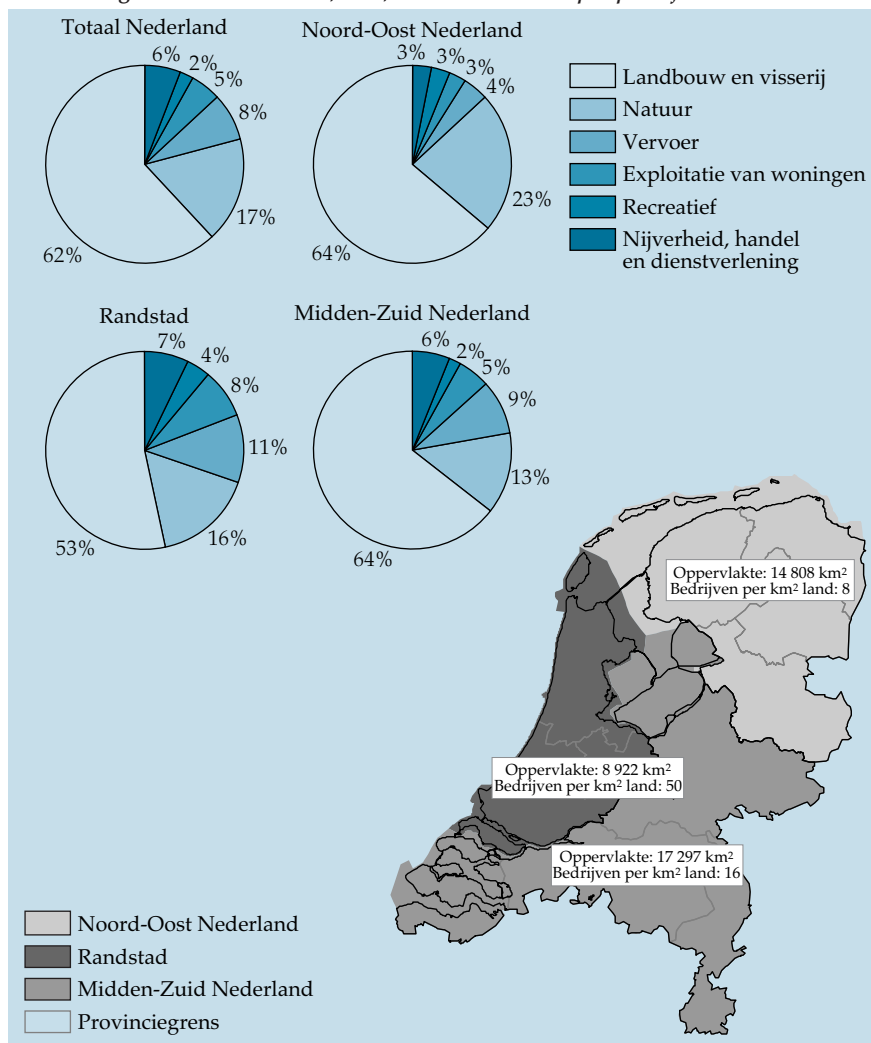
Nederland is een dichtbevolkt land. Per vierkante kilometer wonen er 449 personen, dat is driemaal zo veel als het gemiddelde in de Europese Unie. Ruimte is dus relatief schaars. In ons land wordt momenteel ongeveer een vijfde van de ruimte niet gebruikt voor productie of consumptie. Het betreft hier vooral natuurgebieden, die zelfs in de overvolle Randstad voorkomen. Er wordt steeds bewuster omgegaan met de beschikbare ruimte. Hierbij vindt regelmatig overleg plaats tussen betrokken groeperingen, zoals de overheid, het bedrijfsleven en milieuverenigingen.

Het ruimtegebruik kan worden toegerekend aan economische activiteiten. Zo wordt de grond waarop een restaurant staat toegerekend aan de horeca. Een landoppervlakte kan evenwel ook meerdere functies hebben. Bijvoorbeeld een snelweg wordt gebruikt voor vervoer van goederen maar ook voor het eigen vervoer door huishoudens. In dat geval is de oppervlakte verdeeld naar rato van het gebruik. In de onderstaande analyses zijn ook wateroppervlaktes inbegrepen, zoals de Waddenzee en het IJsselmeer.

Landbouw grootste grondgebruiker

In 1993 werd veruit het grootste gedeelte van de oppervlakte in Nederland in beslag genomen door landbouw en visserij. Ruim 62% kon aan deze bedrijfstak worden toegerekend. Het ruimtegebruik van de nijverheid daarentegen, beslaat niet meer dan 1% van het totaal. Huishoudens gebruiken 9% van de beschikbare ruimte, om te wonen, te recreëren en voor eigen vervoer. De hoeveelheid ruimte benodigd voor eigen vervoer van huishoudens bedroeg 16% van het totale vervoer. De inwoners van Noord-Oost Nederland hebben per hoofd van de bevolking de meeste natuur tot hun beschikking, te weten 1300 m². Dit is maar liefst zes maal zoveel als in de Randstad en ruim drie maal zoveel als in het Midden-Zuiden van Nederland. Uiteraard maken niet alleen inwoners van Noord-Oost Nederland gebruik van de daar beschikbare ruimte, zoals de Friese meren. Die 'toeristen' moeten evenwel extra (reis- en verblijf)kosten maken voor het ruimtegebruik buiten hun eigen regio. Gemiddeld heeft de Nederlander 500 m² ruimte tot zijn beschikking.

6.8 Ruimtegebruik in Nederland, 1993, vanuit economisch perspectief

Bron: CBS, Regionale economische jaarcijfers 1995 en Bodemstatistiek 1993 en Eurostat, Landuse accounting 1998.

In de Randstad was het aandeel van landbouw en visserij beduidend lager dan in de rest van Nederland, maar toch niet minder dan 54%. Het is opmerkelijk dat in de Randstad naar verhouding meer ruimte beschouwd kan worden als natuur (16%), dan in het Midden-Zuiden van Nederland (13%).

Kader 6.b

Hoeveelheid landbouwgrond neemt met name in de Randstad af *Ontwikkeling van de hoeveelheid landbouwgrond in Nederland*

De hoeveelheid landbouwgrond in Nederland neemt geleidelijk steeds verder af. In 1980 bedroeg deze 2 020 miljoen hectare en in 1998 was dat 2,9% minder, te weten 1 961 miljoen hectare. Deze afname was relatief het grootst in de randstad (4,3%).

De laatste decennia heeft vooral de woningbouw terrein weten te veroveren op de landbouw: bijna 2 000 hectare per jaar. Ook de aanleg van bos, wegen, bedrijfs- en recreatieterrinen heeft grond aan de landbouw onttrokken.

Beleidsvoornemens geven aan dat in de toekomst een snellere afname van de landbouwgrond is te verwachten. In het natuurbeleidsplan (1990) is een Ecologische Hoofdstructuur (EHS) uitgewerkt. Deze EHS bestaat uit kerngebieden, natuurontwikkelingsgebieden en verbindingszones en moet uiteindelijk leiden tot een natuurnetwerk van 700 000 hectare. Om de EHS te realiseren zal in de komende twintig jaar circa 120 000 hectare grond aan de landbouwgrond onttrokken moeten worden.

Top tien nieuwe bestemmingen landbouwgrond naar gebruikscategorie, 1977-1993

	Gemiddelde toename per jaar in hectare
1. Woongebied (bebouwd terrein)	1973
2. Verharde weg (verkeersterrein)	1193
3. Bos	1151
4. Industrie- en handelsterrein	652
5. Sportterrein	551
6. Overige gronden	314
7. Openbare voorzieningen, excl. sociaal-culturele (bebouwd terrein)	267
8. Parken en plantsoenen (recreatieterrein)	208
9. Verblijfsrecreatie (recreatieterrein)	171
10. Volkstuinen (recreatieterrein)	119

Bron: CBS, Boeren in een veranderend milieu.

Nijverheid creëert meeste inkomen en werkgelegenheid per hectare

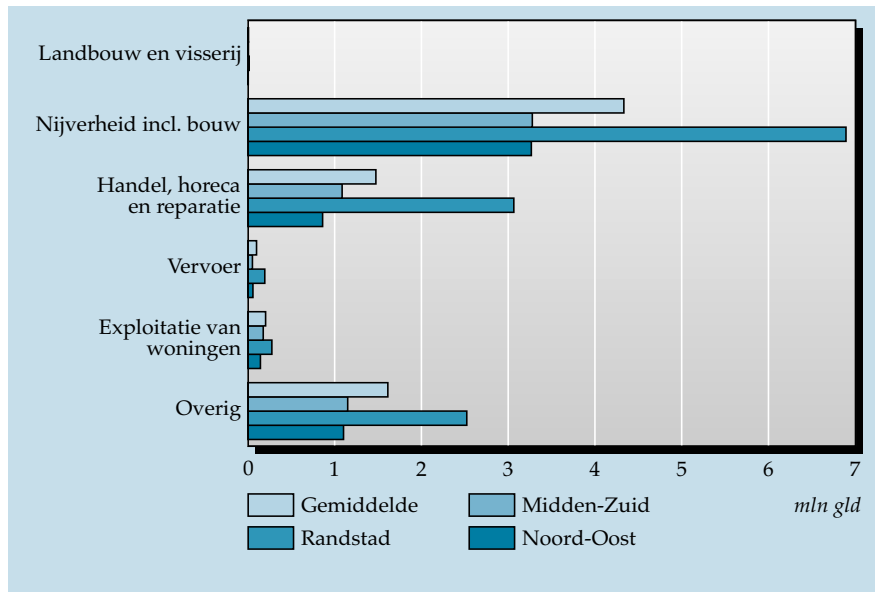
Gemiddeld bedroeg de toegevoegde waarde per hectare 135 000 gulden. De verschillen zijn niet alleen groot tussen de bedrijfstakken, maar ook tussen de onderscheiden regio's. Bepaalde productieprocessen hebben nu eenmaal veel meer grond nodig dan andere, en de structuur van de bedrijvigheid varieert sterk per regio. In de Randstad is bijvoorbeeld de chemische industrie sterk vertegenwoordigd terwijl deze in het Noord-Oosten veel minder aanwezig is. Ook het Midden-Zuiden van Nederland kent relatief veel chemische industrie.

In de landbouw was de toegevoegde waarde per hectare zeer laag (7 000 gulden). Naast de landbouw en de visserij blijken ook de bedrijfstakken vervoer en woningexploitatie veel grond nodig te hebben om toegevoegde waarde te vormen. De nijverheid ging in dit opzicht het meest efficiënt te werk: hier werd gemiddeld ruim 4,3 miljoen gulden per hectare verdiend.

In alle bedrijfstakken wordt de meeste toegevoegde waarde per hectare gevormd in de Randstad. Gemiddeld wordt in de Randstad per hectare respectievelijk vijf en drie keer zo veel toegevoegde waarde gevormd als in het Noord-Oosten en in het Midden-Zuiden. De toegevoegde waarde per hectare van alleen de landbouw en visserij in de Randstad lag twee maal hoger dan het landelijke gemiddelde: 15 000 tegen 7 000 gemiddeld. Dit komt omdat in de Randstad veel tuinbouw voorkomt, met een hogere toegevoegde waarde per hectare dan gemiddeld in de landbouw.

In vrijwel alle bedrijfstakken is de toegevoegde waarde per hectare het laagst in het Noord-Oosten. Voor de onderscheiden drie regio's bestaat dus een vrij nauw verband tussen de bevolkingsdichtheid en de opbrengst per hectare (in iedere bedrijfstak).

6.9 Toegevoegde waarde per hectare , 1993

Bron: CBS, Regionale economische jaarcijfers 1995 en Bodemstatistiek 1993 en Eurostat, Landuse accounting 1998.

Het aantal arbeidsjaren per hectare laat hetzelfde beeld zien als de toegevoegde waarde per hectare. In de landbouw en visserij en in de woningexploitatie werken relatief weinig personen op een groot grondgebied, terwijl de nijverheid de meeste arbeidsjaren per hectare kent. De Randstad creëert in alle bedrijfstakken de grootste werkgelegenheid per hectare.

Wegen in Randstad blijven vol

Voor velen zijn de overvolle wegen in de Randstad kenmerkend voor het steeds nijpender ruimtegebrek in Nederland. Om de druk op de wegen af te laten nemen wordt er fors geïnvesteerd in het wegennet en wordt tegelijkertijd het openbaar vervoer gestimuleerd. In 1995 investeerde de Nederlandse overheid ruim 9,1 mld gulden in verkeer en vervoer. Het meeste geld werd uitgegeven aan vervoersdiensten, ruim 4,4 mld. Voor onderhoud en aanleg van landwegen werd 2,5 mld uitgetrokken. Anderzijds verdiende de overheid ook goed aan het verkeer. Het grootste deel van de inkomsten, ter waarde van 15,2 miljard gulden, werd geïnd in de vorm van brandstofaccijnzen (5,9 miljard) en motorrijtuigenbelasting (4,7 miljard). In de periode 1983 tot en met 1996 is de lengte van het verharde wegennet toegenomen met ruim 19%, tot 113 419 km. In het Noord-Oosten van Nederland was de toename van het wegennet het kleinst (11%) terwijl in het Midden-Zuiden van Nederland het wegennet het hardst is uitgebreid (23%). Het wegennet in de Randstad groeide met 20%.

De hoeveelheid fietspaden en fietsstroken in Nederland is explosief gegroeid. In 1993 bedroeg de lengte hiervan nog 12 343 kilometer en in 1996 was dat 18 984 kilometer, dat is een groei van maar liefst 54%. In de Randstad werd het fietsnet zelfs met 80% uitgebreid.

De drukte in de Randstad, in verhouding tot de rest van Nederland, komt goed tot uitdrukking in de hoeveelheid wegoppervlakte per miljoen inwoners. In 1983 was in Nederland 36 km² beschikbaar per miljoen inwoners en in 1996 was dit toegenomen tot 40 km². De Randstad beschikt over slechts 27 km² per miljoen inwoners, terwijl het Noord-Oosten 55 km² tot zijn beschikking heeft. Ondanks de aanleg van nieuwe wegen, verbetert dit verhoudingsgetal in de Randstad nauwelijks. Dit wordt met name veroorzaakt door de toenemende bevolkingsdichtheid, waardoor ook het gebruik van het wegennet blijft groeien.

7. *Internationale vergelijkingen*

Nederland heeft een sterk internationaal georiënteerde economie. De waarde van invoer en uitvoer samen is ruwweg gelijk aan het bruto binnenlands product (BBP). Vanwege deze internationale verbondenheid is het nuttig om de ontwikkelingen in Nederland af te zetten tegen die in andere landen.

In 1997 deed Nederland het economisch beter dan de meeste andere landen. Langdurige werkloosheid is echter ook in ons land nog steeds een hardnekkig probleem. De werkende Nederlander brengt minder uren door op zijn werkplek dan zijn collega's in veel andere westerse landen, en heeft dus meer tijd voor andere bezigheden.

In mei 1998 werd bekend dat Nederland samen met nog tien lidstaten van de Europese Unie (EU) deel uit zal maken van de Economische en Monetaire Unie (EMU). In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk wordt deze economische grootmacht afgezet tegen twee andere, de Verenigde Staten (VS) en Japan.

7.1 *Productie*

In de meeste landen van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) versnelde de economische groei in 1997. De belangrijkste uitzondering was Japan. De economische groei die in 1996 was opgeleefd na een aantal magere jaren, zakte in 1997 weer in en bleef onder de 1% steken. Dit hangt deels samen met de Azië-crisis die in de tweede helft van dat jaar de kop opstak. Deze begon in Thailand, waar een afgenomen vertrouwen in de economische vooruitzichten aanleiding was voor het loslaten van de koppeling van de baht aan de dollar. Dit leidde vervolgens tot een kapitaalvlucht uit Thailand waardoor de economische situatie verder verslechterde. Doordat het gebrek aan vertrouwen een uitstraling had naar de andere economieën in de regio, kwamen ook Indonesië, Korea en Maleisië in de problemen. In 1997 kromp de Thaise economie, maar bleven de andere Dynamische Aziatische Economieën en China nog groeien. Ook buiten de regio waren de effecten vooralsnog beperkt.

In de Verenigde Staten groeide de economie gestaag door. Hier werd over 1997 het hoogste groeicijfer gemeten van de meest recente conjunctuurgolf, die in 1992 begon.

De EU heeft zich hersteld van de groeivertraging in 1996 en de draad van 1994-1995 weer opgepakt. Van de vier grote EU-landen lag alleen de economische groei in het Verenigd Koninkrijk (VK) boven het gemiddelde van de EU. Het Italiaanse groeicijfer was zelfs het laagste in de gehele EU. Ierland en Finland waren de enige landen binnen de EU die beter presteerden dan Nederland, met groeicijfers van respectievelijk 7,5% en 4,6%.

In 1997 lag het Nederlandse BBP per hoofd van de bevolking 6% boven het EU-gemiddelde. Hiermee staat ons land op de zesde plaats van de ranglijst van de vijftien EU-landen. Opvallend is dat in de landen die zich in 1990 ver onderaan de ranglijst bevonden, Ierland, Spanje, Portugal en Griekenland, een duidelijke welvaartsverbetering is opgetreden. Het BBP per hoofd van deze vier ligt momenteel aanmerkelijk dichterbij het gemiddelde van de EU in totaal.

7.1 Bruto binnenlands product

	1993	1994	1995	1996*	1997*	1997*
						Per hoofd van de bevolking, koopkracht-pariteiten
	<i>volumemutaties in %</i>					<i>index EU (15)=100</i>
Nederland	0,8	3,2	2,3	3,1	3,6	106
België	-1,5	2,4	2,1	1,5	2,4	113
Denemarken	1,5	4,2	2,6	2,7	3,4	117
Duitsland	-1,2	2,7	1,8	1,4	2,4	110
Finland	-1,2	4,5	5,1	3,3	4,6	98
Frankrijk	-1,3	2,7	2,1	1,3	2,3	104
Griekenland	0,2	2,2	2,0	2,6	3,4	68
Ierland	3,6	7,8	11,1	8,6	7,5	98
Italië	-1,2	2,2	2,9	0,7	1,3	103
Luxemburg	8,7	4,3	3,8	3,0	3,6	164
Oostenrijk	0,5	2,5	2,1	1,6	2,2	112
Portugal	0,3	0,7	1,9	3,0	3,4	68
Spanje	-1,1	2,1	2,7	2,3	3,2	78
Verenigd Koninkrijk	2,1	4,3	2,8	2,3	3,4	100
Zweden	-2,2	3,3	3,9	1,3	1,8	97
Europese Unie (15)	-0,5	2,9	2,5	1,7	2,6	100
Verenigde Staten	2,4	3,7	2,4	2,8	3,8	146
Japan	0,3	0,6	1,5	3,9	0,5	118

Bron: OESO, National Accounts en Main Economic Indicators; CBS, Nationale rekeningen 1997; Europese Commissie, EC Economic Data Pocket Book.

7.2 Bestedingen

Nederlandse uitvoergroei internationaal niet zo hoog

Zowel in de EU, als in de VS en in Japan kende de uitvoer de hoogste volumegroei die tot dusverre in de jaren negentig werd gerealiseerd. Alleen in Japan ging de recordgroei van de export gepaard met een lichte daling van het invoervolume. Dit heeft te maken met de waardedaling van de yen met 10% in 1997, waardoor de invoer duurder werd. Tegelijkertijd nam de binnenlandse vraag in Japan nauwelijks toe.

Terwijl het groeicijfer van de Nederlandse uitvoer in 1996 nog lichtelijk boven het EU-gemiddelde lag, bleef dat in 1997 duidelijk hierbij achter. Deels komt dit door de samenstelling van ons exportpakket, dat voor een belangrijk deel bestaat uit landbouwproducten, voedingsmiddelen en industriële bulkproducten. Over het algemeen zijn dit niet de producten waarnaar de vraag het sterkst toeneemt in de huidige opgaande fase van de wereldconjunctuur. In Duitsland en in Frankrijk daarentegen werd de economische groei veel meer gedragen door de uitvoergroei dan door de groei van de binnenlandse consumptie en investeringen.

7.2 In- en uitvoer

	1996*		1997*		1997*
	uitvoer	invoer	uitvoer	invoer	uitvoer-overschot
	<i>volumemutaties in %</i>				<i>in % BBP</i>
Nederland	5,2	5,3	6,7	7,1	7,0
Duitsland	4,5	2,2	10,7	7,0	1,7
Frankrijk	4,8	2,8	12,1	7,7	3,9
Italië	-0,7	-2,3	6,3	11,8	3,2
Verenigd Koninkrijk	7,0	8,6	8,0	9,2	-0,5
Europes Unie (15)	4,7	3,8	9,2	8,3	2,1
Verenigde Staten	8,3	9,1	12,3	14,2	-1,3
Japan	3,5	11,5	10,9	-0,1	1,2

Bron: OESO, Quarterly National Accounts en National Accounts; CBS, Nationale rekeningen 1997.

Consumptie van huishoudens: Nederland boven het EU-gemiddelde

In de EU als geheel was de groei van de consumptie van huishoudens (2,1%) de hoogste sinds het begin van de jaren negentig. In Japan, daarentegen, is de volumegroei van de consumptie sinds 1980 niet meer zo laag geweest. De consumptiegroei in de VS beweegt zich al sinds 1992 rond het hoge cijfer van 3% per jaar waarbij 1997 samen met 1994 de hoogste groei (+3,3%) liet zien. Frankrijk en Duitsland kenden in 1997 de laagste volumetoename van de consumptie sinds 1993. In Italië en vooral in het VK was de consumptiegroei juist relatief hoog. Ierland kende zelfs de hoogste groei sinds 1968. Net als voor veel andere landen in de EU was de consumptiegroei in Nederland in 1997 de hoogste sinds het begin van de jaren negentig.

Kader 7.a

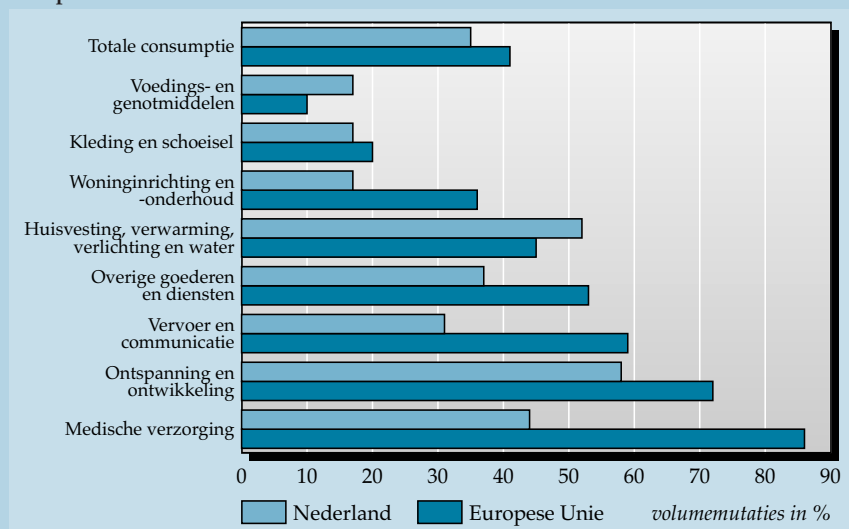
Eten en drinken voor Nederlanders niet zo belangrijk als voor andere Europeanen *Het consumptiepatroon van Nederland vergeleken met dat van Europa*

In Nederland lag de consumptie per hoofd van de bevolking in 1996 hoger dan die van de gemiddelde Europeaan. Dat is niet opmerkelijk aangezien ons land behoort tot de landen met de hoogste materiële welvaart. De gemiddelde Europeaan is een mix van hoofdzakelijk Duitse, Franse, Engelse en Italiaanse consumenten. Gecorrigeerd voor prijsverschillen tussen landen bestaat zijn consumptie voor ongeveer één vijfde uit voedings- en genotmiddelen. Op de tweede plaats staat de consumptie van huisvesting, verwarming, verlichting en water. Het gebruik van vervoer en communicatie komt op de derde plaats. De Nederlandse top drie wordt aangevoerd door huisvesting, verwarming, verlichting en water, gevolgd door de bestedingen aan de categorie overige goederen en diensten. Deze laatste categorie bestaat voornamelijk uit uitgaven gedaan in hotels, restaurants, café's en financiële diensten. Op de derde plaats staan de voedings- en genotmiddelen. Van alle Europese landen wordt hieraan in Nederland relatief het minst uitgegeven.

In de afgelopen twintig jaar groeide de consumptie van de Nederlander gemiddeld met 35%, ongerekend de prijsveranderingen in de tijd. De consumptie van de gemiddelde Europeaan groeide iets sneller, namelijk met 41%. In de loop der tijd heeft het consumptiepatroon grote verschuivingen ondergaan. Vergeleken met twintig jaar geleden consumeert de gemiddelde Europeaan in verhouding meer medische verzorging, ontspanning en ontwikkeling en vervoer en communicatie, en aanzienlijk minder voedings- en genotmiddelen. Voor de Nederlander is de consumptie van huisvesting, verwarming, verlichting en water (geschoond voor prijsstijgingen) sneller gestegen dan voor de gemiddelde Europeaan. Daar staat tegenover dat de consumptie aan medische verzorging, woninginrichting en vervoer en communicatie voor de gemiddelde Europeaan ongeveer twee keer zo snel is toegenomen als voor de Nederlander.

Tussen de Europese landen bestaan grote verschillen in het consumptiepatroon, die samenhangen met de cultuur, tradities, leefstijl en ontwikkelingsfase. Ondanks de Europese eenwording kan nog niet worden gesproken van één Euro-consument.

Volumegroei huishoudensconsumptie per hoofd van de bevolking in Nederland en de Europese Unie tussen 1975 en 1995

Bron: Eurostat, Final household consumption.

Investerings in Nederland sterk gegroeid

Net als in de voorgaande jaren liep in 1997 de volumegroei van de investeringen in de EU, de VS en Japan nogal uiteen. De groei in de EU bedroeg 2,6%; dit is maar liefst meer dan 4 procentpunten lager dan de investeringsgroei in Nederland (6,8%). Een dergelijk groeiverschil deed zich ook al voor in 1996. Het groeipercentage van de VS ligt al vanaf 1993 tussen de 6% en 9%. De kwakkelende Japanse economie kende in 1996 de grootste volumetoename (+9,5%) sinds 1988, maar in 1997 werd dit gevolgd door de grootste volumedaling (-3,4%) in de afgelopen 35 jaar.

Ook de groeipercentages van de investeringen van de afzonderlijke lidstaten van de Europese Unie liepen nogal uiteen in 1997. Ierland springt eruit met een groei van het investeringsvolume van 16%. Daarnaast kenden Finland, Griekenland, Luxemburg en Portugal groeicijfers van boven de 10%. Binnen de EU was er alleen in Zweden in 1997 een afname van het investeringsvolume, met maar liefst 4,8%. In Duitsland, Frankrijk en Italië, drie van de vier grootste EU-economieën, groeide het investeringsvolume nauwelijks. Het groeipercentage van het Verenigd Koninkrijk, het vierde land met een grote economie, nam wel flink toe met 4,8%.

7.3 Bruto investeringen in vaste activa

	1994	1995	1996*	1997*
	<i>volumemutaties in %</i>			
Nederland	2,2	4,8	5,4	6,8
Duitsland	3,5	0,8	-1,2	0,2
Frankrijk	1,2	2,6	-0,8	0,2
Italië	0,5	6,9	1,2	0,6
Verenigd Koninkrijk	4,3	1,5	1,8	4,8
Europese Unie (15)	2,5	3,6	1,0	2,6
Verenigde Staten	8,9	6,4	7,4	6,5
Japan	-0,8	1,7	9,5	-3,4

Bron: OESO, National Accounts en Quarterly National Accounts en CBS, Nationale rekeningen 1997.

7.3 Arbeidsmarkt

Hoge werkgelegenheidsgroei in Nederland

In 1997 versnelde de werkgelegenheidsgroei zowel in de VS als in Japan en in de EU. In de VS werd met een stijging van meer dan 2% de gestage werkgelegenheidsgroei vanaf 1993 voortgezet. In Japan nam deze toe met 1%, ondanks een matige economische groei. Daarentegen bleef de magere werkgelegenheidstoename in de EU, met 0,6%, duidelijk achter bij de economische groei.

Binnen de EU zijn de verschillen enorm. Tegenover een stijging van de werkgelegenheid met meer dan 4% in Ierland stond een daling in Duitsland met ruim 1%. Duitsland heeft al sinds 1992 te kampen met een afnemende vraag naar arbeid.

Kader 7.b

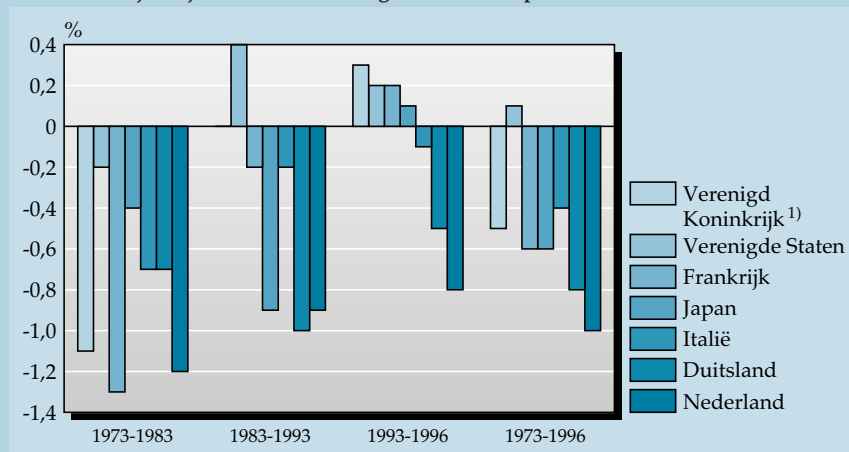
Nederlander werkt minder en minder

De ontwikkeling van het aantal gewerkte uren per werknemer

In Nederland is er al jaren een tendens naar een kortere werkweek. Doordat bovendien het werken in deeltijd in belang toeneemt, daalt de gemiddelde werkweek per werknemer extra hard. Nederland is dan ook koploper als het gaat om de tijd die werknemers overhouden voor andere bezigheden. Vijftientig jaar geleden hoorde ons land ook al tot de groep van landen waar het minst gewerkt werd per persoon, maar nu steekt ons land met kop en schouders uit boven de rest. De arbeidstijd daalde hier sinds 1973 met gemiddeld 1% per jaar, ofwel met meer dan 20% in de afgelopen vijftientig jaar. In de Verenigde Staten werkt men tegenwoordig gemiddeld zelfs langer dan een kwarteeuw geleden. De voorspoedige economische groei is daar dus ten koste gegaan van de naar verhouding toch al geringe tijd die er beschikbaar is voor andere bezigheden.

In de VS nam de arbeidstijd per werkende vanaf het midden van de jaren tachtig alweer toe. Een decennium later deed dit verschijnsel ook haar intrede in het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Japan, terwijl in Italië en Duitsland de tendens tot arbeidstijdvermindering duidelijk afvlakte. In Nederland wordt de arbeidstijdvermindering vooralsnog met enige voortvarendheid voortgezet. Dit heeft waarschijnlijk alles te maken met specifieke kenmerken van de Nederlandse arbeidsmarkt. In de jaren zeventig lag de arbeidsparticipatie van vrouwen hier ver onder die van de meeste andere landen. In de afgelopen kwarteeuw werd deze achterstand snel ingelopen, maar veel vrouwen geven de voorkeur aan een deeltijdbaan. Daarnaast is de toename van deeltijdwerk onder mannen in ons land sneller gegaan dan in andere landen en vormt arbeidsduurverkorting een belangrijker thema bij de onderhandelingen tussen werkgevers en werknemers dan elders. Waarschijnlijk is de recentelijk relatief gunstige ontwikkeling van de werkloosheid in ons land mede toe te schrijven aan de populariteit van deeltijdwerk. Omdat hierdoor zowel de hoeveelheid vrije tijd als de onbetaalde productie in Nederlandse huishoudens naar verhouding hoog is, zou onze relatieve welvaart wel eens groter kunnen zijn dan gesuggereerd wordt door de zesde plaats op de EU-ranglijst van landen naar BBP per hoofd van de bevolking.

Gemiddelde jaarlijkse mutatie aantal gewerkte uren per werknemer

Bron: OECD, Employment Outlook.

¹⁾ Alle werkenden.

Ook in Italië en Frankrijk is de ontwikkeling van de werkgelegenheid al vanaf het begin van de jaren negentig teleurstellend. Het Verenigd Koninkrijk daarentegen kent sinds het midden van de jaren negentig stijgingen van boven de 1% per jaar. De toename van het aantal werkzame personen in Nederland steekt gunstig af in Europa: +2,9%. Wel nam vooral in Nederland het arbeidsvolume (de werkgelegenheid omgerekend naar voltijdbanen) minder dan evenredig (+2,6%) toe als gevolg van de groeiende populariteit van flexibel en deeltijdwerk.

Werkloosheid in Nederland nadert Amerikaans niveau

In de Verenigde Staten en in de Europese Unie daalde de werkloosheid, terwijl deze in Japan stabiel bleef. Desondanks blijven de onderlinge verschillen groot. In 1997 was in Japan 3,4% van de beroepsbevolking werkloos, in de VS iets minder dan 5% en in de EU 10,6%. In de EU schommelt het percentage werklozen al sinds 1993 tussen de 10,5% en 11%, terwijl het in de VS al vijf jaar lang daalt.

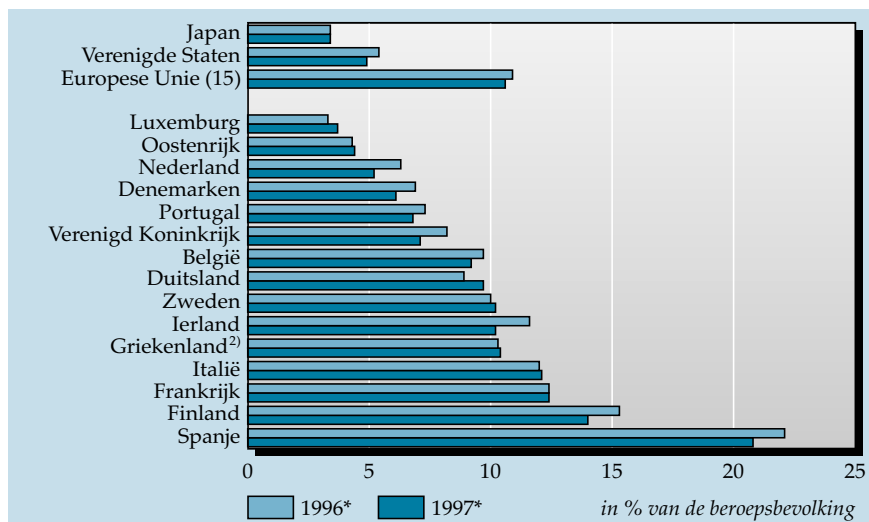
Binnen de EU zijn de verschillen groot, zowel qua ontwikkeling, als qua niveau. Terwijl in de landen met de hoogste werkloosheid (Spanje en Finland) een duidelijke verbetering optrad in de afgelopen jaren, verslechterde de situatie in de landen met de laagste werkloosheid (Luxemburg en Oostenrijk). Als het gaat om de werkloosheidssterugdringing, is evenwel de ontwikkeling in Ierland ongeëvenaard. Hier is de werkloosheid sinds 1993 met zo'n 5,5 procentpunten gedaald, naar iets meer dan 10% van de beroepsbevolking, ondanks een grote toename van de beroepsbevolking in deze periode. In Duitsland daarentegen neemt de werkloosheid al twee jaar toe, tot bijna 10% in 1997, bij een juist dalende omvang van de beroepsbevolking.

De Nederlandse werkloosheid is in 1997 fors gedaald en het voor Europese begrippen lage niveau komt daarmee zelfs in de buurt van dat van de VS te liggen.

Langdurige werkloosheid, vooral een Europees probleem

In slechte economische tijden zijn de kansen voor langdurig werklozen op een baan extra slecht. Dat bleek ook in het begin van de jaren negentig in Europa. In de Europese Unie (EU) nam het werkloosheidspercentage tot 1994 gestaag toe, maar het aantal langdurig werklozen groeide nog harder. Hierdoor nam hun aandeel in de totale werkloosheid toe tot bijna 50%. België, Ierland en Italië zijn hierbij met percentages rond de 60% de uitschieters naar boven. Van deze landen heeft alleen Ierland de stijgende tendens kunnen ombuigen in de afgelopen jaren. In Luxemburg, Oostenrijk, Denemarken en Zweden is de situatie duidelijk beter dan gemiddeld met een aandeel van langdurig werklozen van minder dan 30%.

7.4 Gestandaardiseerde werkloosheid¹⁾

Bron: OESO, Main Economic Indicators en Economic Outlook.

¹⁾ Alle personen die behoren tot de potentiële beroepsbevolking en geen werk hebben, maar hier wel actief naar op zoek zijn. Onafhankelijk van het aantal uren dat zij beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt.

²⁾ Niet gestandaardiseerd.

Nederland bekleedt in Europees verband een middenpositie. In Nederland varieerde het aandeel van langdurig werklozen in de afgelopen jaren tussen de 45 en 50%. Gezien de dalende werkloosheid, betekent dit dat het aantal langdurig werklozen vrij fors is teruggelopen (van 247000 in 1994 tot 195000 in 1997). In de meeste EU-landen is het aantal langdurig werklozen recentelijk juist toegenomen. Portugal en Finland spannen de kroon met bijna een verdubbeling van het aantal langdurig werklozen. Opvallend is dat het aantal langdurig werklozen in Duitsland, Frankrijk en Italië tussen 1993 en 1996 met meer dan 25% toenam, terwijl zich in het Verenigd Koninkrijk juist een vergelijkbare daling voor deed.

In de Verenigde Staten staat het aandeel van langdurig werklozen op een zeer laag niveau (10%) en vertoont een verder dalende trend, ondanks een gestage toename van de beroepsbevolking. Ook voor Japan is het aandeel van langdurig werklozen laag (20%), maar hier is sprake van een toename onder invloed van de povere economische groei in de afgelopen jaren.

Kader 7.c

Elf landen geslaagd voor het EMU-examen *Het Verdrag van Maastricht en het Stabiliteitspact*

In 1991 heeft de Europese Raad op de conferentie van Maastricht een verdrag opgesteld over onder meer de vorming van de Economische en Monetaire Unie (EMU). In dit Verdrag van Maastricht zijn afspraken gemaakt om de onderlinge economische verschillen tussen de deelnemende landen te verkleinen. De beoogde lidstaten van de EMU moesten voldoen aan een aantal convergentiecriteria op het gebied van overheidsfinanciën, wisselkoersstabiliteit en rente- en inflatiepeil.

Begin mei 1998 is besloten welke landen mee zullen doen aan de EMU. De toegelaten landen zijn: Nederland, België, Duitsland, Spanje, Frankrijk, Ierland, Italië, Luxemburg, Oostenrijk, Portugal en Finland. Van de andere EU-landen voldeed Griekenland niet aan de convergentiecriteria, terwijl Denemarken, het Verenigd Koninkrijk en Zweden zelf verkozen om vooralsnog buiten de EMU te blijven. Op 1 januari 1999 gaat de EMU van start en wordt een begin gemaakt met de invoering van de euro als gemeenschappelijke munt.

Nederland behoort dus tot de geslaagden voor het EMU-examen, maar niet als de beste van de klas. Bij de criteria voor inflatie, kapitaalmarktrente, overheidstekort en wisselkoersstabiliteit voldeed Nederland ruimschoots aan de normen. De overheidsschuld daarentegen lag ook in 1997 nog boven het EMU-streefcijfer van 60% van het bruto binnenlands product (BBP). Voor de toetreding was het echter ook voldoende dat de schuldquote in de afgelopen jaren 'in een bevredigend tempo' was gedaald in de richting van het einddoel van minder dan 60%.

Om ervoor te zorgen dat de convergentie van de overheidsfinanciën van de landen die deelnemen aan de EMU gehandhaafd blijft, is in 1997 in Amsterdam het Stabiliteitspact ondertekend. Een belangrijke doelstelling in dit pact is een verdere reductie van het overheidstekort naar een niveau rond de nul procent. Hierdoor wordt in de nationale begrotingen ruimte gecreëerd om nieuwe uitdagingen tegemoet te treden. Nederland heeft in 1997 een stap in de richting van het nul-niveau gezet met een daling van het overheidstekort van 2,0% naar 0,9%. EMU-landen die een tekort hebben dat hoger is dan 3% van het BBP krijgen een fikse boete, tenzij ze daarvoor uitzonderlijke omstandigheden kunnen aanvoeren, zoals bijvoorbeeld een volumedaling van het BBP met 2% of meer.

Daarnaast is in het najaar van 1997, tijdens een topconferentie in Luxemburg, afgesproken dat ook het werkgelegenheidsbeleid gecoördineerd zal worden aan de hand van richtlijnen die jaarlijks door de Europese Commissie worden voorgesteld.

Toename beroepsbevolking in Nederland hoog

De internationaal gebruikelijke definitie van beroepsbevolking omvat iedereen van 15 tot en met 64 jaar die werkt of te kennen geeft te willen werken, ongeacht het aantal uren dat men inzetbaar is.

De beroepsbevolking neemt over het algemeen jaarlijks licht toe. De daling van de beroepsbevolking in Duitsland en Zweden in de afgelopen jaren kan waarschijnlijk voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de afnemende werkgelegenheid en het hiermee gepaard gaande ontmoedigingseffect om zich aan te bieden op de arbeidsmarkt. In Nederland is de toename van de beroepsbevolking (1,4%) redelijk hoog, en dit is in overeenstemming met de relatief gunstige werkgelegenheidsvooruitzichten in ons land.

In de afgelopen jaren was de toename van de beroepsbevolking in de VS veel hoger dan die in Japan en de EU. Gezien de verschillen in economische ontwikkeling is dit niet verwonderlijk. Opzienbarender is dat de toename van de beroeps-

bevolking in Japan in de afgelopen vier jaar elk jaar boven die in de EU lag, ondanks de al jaren kwakkelende Japanse economie. Dit heeft wellicht alles te maken met de mate waarin economische groei zijn weerslag vindt in meer werk. Ondanks de veel lagere economische groei in Japan, nam de werkgelegenheid hier toch iets sneller toe dan in de EU.

Kader 7.d

Statistische eenwording in Europa De harmonisatie van BBP en BNP

Binnen de Europese Unie (EU) en de Economische en Monetaire Unie (EMU) spelen het bruto binnenlands product (BBP) en het bruto nationaal product (BNP) een belangrijke rol. Ten behoeve van het EMU-beleid worden bijvoorbeeld een aantal convergentiecriteria uitgedrukt in procenten van het BBP: het vorderingstekort en de schuld van de overheid. Binnen de EU wordt onder andere de omvang van de afdrachten van lidstaten voor een deel berekend op basis van het BNP. Op deze wijze weerspiegelen de bruto bijdragen van alle lidstaten hun financiële draagkracht.

Door het toegenomen belang van het BBP en het BNP is het belangrijker geworden dat alle lidstaten deze statistische begrippen op precies dezelfde manier hanteren. Daarom zijn afspraken gemaakt over het opstellen van onderling vergelijkbare 'geharmoniseerde' cijfers. Voor Nederland leidden de aanpassingen van het BBP en BNP tot verlagingen van het 'reguliere' BBP en BNP van gemiddeld 5 miljard in de afgelopen vier jaren. De geharmoniseerde cijfers worden op dit moment alleen in Europees verband gebruikt.

Ook van bijvoorbeeld de consumentenprijsindex is overigens een geharmoniseerde versie beschikbaar.

Harmonisatie van bruto binnenlands en nationaal product

	1994	1995	1996*	1997*
	<i>mln gld</i>			
Correcties i.v.m. harmonisatie	-6 870	-4380	-5290	-4500
Geharmoniseerd bruto binnenlands product	607400	635270	664060	704490
Geharmoniseerd bruto nationaal product	609140	636180	669300	712660

Bron: CBS, detailgegevens Nationale rekeningen.

7.4 De Economische en Monetaire Unie

Begin 1998 is besloten dat de Economische en Monetaire Unie in 1999 daadwerkelijk van start zal gaan. In deze paragraaf wordt deze nieuwe economische macht vergeleken met twee andere, te weten Japan en de VS. Over het algemeen bekleedt de EMU een middenpositie, maar wat de welvaart per inwoner aangaat moet zij het duidelijk afleggen tegen de andere twee.

De omvang van de economieën

Wat landoppervlakte betreft zijn de Verenigde Staten het grootst, gevolgd door de EMU. Naar bevolkingsomvang is de EMU net iets groter dan de VS. Japan sluit in beide gevallen de rij. In Japan wonen ongeveer 126 miljoen mensen, in de VS

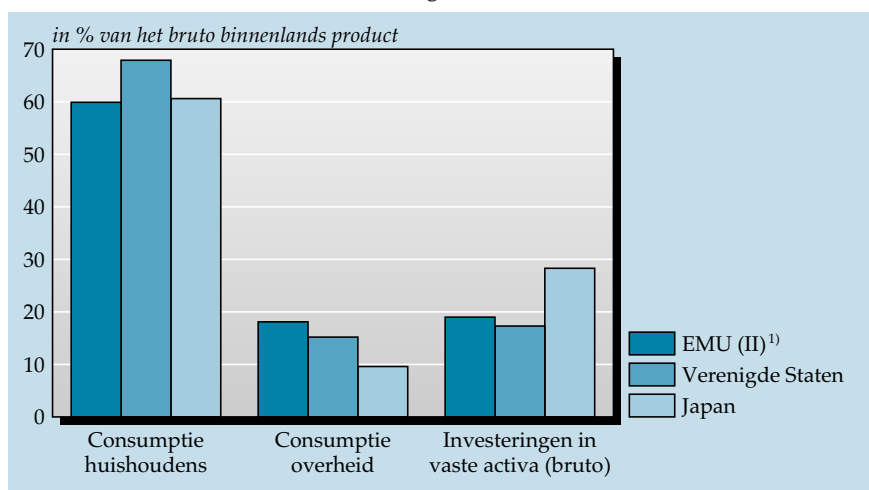
269 miljoen en in de 11 landen van de EMU tezamen 291 miljoen. De meest voor de hand liggende maatstaf voor de omvang van een economie is het bruto binnenlands product. Het BBP van de EMU blijkt dan bijna twee keer zo groot te zijn als dat van Japan en drie kwart van dat van de VS.

De economische structuur

De bedrijfstakkenopbouw van de drie economische grootmachten is in grote lijnen vergelijkbaar. Landbouw neemt in alle drie een bescheiden plaats in, terwijl de nijverheid rond de 30% van de economische bedrijvigheid uitmaakt en de dienstverlening met afstand het belangrijkste is. De VS hebben relatief het grootste aandeel diensten en Japan het grootste aandeel industriële activiteiten.

De verdeling van de binnenlandse bestedingen zijn duidelijk anders. De Verenigde Staten hebben de particuliere consumptie hoog in het vaandel staan. De investeringen zijn er relatief laag. In de EMU-landen is de overheidsconsumptie ten opzichte van het BBP bijna twee keer zo hoog als in Japan en ook beduidend hoger dan in de VS. Japan heeft verreweg de hoogste investeringsquote van de drie.

7.5 Aandeel van de binnenlandse bestedingen, 1997*

Bron: OESO, Quarterly National Accounts en National Accounts.

¹⁾ 1996*

Het totaalsaldo van de lopende rekening en de kapitaalrekening van de betalingsbalans geeft een beeld van de mate waarin een economie het buitenland financiert. Bij de gezamenlijke EMU-landen laat het totaalsaldo een overschot zien van bijna 250 miljard gulden, terwijl het Japanse overschot ongeveer 175 miljard gulden is. Per saldo financieren zij dus de economieën van andere landen. Daar staat tegenover dat de Verenigde Staten een tekort hebben van zo'n 325 miljard gulden.

De materiële welvaart vergeleken

Qua BBP per hoofd is de EMU-burger het slechtst af. Zijn BBP ligt namelijk ruim 45% onder dat van de gemiddelde Amerikaan en meer dan 15% onder dat van de doorsnee inwoner van Japan. Ook het werkloosheidspercentage is in de VS en Japan veel gunstiger dan in de EMU. Japan is overigens verreweg het dichtstbevolkt (338 inwoners per km²). In de EMU is dit bijna drie keer zo weinig en de Amerikanen hebben ongeveer twaalf keer zoveel ruimte per persoon.

8. Tot besluit

In deze publicatie is het reilen en zeilen van de Nederlandse economie in 1997 vanuit vele invalshoeken beschreven. Tot besluit worden bij de ontwikkelingen enige kanttekeningen geplaatst.

Eén van de pijlers onder de huidige economische groei is de relatief sterke stijging van de consumptie door huishoudens. Deze kreeg, evenals in 1996, een extra impuls door het gedeeltelijk consumptief gebruiken van woninghypotheken. Bij het oversluiten van bestaande hypotheken en het afsluiten van tweede hypotheek speelden vooral de lagere rente en de sterke stijging van de huizenprijzen een rol. Het is onzeker of die trends zich blijven voordoen; zelfs is een omgekeerde beweging denkbaar, dat wil zeggen een hogere rente en/of lagere huizenprijzen. Indien het aantal nieuw afgesloten hypotheken minder sterk stijgt of zelfs daalt, neemt ook de mogelijkheid af om dergelijk geld te gebruiken voor consumptieve bestedingen.

Het vorderingentekort van de overheid daalde tot het laagste niveau van de afgelopen twintig jaar: 0,9% van het BBP. Deze snelle daling is deels te danken aan de sterke groei van de opbrengst van de vennootschapsbelasting. Deze bedroeg in 1993 nog 3,3 % van het BBP en in 1997 was dit gestegen tot 4,6%. In dezelfde tijd daalden de belastingen en premies afgedragen door huishoudens van 28,5% tot 27,1% van het BBP. De overheidsfinanciën zijn daarmee gevoeliger geworden voor de winstontwikkeling van het bedrijfsleven. In het verleden was deze ontwikkeling minder stabiel dan bijvoorbeeld de ontwikkeling van de loonsom.

De werkgelegenheid is de afgelopen jaren zo sterk gegroeid dat in 1997 de eerste tekenen van krapte op de arbeidsmarkt zichtbaar werden. In de segmenten van de arbeidsmarkt waar tekorten heersen lijkt op korte termijn onvoldoende aanbod van schoolverlaters met de gevraagde opleiding. Sinds de jaren tachtig heeft er echter ook een proces plaatsgevonden waarbij mensen 'onder hun niveau' gingen werken. Daarnaast is de werkloosheid nog steeds hoog bij de lager geschoolden (bijvoorbeeld 13% bij mensen met alleen basisonderwijs). Indien zich een opwaartse mobiliteit van bijvoorbeeld mbo-ers zou voordoen, zonder een significante negatieve invloed op de arbeidsproductiviteit, is het denkbaar dat er meer banen voor lager geschoolden vrijkomen. Anderzijds is het in het verleden ook voorgekomen dat knelpunten op de arbeidsmarkt geleid hebben tot forse loonstijgingen.

De winstquote van ondernemingen is de laatste jaren gestegen. De groei van de binnenlandse investeringen blijft hierbij achter. Een deel van de winsten - en van aandelenemissies - is dus gebruikt voor overnames van buitenlandse bedrijven en

leningen aan buitenlandse dochterondernemingen. Dit lijkt in eerste instantie ten koste te gaan van de werkgelegenheid en inkomens in Nederland zelf. Toch kan dat niet zonder meer worden gezegd. In de eerste plaats is er een algemeen proces van internationalisering gaande: er zijn immers ook veel buitenlandse bedrijven die juist in Nederland investeren, waarbij banen gecreëerd worden met buitenslands kapitaal. In de tweede plaats wordt een deel van de overnames gedaan door bijvoorbeeld detailhandelsondernemingen, banken en verzekeraars. Door het dienstverlenende karakter van hun hoofdactiviteiten hebben deze bedrijven vrijwel geen mogelijkheden om veel te exporteren in de gebruikelijke zin van het woord. Vaak is de enige manier waarop zij hun 'product' aan buitenlandse consumenten kunnen slijten het overnemen of starten van bedrijven in andere landen. In de derde plaats is het denkbaar dat investeringen en beleggingen in het buitenland een relatief hoog rendement opleveren, dat dan ook in het bezit van Nederlandse ingezetenen komt. Nu al zijn de rente- en dividendinkomsten uit het buitenland zo sterk gestegen dat het saldo van deze inkomens en de omgekeerde stromen naar het buitenland overeenkomt met 1,2% van het BBP. Als die inkomens sterk blijven stijgen, wordt Nederland dus steeds meer een renteniersnatie. Wel blijft overeind staan dat dergelijke vermogensinkomsten doorgaans veel schever verdeeld zijn dan de inkomens die voortvloeien uit binnenlandse investeringen en werkgelegenheid. Mensen met weinig of geen aandelenbezit of pensioenrechten en dergelijke zullen niet rechtstreeks profiteren van toegenomen dividend- en beleggingsopbrengsten uit het buitenland.

Statistische bijlage

Tabel 1 Bestedingen

	1990/'94	1995	1996*	1997*
<i>volumemutaties in %</i>				
Bruto binnenlands product	2,5	2,3	3,1	3,6
Consumptieve bestedingen	2,4	1,8	2,4	2,7
overheid	1,4	0,8	1,2	1,5
huishoudens	2,6	2,0	2,7	3,0
Investerings in vaste activa (bruto)	0,4	4,8	5,4	6,8
overheid	3,6	2,9	1,0	0,1
bedrijven	-0,1	5,1	6,1	7,8
Uitvoer	4,2	6,7	5,2	6,7
Invoer	2,9	7,5	5,3	7,1
<i>prijsmutaties in %</i>				
Bruto binnenlands product	2,3	1,8	1,5	2,2
Consumptieve bestedingen	2,7	1,8	1,5	2,0
overheid	2,7	3,4	1,0	1,8
huishoudens	2,7	1,4	1,6	2,0
Investerings in vaste activa (bruto)	1,7	1,0	1,6	1,7
overheid	1,9	1,3	1,6	2,0
bedrijven	1,7	0,9	1,6	1,7
Uitvoer	-0,9	1,3	0,9	3,1
Invoer	-0,9	0,4	1,0	2,7

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

2 Toegevoegde waarde (bruto, factorkosten) naar bedrijfstakken en -klassen

	1990/'94	1995	1996*	1997*	1997*
	<i>volumemutaties in %</i>				<i>mln gld</i>
Landbouw, bosbouw en visserij	5,0	0,9	0,4	3,7	22 158
Delfstoffenwinning	2,2	0,7	12,2	-9,9	18 241
Industrie	1,5	3,5	2,6	5,0	112 323
Voedings- en genotmiddelenindustrie	3,3	3,5	3,5	6,8	20 574
Textiel en lederindustrie	-2,5	-5,6	-0,7	5,2	2 615
Papierindustrie	1,1	1,2	-0,9	6,9	3 257
Uitgeverijen en drukkerijen	1,3	2,0	2,4	2,6	10 911
Aardolie-industrie	4,8	6,9	1,7	-3,1	4 782
Chemische basisproductenindustrie	2,3	7,3	-1,3	4,9	11 476
Chemische eindproductenindustrie	2,6	4,1	3,8	4,5	5 672
Rubber- en kunststofindustrie	2,1	0,5	0,8	6,7	3 821
Basismetalaalindustrie	0,7	1,1	-1,4	6,2	3 908
Metaalproductenindustrie	1,1	3,9	1,7	4,0	8 614
Machine-industrie	0,8	6,1	6,9	4,1	9 193
Elektrotechnische industrie	2,3	3,1	4,4	7,0	12 549
Transportmiddelenindustrie	-2,4	6,1	7,4	6,0	5 433
Overige industrie	-0,4	1,5	1,9	4,2	9 518
Energie- en waterleidingbedrijven	1,9	2,3	3,2	0,3	11 541
Bouwnijverheid	-0,8	-1,2	-0,5	4,6	35 425
Handel, horeca en reparatie	2,3	2,2	3,2	4,9	95 536
Vervoer, opslag en communicatie	4,7	2,6	2,4	4,7	51 411
Vervoer over land	4,5	-0,7	0,7	3,7	18 700
Vervoer over water	4,2	-1,7	-0,6	1,6	2 573
Vervoer door de lucht	16,5	11,6	4,1	-12,4	5 079
Dienstverlening t.b.v. vervoer	1,8	3,0	-1,4	7,2	8 849
Post en telecommunicatie	3,2	4,9	6,5	9,7	16 210
Overige dienstverlening	2,4	2,4	3,0	4,0	309 533
Banken	0,4	-1,1	3,2	5,4	26 077
Verzekeringswezen en pensioenfondsen	-7,3	-2,1	1,2	15,7	2 978
Financiële hulpactiviteiten	5,0	5,6	11,2	10,2	4 973
Verhuur van en handel in onroerend goed	3,3	2,1	3,0	2,9	71 666
Verhuur van roerende goederen	.	3,8	-0,1	8,4	6 087
Computerservicebureaus e.d.	.	17,6	23,0	23,0	8 431
Speur- en ontwikkelingswerk	.	10,5	2,7	4,9	3 828
Juridische en economische dienstverlening	.	3,3	6,2	7,7	19 107
Architecten- en ingenieursbureaus	.	7,4	3,3	2,2	8 572
Reclamebureaus	.	12,2	7,2	5,2	3 472
Zakelijke dienstverlening n.e.g.	.	3,4	4,8	2,7	10 724
Uitzendbureaus	3,3	29,1	17,6	16,0	11 337
Gezondheids- en welzijnzorg	2,0	1,1	0,8	1,0	46 598
Cultuur, sport, recreatie	2,7	4,5	0,6	0,1	7 934
Particuliere huishoudens met personeel	0,5	2,1	2,9	2,4	2 242
Milieudienstverlening en overige dienstverlening n.e.g.	.	1,0	-1,8	2,7	10 543
Overheidsbestuur en sociale verzekering	1,4	0,0	0,3	2,0	32 993
Defensie	-1,6	-6,2	-6,4	-2,4	6 378
Gesubsidieerd onderwijs	1,1	0,2	2,7	1,5	25 593
Verbruik toegerekende bankdiensten	0,7	0,5	4,2	4,3	-27 650
Verschil toegerekende en afgedragen BTW	.	.	.	.	430
Toegevoegde waarde (bruto, factorkosten), = binnenlands product (bruto, factorkosten)	2,4	2,3	2,7	3,8	628 940

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Tabel 3 Macrogegevens nationale rekeningen

	1990/'94	1995	1996*	1997*	1997*
	<i>waardemutaties in %</i>				<i>mln gld</i>
Het BBP benaderd vanuit de productiekant					
1 Productie (basisprijzen)	3,7	4,6	5,3	6,0	1267200
2 Intermediair verbruik (aankooprijzen exclusief aftrekbare BTW)	2,8	6,0	6,5	6,5	636060
3 (1-2) Toegevoegde waarde (basisprijzen)	4,6	3,4	4,1	5,6	631140
4 Productgebonden belastingen (excl. BTW) minus productgebonden subsidies	27,2	35,7	14,9	16,4	27680
5 Toegerekende BTW	3,5	3,0	6,6	5,2	50170
6 (3 t/m 5) Binnenlands product (bruto, marktprijzen)	4,8	4,1	4,6	5,9	708990
Het BBP benaderd vanuit de bestedingenkant					
1 Consumptieve bestedingen	5,1	3,6	3,9	4,8	515940
2 Investerings in vaste activa (bruto)	2,1	5,9	7,1	8,6	141880
3 Veranderingen in voorraden	.	.	.	.	1460
4 Uitvoer (fob)	3,3	8,0	6,2	10,0	396720
5 Invoer (cif)	2,0	7,9	6,3	10,0	347010
6 (1 t/m 4 - 5) Binnenlands product (bruto, marktprijzen)	4,8	4,1	4,6	5,9	708990
Het BBP benaderd vanuit de inkomenskant					
1 Beloning van werknemers	4,5	3,3	3,7	5,0	354170
2 Belastingen op productie en invoer minus subsidies	7,5	11,2	8,6	5,6	80050
3 Afschrijvingen	4,5	3,7	4,4	4,6	80400
4 Exploitatie-overschot	4,7	3,1	4,8	8,4	194370
5 (1 t/m 4) Binnenlands product (bruto, marktprijzen)	4,8	4,1	4,6	5,9	708990

Tabel 3 Macrogegevens nationale rekeningen (slot)

	1990/'94	1995	1996*	1997*
	<i>mln gld</i>			
Verdeling beschikbaar nationaal inkomen				
6 Binnenlands product (bruto, marktprijzen)	564 190	639 650	669 350	708 990
7 Saldo uit het buitenland ontvangen primaire inkomens	-592	910	5 240	8 170
8 (6+7) Nationaal inkomen (bruto, marktprijzen)	563 598	640 560	674 590	717 160
9 Saldo uit het buitenland ontvangen inkomensoverdrachten	-5 896	-8 270	-8 990	-8 860
10 (8+9) Beschikbaar nationaal inkomen (bruto)	557 702	632 290	665 600	708 300
w.v. afschrijvingen	65 610	73 610	76 880	80 400
w.v. beschikbaar nationaal inkomen (netto)	492 092	558 680	588 720	627 900
huishoudens	387 136	432 570	451 720	472 600
overheid	73 546	79 380	89 700	102 240
vennootschappen	31 410	46 730	47 300	53 060
11 Consumptieve bestedingen	419 716	474 000	492 540	515 940
12 (10-11) Nationale besparingen (bruto)	137 986	158 290	173 060	192 360
13 Investerings in vaste activa (bruto)	111 710	121 950	130 610	141 880
14 Veranderingen in voorraden	2 710	980	1 160	1 460
15 (12-13-14) Nationaal inkomensoverschot (= Saldo lopende transacties met het buitenland)	23 566	35 360	41 290	49 020
16 Saldo uit het buitenland ontvangen kapitaaloverdrachten	-1 668	-2 600	-4 850	-2 940
17 (15+16) Nationaal vorderingenoverschot (+)				
c.q. -tekort (-)	21 898	32 760	36 440	46 080
w.v.				
huishoudens	30 282	26 620	25 480	23 780
overheid	-21 208	-58 270	-13 570	-6 180
vennootschappen	12 824	64 410	24 530	28 480
w.v. beleggingen in en kredietverlening aan het buitenland	16 858	35 770	45 980	51 330

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Tabel 4 Consumptieve bestedingen van huishoudens

	1990/'94	1995	1996*	1997*	1997*
	<i>volumemutaties in %</i>				<i>mln gld</i>
Voedings- en genotmiddelen	1,4	1,8	1,8	1,4	57320
Kleding en schoeisel	3,0	0,1	2,1	2,9	24060
Woningdiensten, verwarming, verlichting en water	2,8	2,8	3,5	1,2	86720
Woninginrichting en -onderhoud	2,0	2,8	2,8	3,2	27110
Medische verzorging	3,0	1,2	2,5	2,6	51920
Vervoer en communicatie	3,5	3,0	4,1	4,8	56030
Ontspanning en ontwikkeling	3,0	2,1	3,2	5,1	40720
Overige goederen en diensten	2,8	1,1	1,5	5,3	69480
Binnenlandse particuliere bestedingen	2,7	1,9	2,7	3,2	413360
Af: consumptie door niet-ingezetenen in Nederland	3,1	4,3	1,6	11,6	10090
Consumptie door huishoudens in het buitenland	0,8	6,3	1,4	3,6	15760
Consumptieve bestedingen door huishoudens	2,6	2,0	2,7	3,0	419030

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Tabel 5 Investerings in vaste activa (bruto) naar type van activa

	1990/'94	1995	1996*	1997*	1997*
	<i>volumemutaties in %</i>				<i>mln gld</i>
Woningen	0,8	1,2	0,8	7,0	36920
Gebouwen voor bedrijven en overheid	-2,2	0,2	1,4	6,1	20780
Grond-, weg- en waterbouwkundige werken	2,2	1,6	7,6	7,4	16950
Externe vervoermiddelen	0,3	13,3	-0,4	10,6	17310
Toeneming veestapel (gebruiksvee)					-310
Machines en werktuigen	0,6	7,7	9,6	5,5	47130
Overdrachtskosten	7,4	1,0	19,2	7,8	6690
Af: verkoop van gebruikte vaste activa	7,0	-5,1	-7,2	4,7	3590
Investerings in vaste activa (bruto)	0,3	4,8	5,4	6,8	141880

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Tabel 6 Baten en lasten van de overheid

	1990/'94	1995	1996*	1997*
	<i>mln gld</i>			
Belastingen op productie en invoer	71 388	81 970	88 240	95 390
Belastingen op inkomen en vermogen	89 044	83 140	89 120	92 290
Inkomen uit vermogen	21 878	18 000	18 730	17 840
Premies sociale verzekering	102 844	121 030	120 290	133 330
Inkomensoverdrachten	7 470	6 310	5 670	6 560
Kapitaaloverdrachten	2 012	2 480	3 840	2 600
Afschrijvingen	4 588	5 190	5 420	5 640
Totale baten	299 224	318 120	331 310	353 650
Consumptieve bestedingen	82 186	91 800	93 850	96 910
Investerings in vaste activa (bruto)	15 208	17 130	17 580	17 950
Saldo aan- en verkopen van grond	-3 512	-4 690	-5 090	-4 500
Inkomen uit vermogen	34 372	37 900	37 020	36 890
Subsidies	16 992	12 140	12 400	15 340
Uitkeringen sociale voorzieningen	25 792	26 310	26 670	27 200
Uitkeringen sociale verzekering	113 778	123 650	125 150	134 620
Overige inkomensoverdrachten	28 144	31 070	31 110	29 120
Kapitaaloverdrachten	7 472	41 080	6 190	6 300
Correctie bruteringsoperatie		-32 820		
Totale lasten	320 432	343 570	344 880	359 830
Vorderingentekort	-21 208	-25 450	-13 570	-6 180

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

Tabel 7 Netto bijdragen van economische activiteiten aan milieuthema-indicatoren en toegevoegde waarde, 1996* ¹⁾

	Broei- kas- effect	Ozon- laag- aan- tas- ting	Ver- zuring	Ver- mes- ting	Afval	Toege- voegde waarde (factor- kosten)
	%					
Emissie door consumenten	17,9	7,2	13,3	5,3	46,3	
Emissie door producenten	77,6	89,9	86,7	94,7	53,7	
Overige herkomst binnenland	4,5	2,8	-	-	-	
Totale binnenlandse vervuiling, netto	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
Emissie door producenten	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Landbouw	15,3	1,4	44,5	82,4	14,2	3,1
Visserij	-	-	0,1	-	0,8	0,1
Delfstoffenwinning, uitgezonderd aardolie en aardgas	0,1	-	0,1	0,0	2,0	0,2
Aardolie- en aardgaswinning	3,3	-	0,4	-	0,3	2,7
Industrie						
Voedings- en genotmiddelenindustrie	3,1	4,9	1,3	1,6	7,2	3,2
Textiel- en lederindustrie	0,3	-	0,1	0,1	1,0	0,4
Papierindustrie	1,0	-	0,2	0,7	6,9	0,5
Uitgeverijen en drukkerijen	0,2	-	0,1	-	1,3	1,7
Aardolie-industrie	6,5	-	10,2	0,2	1,2	0,6
Chemische industrie	19,4	28,8	6,3	2,7	31,9	2,5
Rubber- en kunststofindustrie	0,2	-	0,1	-	1,0	0,6
Basismetalaalindustrie	3,3	-	2,7	0,3	1,8	0,6
Metaalproductenindustrie	0,3	-	0,2	0,1	1,3	1,3
Machine-industrie	0,2	-	0,2	0,1	1,5	1,4
Electrotechnische industrie	0,2	0,2	0,2	-	1,5	1,9
Transportmiddelenindustrie	0,2	2,0	0,1	-	1,0	0,8
Houtindustrie	-	-	-	-	0,7	0,3
Bouwmaterialenindustrie	1,6	-	2,0	0,1	2,8	0,7
Overige industrie	0,6	8,1	0,1	-	13,9	0,6
Energie- en waterleidingbedrijven						
Energiebedrijven	25,0	-	8,3	0,6	0,5	1,4
Waterleidingbedrijven	-	-	-	-	0,3	0,4
Bouwnijverheid	1,9	23,8	2,1	0,2	23,1	5,3
Autohandel en -reparatie	0,2	-	0,2	-	1,5	1,7
Groothandel	2,5	0,1	0,9	0,1	3,0	7,1
Detailhandel, horeca en reparatie	0,9	1,1	0,4	-	3,3	6,2
Vervoer over land	4,2	2,2	8,2	0,8	1,8	2,9
Vervoer over water	1,6	-	7,7	0,6	12,0	0,4
Vervoer door de lucht	0,4	-	0,3	-	0,2	0,7
Dienstverlening t.b.v. vervoer	0,4	1,2	0,1	-	1,0	1,3
Zakelijke dienstverlening, verhuur en communicatie	0,8	1,2	0,9	0,1	6,4	28,9
Overheidsbestuur en sociale verzekering	0,6	0,1	0,6	0,1	3,0	6,2
Onderwijs	0,4	-	0,1	-	1,5	4,0
Gezondheids- en welzijnszorg	1,3	1,0	0,3	-	3,3	7,3
Milieudienstverlening	3,1	23,7	0,9	9,1	-54,8	0,3
Overige diensten	0,8	0,1	0,3	-	1,3	2,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 1997.

¹⁾ negatieve netto emissies betreffen reinigingsactiviteiten.

Lijst van gebruikte begrippen

afschrijvingen: de berekende waardevermindering van machines, gebouwen en andere duurzame productiemiddelen die worden ingezet in het productieproces, voor zover die vermindering het gevolg is van normale technische slijtage, economische veroudering of verzekerbare schade.

arbeidsjaar: komt overeen met de gemiddelde contractuele arbeidsduur van een voltijdbaan op jaarbasis in de betreffende bedrijfspgroep. Personen die niet gedurende het gehele jaar een volledige werkkring hebben gehad, tellen daarbij slechts mee voor het aantal (gedeelten van) dagen dat de werkkring voor hen bestond.

arbeidsproductiviteitsontwikkeling: de volumeverandering van de *toegevoegde waarde* per arbeidsjaar.

arbeidsvolume werknemers en zelfstandigen: de hoeveelheid arbeid die in een bepaalde periode is ingezet. Wordt uitgedrukt in arbeidsjaren.

bankwezen: zie kredietinstellingen.

basisprijzen: wordt gebruikt als waardering voor de *toegevoegde waarde*. De waardering tegen basisprijzen gaat uit van de prijs die de producent uiteindelijk overhoudt, dus exclusief handels- en vervoersmarges van derden en exclusief het saldo van productgebonden belastingen en productgebonden subsidies. Zie ook *factorkosten* en *marktprijzen*.

belastingen: door de overheid opgelegde, verplichte heffingen (exclusief successierechten), zonder een direct aanwijsbare tegenprestatie, die dienen ter dekking van overheidsuitgaven.

belastingen op inkomen en vermogen: *belastingen* die rechtstreeks bij de betaler worden geheven over het inkomen en vermogen van personen, de winsten van bedrijven en aan het buitenland betaalde dividenden.

belastingen op productie en invoer: *belastingen* die verband houden met de productie en de invoer van goederen en diensten. Zij omvatten alle door bedrijven (en de overheid zelf) betaalde belastingen, met uitzondering van die welke worden geheven op de winst of het vermogen van de bedrijven. Veelal worden zij direct doorberekend aan de consumenten. Voorbeelden zijn de BTW, accijnzen en verontreinigingsheffingen.

beloning van werknemers: de loonsom.

beroepsbevolking: alle personen van 15-64 jaar die tenminste twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken.

beschikbaar inkomen: het inkomen na belastingen, uitkeringen en dergelijke, dat besteed wordt aan consumptie en besparingen; dit komt overeen met het secundair inkomen, dat wil zeggen alle inkomens die een *sector* ontvangt na herverdeling van het *primaire inkomen*.

besparingen (nationale-): het deel van het *beschikbaar (nationaal) inkomen* dat niet gebruikt wordt voor de (nationale) *consumptie*.

besparingen (van een sector): het bedrag dat, na toevoeging van de per saldo ontvangen *kapitaaloverdrachten*, beschikbaar is voor investeringen in niet-financiële activa dan wel voor het beleggen in obligaties, aandelen en andere financiële titels (of het aflossen van schulden).

binnenlands product: het totale inkomen dat door middel van productie in Nederland is gevormd. Het is daarmee gelijk aan de som van de toegevoegde waarden van alle bedrijfstakken. Wordt meestal *bruto* gebruikt. Kan worden uitgedrukt in *marktprijzen* en in *factorkosten*.

bruto (binnenlands product et cetera): inclusief *afschrijvingen*.

buitenland (ten opzichte van Nederland): omvat alle transacties van *ingezetenen* van Nederland met alle deelnemers die niet tot de Nederlandse economie worden gerekend. Het betreft hier onder andere de invoer en uitvoer van goederen en diensten, ontvangsten (betalingen) van rente, dividenden en dergelijke uit (aan) het buitenland, en de aan- en verkopen van aandelen en andere financiële titels met het buitenland.

conjunctuur: de op- en neergaande ontwikkeling van de economie binnen een periode van 5 tot 10 jaar. Doorgaans kunnen de volgende fases worden onderscheiden: opleving, hoogconjunctuur, *recessie* en *depressie*.

consumptiequote (gemiddelde -): het verhoudingsgetal van de *gezinsconsumptie* en het (bruto) *binnenlands product* tegen *marktprijzen*.

consumentenprijsindex: indexcijfer dat de gemiddelde prijsverandering weergeeft van een vooraf bepaald pakket consumptiegoederen en -diensten. Kan afwijken van de prijsmutatie van de gezinsconsumptie door bijvoorbeeld een verschil in pakketsamenstelling of verhoudingen tussen producten.

consumptieve bestedingen: de geproduceerde goederen en diensten die niet voor productieve doeleinden worden gebruikt, exclusief de uitvoer. Kan worden onderscheiden in *overheidsconsumptie* en *gezinsconsumptie*.

contractloonstijging: de stijging van het looninkomen per werknemer als direct gevolg van de afgesloten collectieve arbeidsovereenkomsten in het bedrijfsleven en van de afspraken met het overheidspersoneel.

deflator: zie prijsmutatie.

depressie: de *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een daling van het geheel aan economische activiteiten, afgemeten aan een volume-daling van het BBP.

diensten: producten die niet tastbaar zijn.

directe belastingen: zie *belastingen op inkomen en vermogen*.

doorvoer: de goederenstroom die, op weg van het ene naar het andere land, door Nederland heen vervoerd wordt, zonder hier te worden bewerkt en zonder door de douane te worden ingeklaard. Maakt geen deel uit van de *uitvoer* of de *invoer*. Nauw verwant aan de *wederuitvoer*.

duurzame ontwikkeling: vorm van economische ontwikkeling die niet gepaard gaat met een afname van niet-vervangbare productiefactoren (zoals minerale reserves) of onherstelbare milieuschade.

economische groei: de procentuele *volumegroei* van de *toegevoegde waarde* ofwel het BBP (meestal tegen marktprijzen) in een bepaalde periode ten opzichte van een eerdere periode.

EMU-criteria: economische criteria waaraan de landen moeten voldoen die willen deelnemen aan de Economische en Monetaire Unie (EMU) zoals afgesproken in het Verdrag van Maastricht van 1991. Hebben betrekking op overheidsfinanciën, inflatie, kapitaalmarktrente en wisselkoers.

exploitatie-overschot: het deel van de *toegevoegde waarde* tegen *factorkosten* dat resteert na de beloning van werknemers. Bij vennootschappen kan het worden opgevat als beloning voor de inzet van kapitaal in het productieproces. In het geval van zelfstandigen bevat het daarnaast een beloning voor de ingezette arbeid van zelfstandigen en eventueel hun meewerkende gezinsleden.

export: zie *uitvoer*.

factorkosten: wordt gebruikt als waardering voor de *toegevoegde waarde* en het *binnenlands product*. De waardering tegen factorkosten omvat de beloningen voor de productiefactoren arbeid en kapitaal en is als zodanig gelijk aan de loonsom plus het *exploitatie-overschot*. Zie ook *basisprijzen* en *marktprijzen*.

finale bestedingen: de waarde van de geproduceerde eindproducten, dat wil zeggen de goederen en diensten die in dezelfde periode niet (geheel) in het Nederlandse productieproces worden gebruikt. Deze bestaan uit *uitvoer*, *consumptieve bestedingen* en *investerings* en vormen samen met het *intermediair verbruik* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

financiële transacties: de veranderingen in diverse typen vorderingen op en schulden van een *sector* aan andere sectoren en het buitenland.

flexibele arbeidsrelatie: arbeidsrelatie op basis van een contract korter dan één jaar en/of een contract waarin geen vaste arbeidsduur is opgenomen.

flexibilisering: aanpassing van regels en vermindering van de beperkingen, waardoor ondernemers en consumenten hun gedrag adequater afstemmen op veranderingen in de economie.

geregistreerde werkloosheid: mensen zonder werk (of met werk van minder dan twaalf uur per week) die bij een arbeidsbureau staan ingeschreven en direct beschikbaar zijn voor een baan van minstens twaalf uur per week.

gezinsconsumptie: de *consumptieve bestedingen* van *huishoudens*. Ook wel particuliere consumptie genoemd, ter onderscheiding van de (collectieve) *overheidsconsumptie*.

gezinshuishoudingen: zie *huishoudens*.

globalisering: het verschijnsel waarbij de onderlinge verwevenheid van de nationale economieën toeneemt. Voorbeelden zijn de wereldwijde groei van in- en uitvoer van goederen en diensten, de explosieve groei van internationale kapitaalbewegingen en de groei van multinationale ondernemingen.

goederen: tastbare producten.

huishoudens: de *sector* in de economie die alle particuliere huishoudens en de personen in bejaardenoorden en andere instellingen in Nederland omvat. Dit is inclusief de bedrijven van zelfstandige ondernemers voorzover die geen BV, NV of een andere rechtspersoon zijn; personenvennootschappen (maatschappen, vennootschappen onder firma, et cetera) worden echter ook tot deze sector gerekend. In de huidige nationale rekeningen omvat deze sector ook de niet-productieve activiteiten van de instellingen zonder winstoogmerk die werken ten behoeve van huishoudens. Dit betreft bijvoorbeeld liefdadigheidsorganisaties.

import: zie *invoer*.

indirecte belastingen: zie *belastingen op productie en invoer*.

ingezetenen: alle personen en bedrijven die behoren tot de Nederlandse economie. Het betreft hier grosso modo alle personen die, onafhankelijk van hun nationaliteit, langer dan één jaar verblijven in Nederland en alle bedrijven die gevestigd zijn in Nederland. Het laatste geldt ook voor vestigingen van buitenlandse ondernemingen in Nederland, terwijl omgekeerd vestigingen van Nederlandse ondernemingen in het buitenland niet tot de ingezetenen worden gerekend.

inkomensherverdeling: de wijze waarop *inkomensoverdrachten* een deel van het *primaire inkomen* op een andere manier over deelnemers aan het economisch proces verdelen. Ook wel secundaire inkomensverdeling genoemd. Vindt vooral plaats door middel van de heffing van belastingen en premies en het verschaffen van sociale uitkeringen.

inkomensoverdrachten (van sectoren): alle betalingen van de ene aan de andere deelnemer in het economisch proces waar geen directe tegenprestatie tegenover staat, met uitzondering van de *kapitaaloverdrachten*. Voorbeelden zijn giften, belastingen, premies, uitkeringen, afdrachten aan de Europese Unie en diverse overdrachten tussen de verschillende overheidslagen.

inkomensverdeling: de verdeling van het gevormde inkomen over de verschillende binnenlandse *sectoren* en het *buitenland*. Kan worden onderverdeeld in de primaire inkomensverdeling en de secundaire *inkomensherverdeling*.

intermediair verbruik: de goederen en diensten die in het productieproces worden gebruikt voor verdere bewerking en voor de productie van andere goederen en diensten. Voorbeelden zijn de verwerking van grondstoffen en halffabrikaten en het gebruik van diensten van accountantskantoren. Kan worden onderscheiden van *finale bestedingen*.

investeringsquote (gemiddelde -): het verhoudingsgetal van de (bruto) investeringen in vaste activa en het (bruto) binnenlands product c.q. de totale toegevoegde waarde.

investeringsquote (gemiddelde -): het verhoudingsgetal van de (bruto) investeringen in vaste activa en het (bruto) binnenlands product c.q. de totale toegevoegde waarde.

invoer: buitenlandse goederen die in het vrije verkeer van Nederland zijn gebracht en diensten die door het buitenland aan Nederland zijn geleverd.

kapitaalcoëfficiënt: de verhouding tussen de bruto kapitaalgoederenvoorraad en de bruto toegevoegde waarde.

kapitaalgoederenvoorraad: de totale waarde van de vaste activa.

kapitaaloverdrachten: alle betalingen van de ene aan de andere deelnemer in het economisch proces waar geen directe tegenprestatie tegenover staat, en die drukken op het vermogen van de betaler of dienen om investeringen in vaste activa of andere lange-termijnguitgaven van de ontvanger te financieren. Voorbeelden zijn successierechten en investeringsbijdragen van de overheid.

koopkrachtpariteit: wisselkoers die gecorrigeerd is voor het verschil in prijsniveau tussen landen, om een betere internationale vergelijking van bijvoorbeeld koopkracht of welvaart te kunnen maken.

kredietinstellingen: de sector in de economie die de bedrijven met rechtspersoonlijkheid (bijvoorbeeld BV's, NV's en stichtingen) omvat voor zover deze zich hoofdzakelijk bezighouden met financiële bemiddeling, dat wil zeggen het aantrekken, omzetten en uitzetten van financiële middelen.

lastenverlichting: het verlagen van de belasting- en premiedruk voor huishoudens en vennootschappen.

lonen: de beloning van werknemers voor geleverde arbeid exclusief de sociale premies ten laste van werkgevers. Dit is inclusief de belastingen en premies ten laste van de werknemers.

loonmatiging: een beperking van de stijging van de contractlonen met als hoofddoel het gebruik van de resterende 'loonruimte' voor het creëren van nieuwe banen of het beperken van een verlies van werkgelegenheid.

loonquote: het verhoudingsgetal van de *beloning van werknemers* en het (bruto) *binnenlands product*.

loonsom: het totaal van *lonen* en *sociale premies ten laste van werkgevers*.

marktprijzen: wordt vooral gebruikt als waardering voor de *toegevoegde waarde* en het *binnenlands product*. De waardering tegen marktprijzen is gelijk aan die tegen *factorkosten* verhoogd met de *belastingen op productie en invoer* en verlaagd met de *subsidies op productie en invoer*.

nationaal inkomen: alle inkomens die Nederlandse *ingezetenen* ontvangen op grond van hun deelname aan een (binnen- of buitenlands) productieproces, dan wel op grond van hun bezit van vermogenstitels, obligaties, leningen en spaartegoeden. Deze inkomens omvatten, onder andere, de beloning van werknemers, belastingen en subsidies op productie en invoer, rente, dividenden en niet-uitgekeerde winsten. Is gelijk aan de som van de *primaire inkomens* van alle sectoren. Het kan ook worden berekend als het binnenlands product plus de per saldo uit het buitenland ontvangen lonen, rente, dividenden et cetera. Kan worden uitgedrukt in *marktprijzen* en in *factorkosten*.

nationaal product: de totale *toegevoegde waarde* die in Nederland wordt voortgebracht, plus de per saldo uit het buitenland ontvangen *primaire inkomens*. Is in waarde gelijk aan het nationaal inkomen. De reële verandering ervan is exclusief de invloed van de *ruilvoetverandering*, dit in tegenstelling tot de reële verandering van het nationaal inkomen.

nationale rekeningen: het statistische systeem waarmee de Nederlandse economie in kaart wordt gebracht. Ook wel de nationale boekhouding genoemd.

netto (binnenlands product et cetera): exclusief *afschrijvingen*.

niet-financiële vennootschappen: de sector in de economie die de bedrijven met rechtspersoonlijkheid (bijvoorbeeld BV's, NV's en stichtingen) omvat voor zover deze zich hoofdzakelijk bezighouden met de productie van goederen en handelbare, niet-financiële diensten. Zij bevat ook overheidsbedrijven zonder rechtspersoonlijkheid die zich gedragen als ondernemingen, en particuliere *quasi-vennootschappen*.

niet-ingezetenen: alle personen en bedrijven die niet behoren tot de Nederlandse economie. Zie ook *ingezetenen*.

nijverheid: verzamelnaam voor alle bedrijven uit de bedrijfstakken delfstoffenwinning, industrie, energie- en waterleidingbedrijven en bouwnijverheid.

overheid: de *sector* in de economie die zich vooral bezighoudt met het produceren van niet-verhandelbare, collectieve diensten en het herverdelen van inkomen en vermogen. Kan worden opgesplitst in het *Rijk*, de *overige publiekrechtelijke lichamen* en de *sociale verzekeringsinstellingen*.

overheidsconsumptie: de *consumptieve bestedingen* van de *overheid*. Het betreft hier de diensten geproduceerd door de overheid waar geen directe betaling tegenover staat. Voorbeelden zijn het overheidsbestuur, defensie en het gesubsidieerde onderwijs.

overige publiekrechtelijke lichamen: alle onderdelen van de *overheid* die niet bij het *Rijk* en de *sociale verzekeringsinstellingen* horen. Voorbeelden zijn provincies, gemeenten, waterschappen en verzelfstandigde overheidsdiensten.

participatiegraad: verhoudingsgetal dat aangeeft welk percentage van de personen tussen 15 en 65 jaar uit een bevolkingsgroep voor minstens twaalf uur per week deelneemt aan het arbeidsproces.

polishouders (inkomen toegerekend aan): de beleggingsopbrengsten op de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen worden in de *nationale rekeningen* opgevat als inkomen uit vermogen, dat de polishouders ontvangen van de verzekeringsmaatschappijen. Deze betalen daarmee op papier de toegerekende pensioen- en levensverzekeringspremies.

prijsmutatie (-ontwikkeling, -groei, etc): het gewogen gemiddelde van de prijsveranderingen van de onderdelen waaruit een bepaalde variabele bestaat. Bepaalt samen met de *volumemutatie* de *waardemutatie*.

primair inkomen: alle inkomens die een *sector* ontvangt op grond van de deelname aan een (binnen- of buitenlands) productieproces, dan wel op grond van het bezit van vermogenstitels zoals aandelen, obligaties, leningen en spaartegoeden. Deze inkomens omvatten onder andere de beloning van werknemers, belastingen en subsidies op productie en invoer, rente, dividenden en niet-uitgekeerde winsten.

productiefactoren: de middelen die nodig zijn in het *productieproces*, zoals arbeid, natuurlijke hulpbronnen en kapitaal.

productieproces: de vervaardiging van *goederen* en *diensten*.

productiewaarde: de waarde van de *goederen* en *diensten* die in het *productieproces* zijn voortgebracht.

quasi-vennootschappen: bedrijven zonder rechtspersoonlijkheid die zich gedragen als *vennootschappen*. Dit betreft allereerst vrij grote bedrijven zonder rechtspersoon. Verder worden hiertoe gerekend delen van de overheid of vennootschappen waarvan de rol in het economisch proces sterk verschilt van die van de eigenaar, zoals een gemeentelijk energiebedrijf.

recessie: de *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door teruglopende groei van de economische activiteiten, afgemeten aan een kleiner wordende volumegroei van het BBP.

reële ontwikkeling: de ontwikkeling van een inkomen of een andere transactie die geen direct verband houdt met goederen of diensten, voorzover deze ontwikkeling uitgaat boven een compensatie voor prijsveranderingen. Zie ook *volumemutatie*.

rentemarge: zie *toegerekende bankdiensten*.

Rijk: het onderdeel van de overheid dat de ministeries en enkele begrotingsfondsen omvat, zoals het Gemeente- en het Provinciefonds, het Mobiliteitsfonds en het Infrastructuurfonds.

ruilvoetverandering (van Nederland): een indexcijfer dat de verhouding weergeeft tussen de gemiddelde ontwikkeling van de uitvoerprijzen en die van de invoerprijzen. Als het prijspeil van de uitvoer sneller stijgt dan dat van de invoer, is het indexcijfer groter dan 100. In dat geval is er sprake van een ruilvoetverbetering.

saldo lopende transacties met het buitenland: het geld dat een land per saldo aan goederen-, diensten- en inkomstentransacties uit het buitenland ontvangt of daaraan moet betalen. Bestaat uit het totaal van het uitvoeroverschot, het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen lonen, rente, dividenden en dergelijke en het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen uitkeringen sociale verzekering en andere inkomensoverdrachten.

sector: een groep van deelnemers aan het economisch proces die dezelfde positie en functie in de economie hebben (huishoudens, vennootschappen en overheid).

secundaire inkomens: zie *beschikbaar inkomen*.

sociale premies ten laste van werkgevers: de premies geheven over de (bruto) lonen, voor zover die premies ten laste komen van de werkgevers. Omvatten naast de betaalde sociale verzekeringspremies ook pensioenpremies en de rechtstreeks door werkgevers betaalde uitkeringen.

sociale verzekeringsinstellingen: het onderdeel van de *overheid* dat zich bezighoudt met de administratie en uitvoering van de sociale verzekeringswetten, zoals de WAO, de AOW, de AWBZ en de Ziektewet.

Stabiliteitspact: overeenkomst tussen de landen die (willen) deelnemen aan de Economische en Monetaire Unie (EMU), waarin afspraken zijn gemaakt over het beperken van onderlinge verschillen in economische ontwikkeling.

subsidies: gelden die door of via de *overheid* aan bedrijven worden verstrekt met het doel de prijzen te verlagen of werkgelegenheid in stand te houden. Voorbeelden zijn de EU-subsidies op voedingsmiddelen, de subsidies op openbaar vervoer en huurprijsverlagende subsidies.

toegerekende bankdiensten (ook wel: rentemarge): banken fungeren als tussenpersoon bij het aantrekken, omzetten en uitzetten van geld. Voor deze bankdiensten betalen de gebruikers in de regel geen expliciete vergoeding. De beloning van de banken ontstaat impliciet, als het verschil tussen de rente, dividenden en dergelijke die ze ontvangen en de rente die ze betalen. Dit wordt de rentemarge genoemd. De rentemarge wordt beschouwd als een onderdeel van de productie van het bankwezen; als zodanig zou zij ook moeten worden toegerekend aan het verbruik van de andere sectoren. Zij wordt echter niet verdeeld over afzonderlijke sectoren of bedrijfstakken, maar in mindering gebracht op de totale *toegevoegde waarde*. Bij de beschrijving van de inkomensverdeling wordt bij de financiële instellingen een 'correctie rentemarge' opgevoerd, om dubbelstellingen te voorkomen.

toegevoegde waarde: het inkomen dat in het *productieproces* wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de *productiewaarde* en het *intermediair verbruik*. Het is daarmee gelijk aan het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren. Kan worden gewaardeerd tegen *marktprijzen*, *factorkosten* of *basisprijzen* en *bruto* of *netto* zijn.

uitkeringen sociale verzekering: uitkeringen op het gebied van werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, ziekte, ouderdom en dergelijke, die (grotendeels) met premies worden gefinancierd.

uitkeringen sociale voorziening: sociale uitkeringen van de overheid die niet met behulp van specifieke premies maar uit de algemene belastingmiddelen worden gefinancierd, zoals bijstandsuitkeringen en individuele huursubsidies.

uitvoer: goederen die buiten het *vrije verkeer* van Nederland zijn gebracht en diensten die aan het buitenland zijn geleverd.

uitvoerquote: verhoudingsgetal van de waarde van de *uitvoer* en de *productiewaarde* (bij een bedrijfstak) of van de uitvoerwaarde en het *bruto binnenlands product* (bij de economie als geheel).

vaste activa: productiemiddelen die langer dan één jaar meegaan, zoals gebouwen en machines, en die een behoorlijke waarde vertegenwoordigen. De aankopen hiervan behoren tot de *investeringen*. De jaarlijkse waardevermindering ervan komt tot uitdrukking in de *afschrijvingen*.

verzekeringsinstellingen: de sector in de economie die de bedrijven met rechtspersoonlijkheid (bijvoorbeeld BV's, NV's en stichtingen) omvat voor zover deze zich hoofdzakelijk bezighouden met het omzetten van individuele risico's in collectieve risico's. Omvat niet de sociale verzekeringsinstellingen, die tot de *overheid* behoren.

volumemutatie (-ontwikkeling, -groei, etc): het gewogen gemiddelde van de veranderingen in de hoeveelheid en de kwaliteit van de onderdelen waaruit een bepaalde goederen- of dienstentransactie of de toegevoegde waarde bestaat. Bepaalt samen met de *prijsmutatie* de *waardemutatie*. Zie ook *reële ontwikkeling*.

voorraden: de waarde van alle grondstoffen, halffabrikaten, goederen in bewerking en nog niet verkochte voltooide producten die op een bepaald moment in de bedrijven aanwezig zijn. Een bijzondere categorie is het onderhanden werk: de productie van gedeeltelijk voltooide (kapitaal)goederen. Gedurende de productietijd leidt de productie tot een toename van de voorraden. De uiteindelijke verkoop leidt tot een onttrekking aan de voorraden en een toename van de investeringen in vaste activa of de uitvoer, al naar gelang het product aan een binnen- of een buitenlandse afnemer wordt verkocht. In de bouwnijverheid wordt het maken van woningen en gebouwen al tijdens de bouw geregistreerd als *investering in vaste activa*.

vorderingentekort overheid: het saldo van de inkomens- en kapitaalontvangsten van de *overheid* enerzijds en de inkomens- en kapitaaluitgaven en de *finale bestedingen* van de overheid anderzijds.

vrije verkeer: de stroom van goederen en diensten in een land waarover belanghebbenden de vrije beschikking hebben nadat de douaneformaliteiten zijn voldaan.

waardemutatie (-ontwikkeling, -groei, etc): de ontwikkeling van de waarde van een variabele. Kan worden opgesplitst in een *prijsmutatie* en een *volumemutatie*.

wederuitvoer: de goederenstroom die, op weg van het ene naar het andere land, door Nederland heen vervoerd wordt zonder hier industrieel te worden bewerkt maar die wel door de douane wordt ingeklaard. Dit betreft onder andere goederen die door Nederlandse bedrijven internationaal worden verhandeld. Maakt deel uit van de *uitvoer* en de *invoer*. Zie ook *doorvoer*.

werkloosheid: het verschijnsel waarbij personen die wel betaald werk willen of kunnen verrichten, geen werk kunnen krijgen. Wordt in dit boek gemeten als de *werkloze beroepsbevolking* en niet als de *geregistreerde werkloosheid*.

werkloze beroepsbevolking: de personen van 15-64 jaar die tenminste twaalf uur per week beschikbaar zijn voor betaald werk, en activiteiten ontplooiën om zulk werk te vinden maar niet over zulk werk beschikken.

werkzame beroepsbevolking: de personen van 15-64 jaar die tenminste twaalf uur per week betaald werken.

winst: het verschil tussen de opbrengsten en de kosten van ondernemingen, exclusief bijzondere baten en lasten zoals koerswinsten en toevoegingen aan voorzieningen. Kan worden gedefinieerd vóór en na aftrek van belastingen. De ingehouden winst is gelijk aan de winst na belasting en na winstuitkeringen (zoals dividendbetalingen).

winstquote: het verhoudingsgetal van de *winst* (voor of na belasting) en het (bruto) *binnenlands product*.

Trefwoordenregister

Aandelen	11, 22, 34, 86, 93, 104, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 121, 122, 173
Aardgasbaten	87
Accijnzen, zie belastingen op productie en invoer	
Afschrijvingen	87, 89, 94, 101, 122
Afval (vrijgekomen)	12, 149, 150
AOW	11, 23, 97, 123, 144
Arbeidsmarkt	13, 15, 18, 23, 24, 96, 124, 127, 128, 137, 166, 168, 169, 173
Arbeidsparticipatie	22, 24, 166
Arbeidsproductiviteit	19, 26, 173
Arbeidsvolume	12, 19, 44, 53, 78, 85, 89, 129, 130, 132, 134, 140, 166
Azië	13, 18, 32, 51, 52
Bankwezen, zie kredietinstellingen	
Bedrijfsgebouwen	41, 42, 68, 75, 90, 134
Bedrijfstakingen	26, 52, 86, 92, 120, 134, 158
Bedrijven: demografie	12, 127, 128
Belasting- en premiedruk	12, 14, 87, 106
Belastingen op inkomen en vermogen	87, 89, 94, 95, 96, 97, 99, 106, 108, 125
Belastingen op productie en invoer	40, 49, 83, 94, 95, 106, 109
België	32, 33, 51, 52, 162, 168, 169
Beloning van werknemers	19, 21, 49, 61, 62, 63, 66, 83, 85, 87, 89, 98, 101, 124, 125, 133
Beroepsbevolking	19, 23, 24, 129, 131, 132, 137, 138, 139, 140, 145, 167, 169
Beschikbaar inkomen: huishoudens	12, 15, 44, 124
Beschikbaar inkomen: nationaal	16, 83
Beschikbaar inkomen: overheid	83
Beschikbaar inkomen: vennootschappen	83
Besparingen: huishoudens	15, 22, 84, 126
Besparingen: nationaal	12, 16, 84, 94, 100, 101
Besparingen: via pensioenfondsen en levensverzekeraars	15, 22, 112, 113, 114
Bestedingen	26, 29, 37, 49, 153
Betalingsbalans, zie buitenland lopende transacties met het	

<i>Trefwoord</i>	<i>Pagina</i>
Bevolking: demografie	12, 141, 144
Bezettingsgraad	12
Bijstand	96, 145
Binnenlands product	12, 13, 15, 16, 17, 18, 24, 25, 36, 38, 41, 45, 49, 83, 92, 94, 97, 148, 150, 161, 162
Bouwnijverheid	19, 26, 42, 61, 64, 66, 67, 68, 86, 120, 128, 132, 134, 135, 136, 151
Broeikaseffect	12, 15, 47, 150, 152
Bruteringsoperatie	87, 95
BSE	37, 54, 56
BTW	40, 106
Buitenland: in- en uitvoer	13, 14, 17, 18, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 42, 43, 46, 47, 161
Buitenland: lopende transacties met het	12, 13, 17, 18, 84, 105, 110, 112, 171
CAO-lonen	21, 123, 134
Chemische industrie	60, 61, 134, 136, 158
Communicatie, zie vervoers- en communicatiebedrijven	
Consumptieve bestedingen: algemeen	12, 13, 29, 34, 49, 50, 51, 99, 100, 101, 111, 163
Consumptieve bestedingen: huishoudens	13, 16, 20, 21, 22, 27, 29, 34, 35, 36, 39, 40, 65, 79-82, 163, 170, 173
Consumptieve bestedingen: overheid	13, 14, 29, 34, 38, 39, 40, 95, 170
Defensie	10, 39, 76, 77, 92
Delfstoffenwinning	14, 42, 58, 128, 132, 134, 135, 136, 151
Deregulering	129
Dienstverlenende bedrijven	18, 25, 26, 86, 135
Directe belastingen, zie belastingen op inkomen en vermogen	
Dividenden	83, 87, 88, 89, 91, 99, 101, 104, 105, 112, 125, 155, 174
Duitsland	16, 32, 33, 34, 51, 52, 63, 64, 66, 87, 99, 117, 147, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169
Duurzame consumptiegoederen	14, 36, 66
Economische en Monetaire Unie (EMU)	13, 161, 169, 170, 171, 172
Economische groei	13, 16, 23, 24, 25, 41, 45, 149, 161
Energie	47, 58, 59, 69, 151, 152
Energie- en waterleidingbedrijven	59, 132, 134, 135, 136, 151
Europese Unie	13, 16, 17, 18, 33, 34, 46, 51, 52, 84, 97, 156, 161-170
Exploitatie-overschot	49, 52-78, 85, 87, 89, 91, 92, 98

<i>Trefwoord</i>	<i>Pagina</i>
Export, zie uitvoer	
Finale bestedingen	29, 30
Financiële instellingen	73, 109, 112, 128
Financieringstekort, zie overheid: vorderingentekort	
Flexibilisering	18, 132, 133
Frankrijk	16, 32, 33, 51, 52, 117, 146, 162, 163, 165, 166, 168, 169
Geharmoniseerd BBP	12, 170
Gewelddelicten	12, 146
Gezondheidstoestand	12, 15
Gezondheidszorg	10, 39, 69, 77, 128, 141, 147
Globalisering, zie internationalisering	
Grond	156, 158
Grond-, weg- en waterbouwkundige werken	40, 41, 68, 69, 134, 135
Handel	25, 70, 86, 127, 128, 132, 135, 136, 151, 159
Horeca	25, 38, 57, 71, 128, 132, 135, 136, 151, 156, 159
Huishoudens: aantallen	22, 23
Huishoudens: algemeen	12, 77, 85, 95, 98-101, 103, 108, 110-112, 114, 122, 124, 126, 144, 148, 152, 153, 156, 166
Huishoudens: consumptie	13, 16, 20, 21, 22, 27, 29, 34, 35, 36, 39, 40, 84
Huishoudens: inkomens	15, 19, 20, 21, 23, 30, 83, 102, 105, 126, 145
Immigratie	141, 142
Import, zie invoer	
Inactiviteit, zie participatiegraad	
Industrie	25, 26, 56-67, 85, 86, 120, 128, 130, 132, 135, 136, 151
Inflatie	12, 13, 16, 21, 35, 123, 134, 169
Inkomen, beschikbaar	20, 22, 100, 101, 144, 154, 174
Inkomensongelijkheid	12, 15, 23
Inkomensoverdrachten	17, 83, 84, 87, 89, 94, 95, 97, 101, 108, 125
Inkomensverdeling	19, 20, 23, 141, 156
Inkomstenbelasting, zie belasting op inkomen en vermogen	
Intermediair verbruik	29, 49, 50, 51, 56-67
Internationalisering	174
Investeringen: directe- in het buitenland	17, 21, 174

<i>Trefwoord</i>	<i>Pagina</i>
Investerings: in vaste activa (algemeen)	12-14, 21, 40-42, 49-51, 65, 84, 87-89, 99-101, 116, 122, 152, 153, 163, 165, 173
Investerings: in vaste activa door bedrijven	14, 29, 37, 49
Investerings: in vaste activa door de overheid	14, 29, 40, 49, 94
Investerings: in voorraden	29, 41, 49, 50
Investeringsquote	170
Invoer	17, 18, 42, 43, 46, 49, 50, 52, 58, 152, 153
Invoerrechten, zie belastingen op productie en invoer	
Italië	32, 51, 52, 161, 162, 163, 165, 166, 168, 169
Japan	16, 18, 32, 150, 161, 162, 163, 165, 167, 168, 170, 171, 172
Jeugd Werk Garantieplan	96, 132
Kapitaalgoederenvoorraad	127, 134
Kapitaalintensiteit (-coëfficiënt)	134, 135
Kapitaaloverdrachten	87, 89, 94, 95, 101
Kennis	127, 135
Koopkracht	11, 122, 123, 124, 125, 145
Kredieten	109, 110, 111, 112, 122
Kredietinstellingen	73, 89, 90, 102, 105, 110, 111, 112
Landbouw, bosbouw en visserij	18, 19, 26, 53, 54, 55, 60, 127, 128, 132, 135, 136, 151, 156, 158, 159, 170
Lonen, zie beloning van werknemers	
Loonbelasting, zie belastingen op inkomen en vermogen	
Loonmatiging	14, 133, 134
Loonsomquote	12, 85
Loosom	154, 173
Maastricht, Verdrag van	169
Machines en werktuigen	40, 134, 135
Marktwerking	74, 75, 129
Melkert-banen	14, 91, 96, 132, 146
Metaalindustrie	30, 64, 136
Migratie	12, 22
Milieudruk	12, 151
Mobiliteit	24, 30, 43-47
Nationaal inkomen	12, 13, 20, 23, 83
Niet-financiële vennootschappen	85, 87, 88, 102-105, 110, 111, 112
Nijverheid	18, 156, 158, 159, 170

<i>Trefwoord</i>	<i>Pagina</i>
Obligaties	109, 110, 111, 114, 119
Ondernemingen, zie vennootschappen	
Onderwijs	10, 39, 76, 77, 92, 93, 106, 128, 131, 141, 148
Onderwijsniveau	12, 15, 133
Onderzoek en ontwikkeling, zie research and development (R&D)	
Onroerend goed	72, 99, 134, 135, 159
Ontgroening	22
Ontwikkelingshulp	34, 98
Overheid: algemeen	25, 37, 76, 77, 83, 84, 88, 91, 96, 97, 106, 108, 110, 111, 114, 119, 120, 128, 132, 135, 139, 153-156, 160
Overheid: consumptie	13, 14, 29, 34, 38, 39, 40, 76, 95
Overheid: investeringen	14, 40, 68, 95
Overheid: ontvangsten	19, 20, 75, 94, 95, 102, 105
Overheid: schuld	12, 22, 114
Overheid: uitgaven	54, 65, 95, 98
Overheid: vorderingentekort	12, 15, 16, 22, 84, 94, 173
Ozonlaagaantasting	12, 15
Participatiegraad	22
Penetratiegraad invoer	42, 50, 60
Pensioen- en levensverzekeringen	84, 111, 112, 113, 114
Poldermodel	120
Prijzontwikkelingen	12, 16, 35
Primair inkomen	155
Productie	25, 41, 49, 52-78, 85, 152, 153, 166
Productiefactoren	18, 49, 127
Regionale gegevens	15, 25, 153
Rente	12, 17, 19, 73, 83, 87, 89, 92, 95, 99-103, 112, 115, 125, 155, 169, 173, 174
Rentemarge	89, 90
Research and development (R&D)	135, 136
Rijk	92, 97
Ruilvoet	13, 17, 18, 62
Sociale premies ten laste van werkgevers	96, 98
Sociale verzekeringen	76, 92-95, 101, 106, 128
Sociale voorzieningen	95, 101, 107, 125
Spaarquote	20
Spaartegoeden	116
Staatsschuld, zie overheid schuld	

<i>Trefwoord</i>	<i>Pagina</i>
Stabiliteitspact	169
Starters	19, 127, 128
Subsidies	40, 83, 94, 95, 96, 106
Toegevoegde waarde	14, 19, 21, 26, 49, 52-78, 85, 87, 89, 91, 92, 93, 120, 121, 134, 151, 153, 158, 159
Transportmiddelen	41, 134, 135
Transportbedrijven, zie vervoers- en communicatiebedrijven	
Uitbesteding	49
Uitvoer	13, 14, 17, 18, 26, 29, 30-34, 43, 46, 47, 49, 51, 60, 62, 64, 66, 70, 152, 153, 162
Uitzendbureaus	86, 132
Varkenspest	10, 13, 17, 31, 37, 53, 55, 56, 83, 84, 95
Vennootschappen	12, 14, 19, 20, 21, 83, 86, 87, 88, 99, 104
Vennootschapsbelasting, zie belastingen op inkomen en vermogen	
Verenigd Koninkrijk	16, 32, 33, 52, 117, 161, 162, 163, 165, 166, 168, 169
Verenigde Staten	14, 16, 18, 32, 34, 52, 117, 161, 162, 163, 165-172
Vergrijzing	22, 61, 115, 141, 142
Vermesting	12, 149, 150
Vervoers- en communicatiebedrijven	14, 18, 38, 71, 86, 120, 127, 128, 132, 135, 136, 147, 151, 159, 164
Verzekeringsinstellingen	73, 90, 91, 100, 102, 104, 105, 110, 111, 114, 136
Verzuring	12, 15, 149, 150
Voedings- en genotmiddelen	37, 56, 79-82, 136
Vorraden	13, 29, 41, 87
Vorderingenoverschot/tekort	87, 88, 90, 92, 93, 97, 101, 109, 119, 170, 173
WAO	15, 22, 109
Wederuitvoer	30, 49, 50, 70
Welvaart	15, 22, 24, 42, 98, 141, 148, 154, 164, 166, 170, 171
Welzijn	141, 144
Werkgelegenheid	12, 15, 19, 21, 23, 26, 30, 39, 44, 52-78, 92, 95, 109, 127, 129, 130, 131, 136, 140, 146, 158, 160, 165, 170, 173, 174
Werkloosheid	12, 13, 15, 18, 23, 82, 96, 109, 131, 136-139, 141, 143, 145, 146, 161, 166, 167, 168, 173
Werknemers	10, 56, 67, 130, 132, 133, 134, 139, 140, 147, 166

<i>Trefwoord</i>	<i>Pagina</i>
Winkelsluitingstijden	38, 71, 129
Winst	83, 86, 87, 88, 121, 173
Wisselkoers	12, 122
Woningen	40, 41, 68, 69, 72, 100, 116, 134, 135
Woninghypotheken	11, 21, 68, 84, 89, 90, 99, 102, 103, 109, 110, 112, 116, 117, 173
Zakelijke dienstverlening	18, 19, 21, 25, 26, 33, 38, 74, 86, 120, 127, 128, 130, 147
Zelfstandigen	14, 19, 55, 67, 85, 98, 132, 133, 140, 154
Ziekenfondswet	10, 40, 77, 147

Voor meer informatie...

Het CBS op Internet

Het CBS is zeven dagen per week vierentwintig uur per dag bereikbaar via Internet: www.cbs.nl. De site biedt gratis toegang tot Statline, de centrale databank van het CBS. Daarnaast heeft de site een elektronisch tijdschrift dat artikelen en korte berichten bevat. Ook is er een rubriek persberichten en sociaal-economische kerncijfers opgenomen.

De Nederlandse economie is op de site vertegenwoordigd met onder andere het macro-economisch overzicht, de begrippenlijst en geactualiseerde versies van een aantal kaders uit eerdere afleveringen. Verder vindt u relevante telefoonnummers, e-mailadressen en bestelinformatie over deze publicatie.

De infogroepen van het CBS

Tijdens kantooruren is er de mogelijkheid om de infogroepen van het CBS te benaderen. Deze zijn gespecialiseerd in het leveren van gegevens en het beantwoorden van vragen over specifieke thema's.

	Telefoon	Fax	E-mail
Infoservice	(045) 570 70 70	(045) 570 62 68	infoserv@cbs.nl
Arbeid en lonen	(070) 337 58 50	(070) 337 59 94	infosec@cbs.nl
Bedrijven (aantal)	(045) 570 79 39	(045) 570 62 66	infogwn@cbs.nl
Bevolking	(070) 337 58 30	(070) 337 59 87	infosbv@cbs.nl
Bouw	(070) 337 42 41	(070) 337 59 75	infolbn@cbs.nl
Consumenten- prijsindex (inflatie)	(070) 337 58 09	(070) 337 59 94	infosec@cbs.nl
Cultuur, Toerisme en Recreatie	(070) 337 58 67	(070) 337 59 96	infokcr@cbs.nl
Gezondheid en Welzijn	(070) 337 58 64	(070) 337 59 79	infokgw@cbs.nl
Industrie	(045) 570 76 17	(045) 570 62 77	infolin@cbs.nl
Inkomen, Vermogen en Koopkracht	(045) 570 75 23	(045) 570 62 72	infosiv@cbs.nl
Internationale Handel	(045) 570 79 17	(045) 570 66 75	infohih@cbs.nl
Landbouw	(070) 337 58 03	(070) 337 59 51	infollb@cbs.nl
Milieu	(070) 337 58 96	(070) 337 59 76	infolmi@cbs.nl
Nationale Rekeningen	(070) 337 58 76	(070) 337 59 81	infopni@cbs.nl
Onderwijs	(070) 337 53 45	(070) 337 59 78	infosoz@cbs.nl
Overheid	(070) 337 58 99	(070) 337 59 80	infokov@cbs.nl
Rechtsbescherming en Veiligheid	(070) 337 58 66	(070) 337 59 79	infokrv@cbs.nl

Enkele aanverwante publicaties

Papieren publicaties

Nationale rekeningen (inclusief diskette) P-2
Kwartaalrekeningen P-14
Regionale economische jaarcijfers P-11
Sociale verzekering, pensioenverzekering, levensverzekering P-6
Sociaal-economische rekeningen S-25
Budgetonderzoek, Kerncijfers T-39
Arbeidsrekeningen H-18
Tijdreeksen arbeidsrekeningen; ramingen van het opleidingsniveau H-24
Werken en leren in Nederland H-20
Sociaal-economische dynamiek V-8
Kennis en economie K-300
Nederlandse energiehuishouding, jaarcijfers K-117
Rekeningen en indicatoren voor economie en milieu; 1986-1992 P-24
Statistisch Bulletin (inclusief het Conjunctuurbericht) A-1
Overheidsfinanciën R-9
Statistiek financiën van ondernemingen I-52
Samenvattend overzicht industrie K-160
Detailhandel: totaal detailhandel L-26-14
Onder de loep genomen: horeca L-36-6
Jaarstatistiek van de buitenlandse handel M-12
Financiële maandstatistiek O-1
Maandstatistiek van de prijzen U-2
Maandstatistiek van de landbouw J-1
Industriemonitor K-2
Maandstatistiek bouwnijverheid K-3
Maandstatistiek detailhandel L-10
Maandstatistiek verkeer en vervoer N-1
Maandstatistiek van de internationale handel M-11
Maandstatistiek van de bevolking B-15
Sociaal-economische maandstatistiek V-4
Kwartaalbericht milieustatistieken C-51

Elektronische publicaties

Kwartaalrekeningen P14D
Regionale economische jaarcijfers P11D
Arbeidsrekeningen H18D
Consumentenprijsindices U2D
Maanddiskette bouwnijverheid K3D
Tijdreeksen verkeer en vervoer N40D

